

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

***Πηγές και έργα στρατιωτικής ιστορίας: Η Ελλάδα από την
Κρητική Επανάσταση έως και τους Βαλκανικούς Πολέμους
(1866-1913)***

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρίνα Σ. Τσιρτσίκου

ΑΜ 01251117Μ023

Αθήνα

Δεκέμβριος 2019

Τριμελής Επιτροπή

Λίνα Λούβη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Δέσποινα Παπαδημητρίου, αναπληρώτρια καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαρίνα Σ. Τσιρτσίκου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Στη μνήμη του Μανόλη Αγγελίδη

Περίληψη

Τα πολεμικά γεγονότα από το 1866 έως το 1913, στην παρούσα εργασία, αποτελούν τη βάση για την έρευνα της εξέλιξης της στρατιωτικής ιστορίας στην Ελλάδα. Στα βιβλία-παραδείγματα της ελληνικής στρατιωτικής ιστοριογραφίας, που εντάσσονται σε τέσσερις περιόδους (1866-1909, 1910-1932, 1933-1974, 1975-2018), αναλύονται οι εξής συνιστώσες: ο/η ιστορικός, είδη στρατιωτικής ιστορίας, οι πηγές, ο ιστορικός χρόνος, η γλώσσα και ο χώρος. Παρατηρώντας τα δεδομένα των συνιστωσών αυτών διαφαίνεται ότι η μορφή του πολέμου, άτακτου (Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908) ή τακτικού (Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913), καθορίζει την ποιότητα της εγκυρότητας της συγγραφόμενης στρατιωτικής ιστορίας, καθώς στην πρώτη μορφή πολέμου δεν υφίσταται θεσμικά οργανωμένος στρατός και, συνακόλουθα, δεν υφίστανται επίσημα πολεμικά αρχεία. Ειδικότερα, από τη μελέτη των πηγών προκύπτει ότι, στην πρώτη ιστοριογραφική περίοδο (1866-1909), η στρατιωτική ιστορία στην Ελλάδα δεν έχει έναν σαφή στόχο, με τη συγγραφή περιγραφών πολεμικής δράσης από στρατιωτικούς να υπερτερεί, κυρίως, ως απάντηση-απολογία σε καταγγελίες για πλημμελή πολεμική δράση και σε δευτερεύουσα θέση να έρχεται η συγγραφή από δημοσιογράφους προς ενημέρωση των πολιτών. Στη δεύτερη ιστοριογραφική περίοδο (1910-1932), αναδεικνύεται η εθνική και εκπαιδευτική χρησιμότητα της στρατιωτικής ιστορίας. Γράφεται, ως επί το πλείστον, από δημοσιογράφους και στρατιωτικούς και το κοινό στο οποίο απευθύνεται περιλαμβάνει τόσο τον μέσο αναγνώστη ως ιστορική μνήμη όσο και τους αξιωματικούς του στρατού ως εκπαιδευτικό παράδειγμα για μελέτη της επιχειρησιακής δράσης. Στην τρίτη ιστοριογραφική περίοδο (1933-1974), υπό την επίδραση της ακαδημαϊκής γραφής – έρευνα, παράθεση πηγών, βιβλιογραφία, υποσημειώσεις –, ενισχύεται η συστηματοποίηση και η επιστημοποίηση της στρατιωτικής ιστορίας, αφενός για την υποστήριξη της στρατιωτικής εκπαίδευσης, αφετέρου για να δια φωτίσουν την πολιτικοστρατιωτική διάσταση των συνθηκών που διαμορφώνουν τις πολιτικές εξελίξεις. Τέλος, η τέταρτη ιστοριογραφική περίοδος (1975-2018), διακρίνεται από την αύξηση των ακαδημαϊκών εκδόσεων της στρατιωτικής ιστορίας, την ανάπτυξη της συνεργασίας αξιωματικών του στρατού, στρατιωτικών ιστορικών και ακαδημαϊκών ιστορικών, την ενασχόληση με εξειδικευμένα δομικά θέματα του στρατού αλλά και την προσπάθεια να μελετηθεί η σχέση των πολεμικών επιχειρήσεων με την κοινωνία και οι συνέπειές τους σε αυτή. Ως εκ τούτου, η προσοχή των ιστορικών μετατοπίζεται από την έννοια του μεγάλου και παγκόσμιου αφηγήματος, τόσο στη στρατιωτική όσο και στη γενική ιστορία, προς την αναζήτηση του επιμέρους, του τοπικού

και του πιο εξειδικευμένου που εξερευνά αλλά και υπογραμμίζει την ποικιλία της ανθρώπινης εμπειρίας.

Λέξεις-κλειδιά

Τακτικός πόλεμος, άτακτος πόλεμος, Κρητική επανάσταση 1866-1869, Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, Εκστρατεία/Μάχη, Χρονική Αφήγηση, Πολιτικο-στρατιωτική Ιστορία, Εφαρμοσμένη Στρατιωτική Ιστορία, Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία, Ακαδημαϊκή Στρατιωτική Ιστορία, Δομική Θεώρηση του Στρατού, Μικροϊστορία, Τοπική Ιστορία, Κοινωνική/Πολιτισμική Στρατιωτική Ιστορία.

Abstract

The military operations of the period between 1866 until 1913, in this dissertation, are the basis for the analysis of the military history's evolution in Greece. In the books/paradigms of the greek military historiography, that fall into the framework of four historical periods (1866-1909, 1910-1932, 1933-1974, 1975-2018), the following components are examined; the historian, the categories of military history, the sources, the historical time, the language and space. Through the observations of these components' data, it becomes apparent that the type of war, partisan (Cretan Revolt 1866-1869, the Macedonian Struggle 1904-1908) or regular army conflicts (Greco-Turkish War of 1897, The Balkan Wars 1912-3), defines the quality of the written military history's veracity because in the first case we do not have an institutionalized army and as a result, there is no official military archival material. In particular, through the study of the sources, it transpires that in the first historiographical period (1866-1909), the military history in Greece lacks a clear objective, with the writing of battle descriptions by army personnel to be the dominant trend, mainly, as reply-apology to accusations for inadequate performance and in a secondary place we have journalists who wrote to inform the citizens. In the second historiographical period (1910-1932), the emphasis is given to the national and educational utility of history. It is written, mainly, by journalists and military officers and its target audience includes both of the average reader as a historical narration and the professional soldier as an educational paradigm for the study of operational action. In the third historiographical period (1933-1974), under the influence of academic history – research, source citation, bibliography, footnotes – the systematization and the character of the written military history is re-inforced, in order to support on the one hand the military education and on the other hand to illuminate the politico-military side of the conditions that defined the political events. Finally, the fourth historiographical period (1975-2018), stands out for its growth pattern in academic publication output of military history, the development of collaborations between military historians – officers, citizens – and academic historians, the attention that is given to specialized structural issues of the army but also with the effort to study the link between the military operations with society and the consequence of it. As a result, the attention of the historians shifted away from the idea of the grand and universal narrative and the general history, in favor of the quest for the local and specialized that explores and underlines the diversity of the human experience.

Keywords

Regular army conflicts, partisan war, Cretan Revolt 1866-1869, the Macedonian Struggle 1904-1908, Greco-Turkish War of 1897, The Balkan Wars 1912-3, Campaign/Battle, Chronological Narrative, Politico-military History, Applied Military History, Popular Military History, Academic Military History, Structural overview of the Army, Microhistory, Local History, Socio/Cultural Military History

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract.....	6
Ευχαριστίες.....	10
Συντομογραφίες.....	11
Εισαγωγή	12
Κεφάλαιο Α΄. Η ιστορική διαδρομή της στρατιωτικής ιστοριογραφίας στην Ευρώπη	14
και στην Ελλάδα	14
Κεφάλαιο Β΄. Συγγραφείς και περιοδολόγηση της ελληνικής στρατιωτικής ιστοριογραφίας.....	29
1. Γενικές παρατηρήσεις.....	29
2. Ανάλυση και ποσοτικά δεδομένα	29
α. Η ιστοριογραφική περίοδος 1868-1909.....	29
β. Η ιστοριογραφική περίοδος 1910-1932.....	38
γ. Η ιστοριογραφική περίοδος 1933-1974	43
δ. Η ιστοριογραφική περίοδος 1975-2018	57
Κεφάλαιο Γ΄. Κατηγορίες.....	87
1. Γενικές παρατηρήσεις.....	87
2. Ανάλυση και ποσοτικά δεδομένα	90
Κεφάλαιο Δ΄. Πηγές.....	98
Κεφάλαιο Ε΄. Χώρος.....	103
Κεφάλαιο ΣΤ΄. Χρόνος.....	107
Κεφάλαιο Ζ΄. Γλώσσα	112
Συμπεράσματα	117
Βιβλιογραφία-Πηγές	121
Παραρτήματα-Κατάλογοι βιβλίων.....	146
Παράρτημα 1.....	146
Παράρτημα 2.....	149
Παράρτημα 3.....	152
Παράρτημα 4.....	156
Διαγράμματα – Πίνακες.....	168
1-4 Κατηγορίες Ιστορικών	168
5-12 Είδη.....	171
13-16 Πηγές	178
17-20 Χρόνος.....	182

21-24 Γλώσσα	186
25-28 Ιστορικό υποκείμενο	188
29-32 Πολεμικές περίοδοι	190

Ευχαριστίες

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της παρούσας εργασίας Λίνα Λούβη για τη στήριξή της και τις πολύτιμες παρατηρήσεις και διορθώσεις της. Για την αμέριστη συμπαράστασή της θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια του Ιστορικού Αρχείου της *Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού* (ΔΙΣ) Δρ Ευπραξία Σ. Πασχαλίδου. Ευχαριστώ ακόμη, για τα σχόλια και τις επισημάνσεις τους τον «Οξφορδιανό», όπως αποκαλώ, Δρ Σωτήρη Τριαντάφυλλο και τον συνάδελφό μου στρατιωτικό ιστορικό Ταγματάρχη Ιωάννη Μπόγρη. Τους συναδέλφους μου στη Βιβλιοθήκη της ΔΙΣ, Θανάση Γκάμα, Ελένη Δικαίου και Ελένη Βομπίρη, καθώς και τους υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, για την πρόθυμη κι άμεση εξυπηρέτησή τους. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, Χριστίνα Κουλούρη και Δέσποινα Παπαδημητρίου.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον σύζυγό μου, Δημήτρη Χρήστου και στα παιδιά μας, Δήμητρα, Χρήστο, Αντώνη και Ελένη, για την υπομονή και την κατανόησή τους.

Συντομογραφίες

ΓΕΣ: Γενικό Επιτελείο Στρατού

ΓΕΝ: Γενικό Επιτελείο Ναυτικού

ΓΕΑ: Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας

ΔΙΣ: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

ΕΛΙΑ: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου

ΕΜΣ: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών

ΕΛΤΑ: Ελληνικά Ταχυδρομεία

ΙΜΧΑ : Ίδρυμα Χερσονήσου του Αίμου

Μ.ΙΣ.Π.Α: Μουσείο Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας

ΣΕΘΑ: Σχολή Εθνικής Άμυνας

ΣΣΕ: Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

ΥΠΕΞ: Υπουργείο Εξωτερικών

ΥΙΝ: Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού

ΥΠΕ: Υπηρεσία Πολεμικής Εκθέσεως

Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ.: Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία με θέμα *Πηγές και έργα στρατιωτικής ιστορίας: Η Ελλάδα από την Κρητική Επανάσταση έως και τους Βαλκανικούς Πολέμους (1866-1913)* ορίζει ότι το πεδίο έρευνά της θα είναι η «ιστορία της στρατιωτικής ιστορίας» στην Ελλάδα, δηλαδή η καταγραφή, ανάλυση και ερμηνεία του τρόπου ιστορικής γραφής των πολεμικών γεγονότων, που σημειώθηκαν από τον ελληνικό στρατό – επίσημα και ανεπίσημα –, τον μακρύ 19ο αιώνα (1869-1913) από ακαδημαϊκούς ιστορικούς, στρατιωτικούς ιστορικούς και συγγραφείς.

Το κριτήριο που χρησιμοποιήθηκε για τον καθορισμό των χρονικών ορίων της επιλογής των ιστορικών στρατιωτικών συγγραφών είναι η συγκρότηση του ελληνικού κράτους και συνακόλουθα του τακτικού στρατού. Ως εκ τούτου, στην Κρητική Επανάσταση 1866-1869 σημειώνεται η πρώτη σημαντική, αν και ανεπίσημα, εθελοντική συμμετοχή αξιωματικών, υπαξιωματικών με τους άντρες τους από τον νεοσύστατο τακτικό στρατό του ελληνικού κράτους, ενώ οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) με τα νικηφόρα αποτελέσματά τους σηματοδοτούν τη λήξη μιας μακράς διαδικασίας οργάνωσης και εκπαίδευσης του τακτικού στρατού και συνακόλουθα της μετάβασης του στρατού από τον άτακτο (ανορθόδοξο) πόλεμο στον τακτικό.

Η έρευνα χωρίζει την ελληνική στρατιωτική ιστοριογραφία στις παρακάτω χρονικές περιόδους, 1868-1909, 1910-1932, 1933-1974 και 1975-2018. Η διάκριση των χρονικών περιόδων είναι συμβατική και καθορίζεται με βάση τις διεθνείς αλλά και τις ελληνικές εξελίξεις στον χώρο της ιστορίας. Η πρώτη περίοδος (1868-1909) διαμορφώνεται με κριτήριο την έναρξη της παρούσας έρευνας από την Κρητική Επανάσταση 1866-1869 και την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί που σηματοδότησε πολλαπλές θεσμικές αναθεωρήσεις στο ελληνικό κράτος. Η δεύτερη περίοδος 1910-1932 επηρεάζεται από την αναζωπύρωση των βαλκανικών ανταγωνισμών. Ως εκ τούτου, ενισχύεται το ενδιαφέρον για την εθνική χρησιμότητα της ιστορίας, καθώς το πολιτικό πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας είναι ο πρωταγωνιστής στο ελληνικό κράτος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. Τότε, εισάγονται η εξειδίκευση και η «ιστορία του παρόντος» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ποδηγετώντας σε νέους προσανατολισμούς τη ιστορική έρευνα και μελέτη. Η τρίτη περίοδος 1933-1974, είναι μια ευρύτερη περίοδος, στην οποία συνυπάρχουν δύο ιστοριογραφικές παραδόσεις: η «επίσημη» ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, που βασίζεται στη λογική της εθνικής συνέχειας και διακρίνεται για τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της και η μαρξιστική ή μαρξίζουσα ιστοριογραφία, που συνδέεται με την Αριστερά στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Σε αυτή την ιστοριογραφική περίοδο, αρχικά το Υπουργείο Στρατιωτικών και στην συνέχεια

το Υπουργείο Εθνικής άμυνας, προβαίνουν σε θεσμικές ενέργειες συγκρότησης επίσημου φορέα στρατιωτικής ιστορίας. Η λήξη της περιόδου καθορίζεται από τη διεθνή μετάβαση της ιστορίας στη Νέα Ιστορία, την οποία η ακαδημαϊκή ελληνική κοινότητα θα υιοθετήσει στα χρόνια της μεταπολίτευσης. Η τέταρτη χρονική περίοδος 1975-2018, ενισχύεται από την επιστροφή των ιστορικών στην Ελλάδα και το πρόταγμα να ξαναγραφτεί η ιστορία, σηματοδοτώντας το πέραςμα της ιστορίας από την «ιδεολογική ιστορία» στην «επιστημονική ιστορία».

Η έρευνα χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, ορίζεται τι είναι στρατιωτική ιστορία και ποια η ιστορική διαδρομή εξέλιξης της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας στρατιωτικής ιστορίας και της ελληνικής, που είναι και το κεντρικό ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής. Στο δεύτερο μέρος, θα αναλυθούν οι κατηγορίες, ιστορούν υποκείμενο – αξιωματικός του στρατού, ακαδημαϊκός, στρατιωτικός ιστορικός, συγγραφέας – ως φορέα της στρατιωτικής ιστοριογραφίας, τα είδη της στρατιωτικής ιστορίας, τα ερευνητικά εργαλεία του ιστορικού – πηγές, γλώσσα, ιστορικός χρόνος, χώρος – με το πρόγραμμα εισαγωγής δεδομένων excel και τους τύπους συναρτήσεων (If, Sum), ώστε να διερευνηθεί ο σκοπός της αφήγησης και η εξέλιξη της ελληνικής στρατιωτικής ιστοριογραφίας. Για την ανάλυση έχουν επιλεγεί βιβλία-παραδείγματα των πολεμικών περιόδων από το 1866 έως και το 1913 – Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκέντρωση των βιβλίων της στρατιωτικής ιστοριογραφίας δεν αποσκοπεί στη δημιουργία ενός καταλόγου αλλά στη χρησιμοποίησή τους ως παραδείγματα για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι έχουν επιλεγεί Έλληνες συγγραφείς, πλην ορισμένων περιορισμένων εξαιρέσεων όπως, στην Κρητική Επανάσταση 1866-1869, στον Ελληνοτουρκικό του 1897 στον Μακεδονικό Αγώνα. Στις πρώτες πολεμικές περιόδους επιλέχθηκαν αφενός λόγω του μικρού συγγραφικού δείγματος, αφετέρου επειδή τα έργα των ξένων συγγραφέων – Hilarion Skinner και Karl Bartholdy Mendelsshon – αποτέλεσαν συγγραφική πηγή για τους Έλληνες ιστορικούς. Στον Μακεδονικό Αγώνα επιλέχθηκε ο Douglas Dakin γιατί η έρευνα και το συγγραφικό έργο του συνιστούν οδηγό μελέτης για την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα στη Μακεδονία.

Απώτερος σκοπός είναι να αξιολογηθεί η εξέλιξη της στρατιωτικής ιστοριογραφίας, ο ρόλος και η συμβολή της στη γενική ιστορία. Να εκτιμηθεί η ακαδημαϊκή αξία της, ώστε να απαντηθεί το ερώτημα «αν συνιστά απλά ιστορική γνώση ή ξεχωριστό κλάδο της ιστορίας».

Κεφάλαιο Α'. Η ιστορική διαδρομή της στρατιωτικής ιστοριογραφίας στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

Η συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας, όπως και της γενικής, συνιστά ένα «πολιτισμικό γεγονός» που διαμορφώνεται από τους ιστορικούς σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο και χώρο.¹ Το 1962, η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) ορίζει τη στρατιωτική ιστορία ως «αντικειμενική, αφηγηματική, περιγραφική και επεξηγηματική ιστορία όλων των δράσεων των στρατιωτικών δυνάμεων εν καιρώ πολέμου και ειρήνης».² Η στρατιωτική ιστορία ερευνά τον τρόπο που τα κράτη, προετοιμάζουν τον πόλεμο, διεξάγουν ή διακόπτουν τους πολέμους, κατανέμουν και ρυθμίζουν τις ειρηνικές λειτουργίες των στρατιωτικών δυνάμεων τους.³ Ο στρατιωτικός κοινωνιολόγος Δημήτριος Σμοκοβίτης θεωρεί ότι η στρατιωτική ιστορία συνιστά κλάδο της γενικής ιστορίας, που αφενός εξετάζει τον τρόπο που διεξήχθησαν οι πόλεμοι, αφετέρου αναλύει ποια σφάλματα διαπράχθηκαν κατά τη διεξαγωγή τους και με ποιο τρόπο μπορούν να αποφευχθούν αυτά.⁴ Η παρούσα έρευνα περιλαμβάνει, εκτός από περιγραφές μαχών, θεωρητικές πραγματείες, επιστημονικές συζητήσεις, κάθε ιστορική καταγραφή των πολεμικών γεγονότων με τη μορφή απομνημονευμάτων, ημερολογίων και βιογραφιών, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στον ιστοριογραφικό λόγο. Σύμφωνα με τον ιστορικό Απόστολο Βακαλόπουλο, «δεν υπάρχει άλλο μάθημα επωφελέστερο για τους στρατιωτικούς, πολιτικούς και διπλωμάτες από την ιστορία [...]. Διδάσκει τι τεράστια δύναμη, διαθέτουν οι λαοί όταν εμπνέονται από το μέγιστο αγαθό, την ελευθερία, και είναι ολοπρόθυμοι να το πραγματοποιήσουν αδιαφορώντας για τους κόπους και τις θυσίες. Πώς όμως θα μορφώσουμε ιστορική και επομένως και πολιτική κρίση, αν δεν μελετούμε συστηματικά και κατά βάθος τα ιστορικά γεγονότα».⁵

Καθήκον του ιστορικού της ιστοριογραφίας είναι να ασχοληθεί με τη διερεύνηση των κριτηρίων επιλογής των συγκεκριμένων γεγονότων από τους ιστορικούς και τον τρόπο που διαμορφώθηκαν οι απόψεις τους. Το αντικείμενο μελέτης της «Ιστορίας της Ιστοριογραφίας»

¹Γιάννης Κουμπουρλής, «Ιστορία της Ιστορίας», Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2017, <https://frpanikidou.academia.edu/Evrikomi>%CE%95%CF%85%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%B C%CE%B7Savva%CE%A3%CE%AC%CE%B2%CE%B2%CE%B1, σ. 2.

²Γενικό Επιτελείο Στρατού (στο εξής: ΓΕΣ)/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο εξής: ΔΙΣ). ΣΚ 900-2, *Κανονισμός Οργανώσεως και Λειτουργίας της Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού*, Αθήναι, 1962, σ.3.

³John Jr Jessup & Robert Coakley, *A guide to the study and use military history*, Center of Military History, Washington, 1979, σ. 31.

⁴Δημήτριος Σμοκοβίτης, «Μεθοδολογία και Προβληματισμοί της Διδασκαλίας της», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, Απρίλιος 1988, σ. 520.

⁵Σπυριδωνάκης Β., *Περί Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2006, σ. 56-57.

είναι όσοι έγραψαν για το ιστορικό-στρατιωτικό γεγονός, οι αντιλήψεις και τα έργα τους, η εποχή και η κοινωνία τους. Ως εκ τούτου, δεν ασχολούνται με τα γεγονότα αλλά με τις αντιλήψεις και τα κείμενα για τα γεγονότα. Δεν κρίνουν την ορθότητα των απόψεων που εκφράζουν οι ιστορικοί για το γεγονός, καθώς γι' αυτό είναι αρμόδιοι οι ειδικοί μελετητές της εκάστοτε ιστορικής περιόδου. Ο ιστορικός της ιστοριογραφίας και στην παρούσα έρευνα της στρατιωτικής ιστοριογραφίας, επιδιώκει να αποτιμήσει την εξέλιξή της και, συνακόλουθα, να την αξιολογήσει. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η στρατιωτική ιστοριογραφία δε συνιστά ένα αυτόνομο αντικείμενο ιστορικής μελέτης αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, που συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός καθολικού λόγου για την υπό έρευνα ιστορική εποχή και κοινωνία, καθώς δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι τα ιστοριογραφικά κείμενα είναι προϊόντα της εποχής τους. Ειδικότερα, μετά τη δεκαετία του 1960 η ιστοριογραφία αντιμετωπίζεται ως μία επιστήμη, που είναι φορέας κοινωνικών σχέσεων και ενέχει μια κοινωνική πρακτική, η οποία παράγει ιδεολογία.⁶ Στη νεότερη ιστορία ο Marc Bloch (1886-1944) είναι ο πρώτος που συνδύασε την ιστορία με την επιστήμη, συμβάλλοντας στον μετασχηματισμό της ιστορίας από περιγραφή και αφήγηση σε ανάλυση και ερμηνεία.⁷

Η στρατιωτική ιστορία, αν και προκαλεί το ενδιαφέρον τόσο των πολιτών όσο και των στρατιωτικών, όπως κάθε επιστημονικός κλάδος, έχει τους επικριτές και τους υποστηρικτές της. Η κοινότητα των ακαδημαϊκών παραδοσιακά δείχνει κάποιο σκεπτικισμό προς τη στρατιωτική ιστοριογραφία για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι η αποστροφή της για τη ματαιότητα του πολέμου. Οι ιστορικοί έχουν περισσότερο ασχοληθεί με τη λεπτομερή ανάλυση των αιτιών και του αποτελέσματος του πολέμου και λιγότερο με το πώς ο πόλεμος έχει ιστορικά καθιερωθεί. Ο δεύτερος λόγος, πηγάζει από τις λειτουργικές -ωφελμιστικές θεωρίες και εκφράζει την αντίθεσή τους στη λειτουργικότητα της στρατιωτικής ιστορίας. Ωστόσο, πλέον, συγγραφείς της γενικής ιστορίας, που εναντιώνονταν στην ενσωμάτωσή της, αναγνωρίζουν ότι η στρατιωτική ιστοριογραφία συνιστά ένα ενδιαφέρον στοιχείο στις μεγάλες αφηγήσεις.⁸

Η ιστορία ως ακαδημαϊκός ερευνητικός κλάδος, που αναγνωρίζει την αναγκαιότητα χρησιμοποίησης μεθόδων για τη συγγραφή της αρχίζει κατά τον 19ο αιώνα. Είναι η εποχή, που πολιτικά κυριαρχεί η ιδεολογία του εθνικισμού, οικονομικά εξελίσσεται η ορθολογική καπιταλιστική ανάπτυξη και επιστημονικά αναπτύσσονται οι φυσικές επιστήμες. Μέσα σε

⁶Γ. Κουμπουρλής, ό.π., σ. 2-7.

⁷Marnie Hughes – Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London and New York, Routledge Taylor & Francis Group 2008, σ. 11 .

⁸J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 25, 28.

αυτό το πλαίσιο, η ιστορία επιδιώκει να αναπτυχθεί ως επιστήμη, θέτοντας συγκεκριμένους κανόνες έρευνας και μελέτης του παρελθόντος.⁹ Η στρατιωτική ιστορία έχει ως αφετηρία τον Ναπολέοντα, ο οποίος για να καταγράψει τα σπουδαιότερα πολεμικά γεγονότα των εκστρατειών του δημιουργεί ιστορικό τμήμα στο γενικό επιτελείο. Το παράδειγμα του ακολουθεί και η Πρωσία, ενώ από το 1871 έως το 1914, ιδρύονται ιστορικά τμήματα και από τα γενικά επιτελεία άλλων χωρών, με σκοπό τη μελέτη των εκστρατειών τους. Παράλληλα, στρατιωτική ιστορία και θεωρία του πολέμου γράφουν και μεμονωμένοι ιστορικοί.¹⁰

Τον 19ο αιώνα σηματοδοτείται μια ευρύτερη ιστοριογραφική επανάσταση. Ο Leopold von Ranke (1795-1886) αναπτύσσει το ιστοριογραφικό ρεύμα του ιστορισμού. Ασχολείται με τη συστηματική μελέτη των νεότερων αρχείων, επιδιώκοντας την ανασύνθεση του παρελθόντος μέσα από τις πηγές.¹¹ Με την καθιέρωση, του ιστορικού φροντιστηρίου στα γερμανικά πανεπιστήμια, δημιουργείται ένας χώρος για την εκπαίδευση και την απόκτηση των απαραίτητων γνώσεων, δεξιοτήτων και εξειδικευμένων τεχνικών –πρωτογενής έρευνα, βιβλιογραφική ενημέρωση, εκπόνηση ατομικών και συλλογικών εργασιών –, που διαμορφώνει μια επαγγελματική κοινότητα ιστορικών.¹² Ο Heinrich von Treitschke (1834-1896), εκπρόσωπος της Πρωσικής σχολής, αποκαλεί τις ειρηνικές περιόδους ως άδειες σελίδες της ιστορίας. Η θέση του δικαιολογείται, καθώς ανατρέχοντας στο παρελθόν διαφαίνεται ότι η κλασσική ιστοριογραφία, η μεσαιωνική, ακόμα και η αναγεννησιακή, ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τη περιγραφή και ανάλυση μαχών και εκστρατειών. Ως εκ τούτου, μπορεί να ειπωθεί πως η στρατιωτική ιστορία είναι η παλαιότερη μορφή ιστοριογραφίας, καθώς η μελέτη των στρατιωτικών επιτυχιών ταυτιζόταν με τα κατορθώματα της κοινωνίας κάθε χώρας.¹³

Ο Hans Delbrück (1848-1929), έφεδρος αξιωματικός στο γαλλοπρωσικό πόλεμο (1870), θεωρείται ο πατέρας της ακαδημαϊκής στρατιωτικής ιστορίας, καθώς εστιάζει στον πόλεμο ως πολιτική πράξη και μέσο για την πραγμάτωση στρατηγικών σκοπών. Αν και ο Ranke υποστηρίζει ότι η μελέτη του πολέμου δε συνιστά ακαδημαϊκό αντικείμενο, εντούτοις ο Delbrück εμμένει στη θέση του ότι η στρατιωτική ιστορία αποτελεί ακαδημαϊκό κλάδο

⁹Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές», 2015, <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH289/eisagogistisistorikesspoudes> 2015.pdf, σ. 25.

¹⁰Παναγιώτης Γκαρτζονίκας, «Κλειώ και Άρης: Η Στρατιωτική Ιστορία και η Στρατηγική και η Στρατηγική και η Επαγγελματική Στρατιωτική Μόρφωση», *ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΝ*, Τ. 1, (Καλοκαίρι 2019), <https://stratein.gr/%cf%84%cf%81%ce%b5%cf%87%ce%bf%ce%bd-%cf%84%ce%b5%cf%85%cf%87%ce%bf%cf%83/>, σ. 120.

¹¹Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 2006, σ. 109.

¹²Στο ίδιο, σ. 229-231

¹³Βαγγέλης Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 187· Creveld Martin van, «Thoughts on Military History», *Journal of Contemporary History*, (Vol. 18, No. 4, Oct., 1983), σ. 549 ,551.

σπουδών, προκαλώντας την οργή των ακαδημαϊκών συναδέλφων του αλλά και γερμανικού γενικού επιτελείου, που δε θέλει τους πολίτες να εμπλέκονται στις στρατιωτικές υποθέσεις. Ενώ, ο ίδιος δεν καταφέρνει να δημιουργήσει έδρα στρατιωτικής ιστορίας, ωστόσο το έργο του συνιστά αφετηρία για την ένταξη της στρατιωτικής ιστορίας στη γενική ιστορία.¹⁴ Στο γύρισμα του αιώνα, ο ιστορικός Walter Millis (1899-1968) υποστηρίζει τη στρατιωτική ιστορία ως τη δημοφιλή συγγραφή για τη δημόσια εκπαίδευση του λαού και των πολιτικών στη στρατηγική, στη στρατιωτική τακτική και στη θεωρία του πολέμου, συμφωνώντας με τη θέση του Πρώσου στρατιωτικού Carl von Clausewitz (1780-1831). Ο Millis και ο αξιωματικός του ναυτικού και ιστορικός Alfred Thayer Mahan (1840-1914) γράφουν στρατιωτική ιστορία σε τεχνικό επίπεδο σε μια προσπάθεια να αναλύσουν τις θεμελιώδεις αρχές και τους επαγγελματικούς θεσμούς.¹⁵

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1918), ενισχύεται η απέχθεια προς το πόλεμο και, συνακόλουθα, η τάση εγκατάλειψης της στρατιωτικής ιστορίας. Ενώ μέχρι τότε ο πόλεμος θεωρούταν ως η σημαντικότερη ανθρώπινη δραστηριότητα, οι μορφωμένες ελίτ απορρίπτουν αυτή τη στάση. Η Σχολή των Annales τονίζει την κυρίαρχη επίδραση του περιβάλλοντος – γεωγραφία, κλίμα, τεχνική – πάνω στον άνθρωπο και στο λογικό του τέλος. Στρέφεται σε μια ιστορία όπου ο άνθρωπος είναι το επίκεντρό της και όχι τα γεγονότα. Για πρώτη φορά, ο ιστορικός καλείται να βρει τρόπο να ασχοληθεί με τον πόλεμο, χωρίς όμως να αναφέρεται σε κατορθώματα μεγάλων ανδρών. Ωστόσο, η εμμονή των Annales στο μακρύ ιστορικό χρόνο συμβάλλει στην αμφισβήτηση της σημασίας του πολέμου για τη διαμόρφωση των κοινωνιών.¹⁶

Οι ιδρυτές της Σχολής των Annales, Lucien Febvre (1878-1956) και Marc Bloch (1886-1944) προβαίνουν σε ευρύτερη θεώρηση στρατιωτικής και πολιτικής ιστορίας.¹⁷ Αντιμετωπίζουν την πολεμική ιστορία (histoire-bataille), όχι ως κλάδο σπουδών, αλλά ως μοναδική έκφραση της «ιστορίζουσας ιστορίας» (histoire-historisante) και της «γεγονοτολογικής ιστορίας» (histoire événementielle), επηρεάζοντας τις περισσότερες σύγχρονες εκδόσεις της στρατιωτικής ιστορίας.¹⁸ Αν και, αρκετοί στρατιωτικοί ιστορικοί παρατηρούν ότι η καλύτερη στρατιωτική ιστορία στις ημέρες τους δεν ασχολήθηκε μόνο με τα γεγονότα αλλά και με δομικά ζητήματα, εντούτοις μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι

¹⁴Παν. Γκαρτζονίκας, ό.π., σ. 122-123.

¹⁵J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 29.

¹⁶Creveld Martin van, ό.π., 552.

¹⁷N. Labanca, «Development and Change in the writing of Military History from World War Two to the Present», *International Commission of Military History Occasional Paper*, February 2014, σ. 13.

¹⁸Στο ίδιο, σ. 4.

περισσότεροι από τους αξιωματικούς του στρατού των ΗΠΑ την προσεγγίζουν μέσω της συστηματικής ανάλυσης του τρόπου που οι στρατιωτικές δυνάμεις διεξήγαγαν τον πόλεμο.¹⁹

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ιστορία των στρατιωτικών λειτουργιών ήταν ακόμα χρήσιμη αλλά είχε εξελιχθεί σε πιο σύνθετη και ήταν δυσκολότερο να αποδοθούν οι διαστάσεις και η πολυεθνική σύσταση των στρατών, αλλά και η γεωγραφική έκταση των εκστρατειών. Εξαιτίας όλων αυτών, με τη συγγραφή της ασχολούνται κυρίως στρατιωτικοί ιστορικοί και λιγότερο ακαδημαϊκοί. Ωστόσο, η χρήση της ατομικής βόμβας θέτει τέλος στη σοβαρή μελέτη και συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας από τις στρατιωτικές ακαδημίες, αφού λόγω της ταχύτατης τεχνολογικής προόδου αμφισβητείται η δυνατότητα της να προσφέρει μαθήματα για μελλοντικές συγκρούσεις. Έτσι, συντελείται η υποβάθμιση της μελέτης της στρατιωτικής ιστορίας στα προγράμματα σπουδών των στρατιωτικών σχολών, ενώ οδηγείται σε σοβαρή κρίση η ποιότητα των παραγόμενων βιβλίων στρατιωτικής ιστορίας.²⁰

Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου (1947-1991), αν και η επίσημη στρατιωτική ιστορία συναντά δυσκολίες όπως, το διεθνές πολιτικό περιβάλλον, τη μεγάλη δημόσια διαμάχη μεταξύ των υψηλά στην ιεραρχία αξιωματούχων και των κατώτερων, όσον αφορά τις αιτίες της σύγκρουσης και τις στρατηγικές αποφάσεις και τον ρόλο των στρατιωτικών ιστορικών γραφείων που είχαν γράψει τη στρατιωτική ιστορία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εντούτοις συνεχίζει να υφίσταται.²¹ Ενώ, ο φιλελευθερισμός ενισχύει την πεποίθηση ότι η στρατιωτική ιστορία δε συνιστά σημαντικό κλάδο σπουδών για τα πανεπιστήμια, η Βρετανία, αν και διακρίνεται για την ισχυρή παρουσία του φιλελευθερισμού, εντούτοις μετονομάζει την έδρα *Στρατιωτικής ιστορίας*, που έχει συγκροτηθεί στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης μόλις το 1909, σε έδρα *Ιστορίας του Πολέμου* (1946). Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, η θέση της στρατιωτικής ιστορίας αρχίζει να αναβαθμίζεται, αφού γίνεται κατανοητό ότι ο πόλεμος αποτελεί διάσταση της ανθρώπινης ιστορίας που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Στο Kings College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου δημιουργείται τμήμα *Πολεμικών Σπουδών*, από τον Michael Howard (1962). Το Τμήμα έχει διαθεματικό προσανατολισμό, καθώς στρέφεται σε νέες κατευθύνσεις – πολιτική επιστήμη, ηθική, κοινωνιολογία, περιφερειακή ασφάλεια, τρομοκρατία, αντιτρομοκρατία, κυβερνοασφάλεια –, προσδίδοντας σεβασμό και ακαδημαϊκή αξιοπιστία στην ερευνητική του δράση. Στη Γερμανία συγκροτείται έδρα στο

¹⁹Η Σχολή Πεζικού ενδιαφερόταν για τη στρατιωτική ιστοριογραφία περισσότερο ως αξία που παρείχε ιστορικά ντοκουμέντα για να υποστηρίξει το στρατιωτικό δόγμα, δηλαδή για το σύνολο ιδεών και πρακτικών που διαμόρφωναν τη στρατιωτική οργάνωση, εκπαίδευση και μάχη (βλ. J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 29,47)·N. Labanca, ό.π., σ. 4.

²⁰N. Labanca, ό.π., σ. 15· Cr. Martin van, ό.π., 558-559.

²¹N. Labanca, ό.π., σ. 18-19.

Munster (1969) και στο Potsdam (1990), σηματοδοτώντας την άνοδο της ως αυτόνομου ακαδημαϊκού κλάδου σπουδών.²²

Όλα αυτά θα πρέπει να ερμηνευθούν ως δείγματα της ιστοριογραφικής επανάστασης, στην έρευνα και την καταγραφή του πολέμου που λαμβάνει χώρα τις δεκαετίες 1970-1980. Η παλιά στρατιωτική ιστορία αντικαθιστάται από τη νέα στρατιωτική, δηλαδή τις σπουδές πολέμου και τις κοινωνικές. Οι ιστορικές αναζητήσεις για τις στρατιωτικές δυνάμεις και τον πόλεμο στρέφονται πλέον προς την κοινωνία, αναδεικνύοντας την αναγκαιότητα να ενταχθούν τα ζητήματα των ερευνών τους σε ένα ευρύτερο διαθεματικό πλαίσιο, καθώς οι πόλεμοι επιδρούν στην κοινωνική δομή. Ακαδημαϊκή και στρατιωτική ιστορία, αν και κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις, ωστόσο αναγνωρίζουν ότι έχουν αποτύχει να στρέψουν το βλέμμα τους προς τον απλό πολεμιστή. Έτσι, η προσοχή τους στρέφεται στην εμπειρία του πολέμου από κάτω προς τα πάνω, σηματοδοτώντας τη μετάβαση στην ιστορία των πλουραλισμών (history of pluralities).²³

Το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, το ενδιαφέρον για τη στρατιωτική ιστορία αυξάνεται υπερβολικά. Από τη μία πλευρά, έχει συντελεστεί μια τεράστια συσσώρευση γνώσης, από την άλλη, έχουν δημιουργηθεί νέοι τρόποι επίλυσης ή προσανατολισμού των παλιών προβλημάτων, ως προς τον έλεγχο της ποιότητας και της εγκυρότητας. Η εξειδίκευση δημιουργεί την αναγκαιότητα της συγγραφής επιτομών και μονογραφιών, με κοινές διαδικασίες σε όλους τους κλάδους της έρευνας. Οι εκδοτικοί οίκοι στρέφονται στην έκδοση νέων περιοδικών ή σειρών εκδόσεων. Επιπρόσθετα, η τεχνολογική εξέλιξη συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός τρίτου κλάδου, της αναπαράστασης.²⁴

Ανακεφαλαιώνοντας, σήμερα η εδραίωση της μεθοδολογίας έχει συμβάλλει στη σταθερή επισημοποίηση των κλάδων της ιστορικής έρευνας. Η ποσοτική έκρηξη στην ακαδημαϊκή στρατιωτική ιστορική έρευνα και συγγραφή είναι παρόμοια με αυτή που παρατηρούμε και στα άλλα επιστημονικά πεδία. Ως αποτέλεσμα, τα στρατιωτικοί ιστορικά γραφεία στρέφονται και σε άλλα πεδία έρευνας, εξετάζοντας τις σχέσεις πολιτών και στρατού, που συνήθως διαφέρουν αρκετά από χώρα σε χώρα. Ο καιρός των μεγάλων ιστορικών κειμένων έχει περάσει. Ο ιστορικός γράφει είτε μονογραφίες, εξειδικεύοντας την έρευνά του είτε μικρά κείμενα που ταιριάζουν στην οθόνη, τα οποία, αν και δεν είναι

²²Παν. Γκαρτζονίκας, ό.π., σ. 12, 125-126.

²³N. Labanca, ό.π., σ. 29-30, 33· Παν. Γκαρτζονίκας, ό.π., σ. 126.

²⁴N. Labanca, ό.π., σ. 6, 10, 35.

λιγότερο επίσημα, ωστόσο, δεν είναι πάντα δυνατό να απομακρύνουν από τις εργασίες τους στοιχεία όπως η εκλαΐκευση.²⁵

Τον 19ο αιώνα, ενώ στην Ευρώπη η ιστορική επιστήμη έχει συγκροτήσει το ακαδημαϊκό θεσμικό πλαίσιο για να αναπτυχθεί, στην Ελλάδα, το νεοσύστατο κράτος κάνει τα πρώτα ακαδημαϊκά βήματά του, καθώς ανατέλλει η αναγκαιότητα αφενός της δημιουργίας μιας εθνικής ιστορίας, αφετέρου της συγκρότησης της έννοιας του πολίτη του κράτους. Την εξέλιξη της ιστορίας ποδηγετούν η Επανάσταση του 1821 και το νέο βασίλειο με τα υπαρκτά του ζητήματα της ενότητας και της ταυτότητάς του. Με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837), στη σχολή Γενικών Επιστημών περιλαμβάνεται τμήμα γεωγραφίας και ιστορίας, στο οποίο η ιστορία συνιστά αυτόνομο αντικείμενο διδασκαλίας, που εκτείνεται χρονικά από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια. Αργότερα, δημιουργείται και έδρα *Γενικής Ιστορίας* με αντικείμενο την παγκόσμια ιστορία (1842) που ασχολείται με τη μεσαιωνική και σύγχρονη ιστορία.²⁶

Στη μετάβαση από μια ιστορία των παγκόσμιων προοπτικών σε μια εθνική γεγονοτολογική ιστορία, αρωγό στην προάσπιση των εθνικών αιτημάτων, συμβάλλει η διδασκαλία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (1815-1891),²⁷ ακολουθώντας τις εξελίξεις στην ευρωπαϊκή ιστορία. Δηλαδή τη στροφή προς τις μεγάλες εθνικές ιστορίες των ευρωπαϊκών κρατών του 19ου αιώνα και, συνακόλουθα, την εδραίωση της ρομαντικής εθνικής ιστορίας. Η διδασκαλία του διέπεται από τις έννοιες *συνέχεια* και *ενότητα*, προκρίνοντας ως βασικές κατευθύνσεις της την εθνική προοπτική και τη συμβολή της στη συγκρότηση ενεργών πολιτών με εθνική ταυτότητα. Στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, η ιστορία του Παπαρρηγόπουλου ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ιστορικής συγκυρίας τόσο σε ιστοριογραφικό όσο και σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.²⁸ Τη συμβολή του Παπαρρηγόπουλου στη δημιουργία της ιστορίας του ελληνικού έθνους συμπληρώνει ο Σπυρίδωνας Λάμπρου (1851-1919), καθορίζοντας τον επιστημονικό μετασχηματισμό της διδασκαλίας της ιστορίας. Το 1877, ο Λάμπρου εισέρχεται ως υφηγητής στο Πανεπιστήμιο, διαθέτοντας τις πλέον συγκροτημένες ιστορικές σπουδές και επηρεασμένος από τις εξελίξεις στην ιστοριογραφία της Δυτικής Ευρώπης, εισάγει τη φροντιστηριακή ιστορική διδασκαλία

²⁵Στο ίδιο, σ. 6-7, 36.

²⁶Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 30, 65, 76, 96, 101, 116.

²⁷Ο Παπαρρηγόπουλος, αρχικά, διορίστηκε έκτακτος καθηγητής στην έδρα *Ιστορίας των αρχαίων εθνών* (1851), ως τακτικός καθηγητής διορίστηκε το 1858 και παρέμεινε σε αυτή έως το 1891 (βλ. στο ίδιο, σ. 95-96.)

²⁸Στο ίδιο, σ. 114, 117, 120-121.

(1878), αναδεικνύοντας τη λειτουργική αξία των επιστημονικών κριτηρίων και τεκμηρίων στην ιστορική μελέτη, έρευνα και συγγραφή.²⁹

Ενώ ο Παπαρρηγόπουλος προάγει μια αφήγηση γεμάτη χαρακτηρισμούς και παρεκβάσεις, ο Λάμπρου επιλέγει μια ευθύγραμμη αφήγηση χωρίς δευτερεύουσες αφηγήσεις. Επιπρόσθετα, με την εισαγωγή των υποσημειώσεων ενισχύει την επιστημονική θωράκιση των ιστορικών συγγραμμάτων. Στην ίδια κατεύθυνση εντάσσεται και ο Παύλος Καρολίδης (1849-1930), ο οποίος ασχολείται με τη μεθοδολογία και την περιοδολόγηση, αποσκοπώντας στη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και στην προετοιμασία καλών ιστορικών με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία. Έως τη δεκαετία του 1880, επειδή η έκδοση πανεπιστημιακών εγχειριδίων δε συνιστούσε προτεραιότητα του Πανεπιστημίου, καθώς δεν αποτελούσε προαπαιτούμενο ούτε για τον διορισμό ούτε για την παραμονή των καθηγητών στην έδρα τους, τα περισσότερα βιβλία, που εκδίδονται, χαρακτηρίζονται από έλλειψη πρωτοτυπίας, αφού είναι πιστή μεταφορά ξενόγλωσσων κειμένων ή έχουν αδύναμη επιχειρηματολογία και παραδοξότητες. Οι μεταφράσεις συνιστούν ένα σημαντικό τμήμα των δραστηριοτήτων του Λάμπρου και έχουν διττή κατεύθυνση, τη σχολική εκπαίδευση και την παροχή ευρύτερης πρόσφατης βιβλιογραφίας στους φοιτητές. Απώτερος σκοπός του είναι να επιτευχθεί η διεύρυνση της ελληνόγλωσσης ιστοριογραφίας.³⁰ Λίγο αργότερα, στην ίδια κατεύθυνση το Υπουργείο Στρατιωτικών για να διευκολύνει τη μελέτη και βελτίωση των γνώσεων των αξιωματικών, που δεν γνωρίζουν ξένες γλώσσες, συγκροτεί «Επιτροπή της Στρατιωτικής Βιβλιοθήκης» (1906) για την επιλογή, μετάφραση και έκδοση στρατιωτικών συγγραμμάτων και του ετήσιου περιοδικού *Επίσημον Δελτίον*, υπό την εποπτεία της Γενικής Διοικήσεως Στρατού.³¹

Η πλειοψηφία των αποφοίτων του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς ελάχιστοι επιλέγουν να συνεχίσουν το έργο των διδασκόντων τους, δημιουργούν κύκλους λογίων, που βρίσκουν ανοικτό πεδίο δράσης σε συλλογικούς φορείς.³² Στις δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων εντάσσονται οι διαλέξεις, τα αναγνώσματα, δημόσια και εσπερινά μαθήματα, ίδρυση σχολείων, κοινωφελών ιδρυμάτων, διοργάνωση κοσμικών εκδηλώσεων. Η σχέση των συλλόγων με το πανεπιστήμιο είναι τόσο παραπληρωματική όσο και

²⁹Ο Λάμπρου φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (1867-1871), τις μεταπτυχιακές σπουδές έκανε στα Πανεπιστήμια του Βερολίνου και της Λειψίας (1872-1875), όπου και έλαβε το διδακτορικό του. Στις σπουδές στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια μυήθηκε στις αρχές της ιστορικής Πρωσικής Σχολής (βλ. στο ίδιο, σ. 187.)

³⁰Στο ίδιο, σ. 156, 162, 212-213, 232, 245-248, 259.

³¹ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού* (στο εξής: *130 Χρόνια ΔΙΣ*), Αθήνα, 2017, σ. 110, 112.

³²Με την έξωση του Όθωνα, την αλλαγή του Συντάγματος και τη δυνατότητα δημιουργίας συλλόγων (1864), ιδρύονται σημαντικές συλλογικότητες, στο ελληνικό κράτος και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με έμφαση στην εθνική ιστορία και την εθνική ταυτότητα. Η ψυχαγωγία, η μόρφωση και συγκρότηση του πολίτη συνιστούν τους βασικούς στόχους τους (βλ. Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., 227, 265.)

ανταγωνιστική. Τη δεκαετία του 1880, ιδρύεται ο πρώτος ελληνικός σύλλογος λογίων και ιστοριοδιδόν η *Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος* (IEEE) (1882), που ασχολείται με την ιστορία των βυζαντινών και νεότερων χρόνων, ενώ εκδίδει και το περιοδικό *Δελτίο*.³³

Το Υπουργείο των Στρατιωτικών συγκροτεί το «Τμήμα Στατιστικής, Στρατιωτικών Πληροφοριών και Τοπογραφίας» (1887) με σκοπό τη σύνταξη της ελληνικής στρατιωτικής ιστορίας. Αναλαμβάνει τη συγκέντρωση ημερολογίων όλων των σωμάτων και των αποσπασμάτων του ελληνικού στρατού, τη διαχείριση των χαρτών, των σχεδίων και της βιβλιοθήκης του Υπουργείου.³⁴ Παρατηρείται λοιπόν μια παράλληλη προσπάθεια του Υπουργείου Στρατιωτικών με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ το δεύτερο προσπαθεί να δημιουργήσει έναν ενεργό πολίτη για το κράτος, το πρώτο καταβάλλει προσπάθειες για τη συγκρότηση ενός ενεργού και καταρτισμένου στρατιωτικού. Η ήττα του 1897 καταδεικνύει την αναγκαιότητα για ανόρθωση του κράτους και του στρατού. Στην εκπαίδευση, η θέσπιση νομοθετημάτων για αλλαγές και στις τρεις βαθμίδες (1899) ενισχύει τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα της διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο, ενώ η αναγνώριση της ελλιπούς οργάνωσης και εκπαίδευσης του στρατού καθορίζει την αναδιοργάνωσή του.³⁵

Στην ανατολή του 20ου αιώνα, το κίνημα των αξιωματικών στο Γουδί (1909), τα αιτήματα για, διοικητική μεταρρύθμιση του κράτους, εκπαιδευτική εξυγίανση και αναδιοργάνωση του στρατού, και η εμφάνιση των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών ιδεών, επηρεάζουν την ελληνική ιστοριογραφία.³⁶ Τη χρονική περίοδο από το 1910 έως το 1932, εισάγεται νέος εκπαιδευτικός κανονισμός και θεσμοθετείται η ενίσχυση της αυτονομίας του πανεπιστημίου έναντι της κυβερνητικής εξουσίας. Στον στρατό, με τον νέο Οργανισμό του, συγκροτείται Τμήμα «Ιστορίας, Στατιστικής, Εκπαιδεύσεως και Επιχειρήσεων» (1910), που έχει ως αρμοδιότητές του την εκπαίδευση του στρατού και των αξιωματικών, καθώς και τη διαχείριση ζητημάτων σχετικά με τις επιχειρήσεις, τις πληροφορίες, τη χαρτογραφία, τη στατιστική και τα ιστορικά αρχεία. Η ιστορική συγγραφή δε συνιστά βασική αρμοδιότητά του αλλά η συλλογή πολεμικών αρχείων του ελληνικού στρατού και των ξένων στρατών.³⁷

³³Β. Καραμανωλάκης, 2015, ό.π., σ. 37, 260, 263.

³⁴ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό.π., σ. 3. Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, το 1870 τα γενικά επιτελεία αρκετών χωρών στην Ευρώπη συγκροτούσαν ιστορικά τμήματα.

³⁵Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 184· Μαρωνίτη, Νίκη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄, Πολιτική ανανέωση και αλτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871 – 1909, η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 30.

³⁶Ο Γ. Σκληρός με το βιβλίο του *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (1907) εισάγει τον ιστορικό υλισμό στην ελληνική ιστοριογραφία (βλ. Β. Καραμανωλάκης, 2015, ό.π., σ. 39.)

³⁷Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 276· ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό.π., σ. 6, 9.

Ο καθηγητής Μιχάλης Βολονάκης (1875-1950), ένας εκ των ηγετών της αντικομμουνιστικής εκστρατείας, εισάγει την «ιστορία του παρόντος» στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Στην ιστορική έρευνα, η μελέτη των γειτονικών κρατών αντιμετωπίζεται ως επιβεβλημένη για την απελευθέρωση των «ομόφυλων αδελφών», προσφέροντας στους φοιτητές γνώσεις-επιχειρήματα όσον αφορά τις θέσεις κυρίως των βαλκανικών κρατών, για την προάσπιση των δικαίων τους.³⁸ Σε μια εποχή αναταράξεων – απειλές Βουλγάρων, μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί, ερήμωση της υπαίθρου, άνοδος του κομμουνιστικού κόμματος –, η ιστορική έρευνα στρέφεται προς ζητήματα όπως αυτά της εθνογραφικής ταυτότητας, της Μακεδονίας και των μεσαιωνικών χρόνων. Ακολουθώντας, ενισχύεται η χρησιμότητα της ιστορίας στην πορεία του έθνους-κράτους. Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960),³⁹ με την εθνογραφική προσέγγισή του για τα άλλα έθνη και κυρίως των βαλκανικών κρατών, συνδέει την ιστορία με την εθνική στοχοθεσία για ενδυνάμωση του ελληνικού κράτους εντός του γεωγραφικού χώρου του.⁴⁰

Τη δεκαετία του 1920, η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1925) και η ενίσχυση των βυζαντινολογικών σπουδών συνιστά συνέπεια αντίστοιχων ακαδημαϊκών εξελίξεων στα βαλκανικά κράτη, που αποσκοπεί στην ανάπτυξη της επιστημονικής μελέτης του Βυζαντίου και στην επιβεβαίωση της ελληνικότητάς του. Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ενδεδυμένο με έναν συμβολικό μανδύα, στοχεύει στην «εθνική» εκπαίδευση των κατοίκων της βόρειας Ελλάδας και στην ανάδειξη της προγονικής κληρονομιάς, μεταθέτοντας το κέντρο βάρους από το δίπολο Αρχαιότητα-Βυζάντιο, στο δίπολο Βυζάντιο-Νεότερος Ελληνισμός.⁴¹ Ωστόσο, η ιστοριογραφία επηρεάζεται και από άλλες αλλαγές. Το βιβλίο του Γιάνη Κορδάτου *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης* (1924) εισάγει στην ιστορία τον υλιστικό παράγοντα και σηματοδοτεί τη συγκρότηση δύο ιστοριογραφικών παραδόσεων: την «επίσημη» ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, που βασίζεται στη λογική της εθνικής συνέχειας και έχει αντικομμουνιστικό χαρακτήρα και τη μαρξιστική ή μαρξίζουσα ιστοριογραφία, που συνδέεται με την Αριστερά στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και βρίσκεται εκτός των ακαδημαϊκών θεσμών.⁴²

Στον απόηχο της Μικρασιατικής Καταστροφής, το Υπουργείο Στρατιωτικών, συγκροτεί «Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος» (1929), με αποστολή τη σύνταξη του

³⁸Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 300-303.

³⁹Ο Άμαντος, από το 1923, έχει συγγράψει πλήθος έργων αναφορικά με τους γείτονες της Ελλάδας (βλ. στο ίδιο, σ. 333.)

⁴⁰Στο ίδιο, σ. 333.

⁴¹Στο ίδιο, σ. 320-321, 324, 360.

⁴²Αν. Λιάκος - Αλ. Μπακαλάκη, «Οδηγίες ανάγνωσης και γραφής», Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές», 2015, ό.π., σ. 39.

δίτομου έργου *Αγώνες και Νεκροί 1830 – 1930*. Το συγκεκριμένο έργο στοχεύει στην ηθική εξύψωση του θανάτου για την πατρίδα. Έτσι, συγκεντρώνονται τα βιογραφικά σημειώματα, περίπου 75 χιλιάδων, πεσόντων, μονίμων και εφέδρων αξιωματικών και οπλιτών, από το 1897 έως το 1922. Το 1932, το Γραφείο *Πολεμικής Εκθέσεως*, αυτοτελής φορέας του Γενικού Επιτελείου Στρατού, έχει ως αποστολή τη σύνταξη πολεμικών εκθέσεων για τις επιχειρήσεις των πολέμων που έχουν διεξαχθεί. Επίσης, εκδίδει ένα τρίτομο έργο για τους Βαλκανικούς Πολέμους.⁴³ Η ιστορική υπηρεσία του στρατού με τα προαναφερόμενα έργα δίνει το ιστοριογραφικό στίγμα της στη στρατιωτική ιστορία, δηλώνοντας την απαρχή των στρατιωτικών εκδόσεων. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών καταργείται η έδρα της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, η οποία με την εισαγωγή της διάστασης της συνέχειας συνέβαλε στην ενίσχυση της εξέλιξης της νεοελληνικής ιστορίας. Ο εθνικός ιστορικός πλέον προσεγγίζει την εθνική ιστορία σε συνάρτηση με τα πολιτικά και εθνικά αιτούμενα.⁴⁴

Η ανάγνωση της παγκόσμιας ιστορίας περιορίζεται στο πλαίσιο του εθνικού παρελθόντος, με συνέπεια ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία να έχουν περιορισμένο χώρο ανάπτυξης. Το 1936, δημιουργείται έδρα *Ιστορίας της Νεότερης Ευρώπης* και έδρα *Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας*, υπό τον Νικόλαο Βλάχο, η δεύτερη σηματοδοτεί τη διάχυση της ελληνικής ιστορίας σε όλες τις έδρες της Σχολής.⁴⁵ Αν και η δεκαετία του 1940 είναι περίοδος στασιμότητας για τις ιστορικές σπουδές, ωστόσο, η ιστορία της δεκαετίας 1940-1950 και ιδιαίτερα της Εθνικής Αντίστασης (1941-1945) αποτελεί κεντρικό ερευνητικό ζητούμενο των συγγραφέων της Αριστεράς.⁴⁶ Το Υπουργείο Στρατιωτικών, συγκροτεί τη *Διεύθυνση Πολεμικής Εκθέσεως* (1945). Στρατιωτικές υπηρεσίες και αξιωματικοί καλούνται να παραδώσουν στη Διεύθυνση αρχεία και εκθέσεις, που έχουν στην κατοχή τους. Το 1954, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, συγκροτεί τη *Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού* (ΔΙΣ), ως φορέα διαφύλαξης πολεμικών και στρατιωτικών αρχείων (εκθέσεων δραστηριότητας, ημερολογίων μονάδων, φωτογραφιών, εφημερίδων, περιοδικών και βιβλίων, βιογραφικών ανώτερων Αξιωματικών, ευρετήρια πεσόντων), που αφορούν πολεμικά γεγονότα της Ελλάδας, αλλά και γεγονότα των ειρηνικών περιόδων (1954). Ως αποστολή της ΔΙΣ καθορίζεται η σύνταξη και έκδοση της ιστορίας των πολέμων του ελληνικού στρατού, καθώς και της τρέχουσας ιστορίας του. Με την ίδρυση της οργανώνεται, για πρώτη φορά από επίσημο φορέα του ΓΕΣ, συγκροτημένο πρόγραμμα συγγραφικής εργασίας της πολεμικής ιστορίας από τον

⁴³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό. π., σ. 14, 112, 116.

⁴⁴ Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 346-347.

⁴⁵ Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 347.

⁴⁶ Αν. Λιάκος-Αλ. Μπακαλάκη, ό.π., σ. 39-40.

Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 μέχρι και της συμμετοχής του Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος στον πόλεμο της Κορέας.⁴⁷

Τις δεκαετίες 1950-1960, ιδρύονται, το *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών*, με σκοπό τη συστηματοποίηση και ανάδειξη της μελέτης της περιόδου της Βενετοκρατίας, το *Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών* (1958), μετέπειτα *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*, καθώς και το *Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών* (1960), που είναι το πρώτο κρατικό κέντρο ιστορικής έρευνας με ερευνητικό ορίζοντα την Τουρκοκρατία και τον 19ο αιώνα. Διαφαίνεται ότι, έως και τη δεκαετία του 1960, η πρόσφατη ιστορία, με εξαίρεση αρθρογραφία και αρκετές αυτοτελείς εκδόσεις του περιοδικού *Balkan Studies* του Ιδρύματος Χερσονήσου του Αίμου (IMXA, 1953), δεν αποτελεί αντικείμενο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας.⁴⁸ Επίσης, σημαντικό μεταπολεμικό φαινόμενο συνιστά η συγκρότηση μουσείων, αρχείων και ερευνητικών ιδρυμάτων, που ενισχύουν τη δημιουργία της επαγγελματικής κοινότητας ιστορικών, εκτός πανεπιστημίου.⁴⁹

Η ΔΙΣ, με στόχο την έγκυρη ιστορική συγγραφή, προβαίνει σε οργανωτικές βελτιώσεις όπως, τη δημιουργία *Γραφείου Τρεχούσης Ιστορίας*,⁵⁰ τον καθορισμό *Προϊστάμενου Ιστορικών Τμημάτων*⁵¹ και τη δημιουργία *Γραφείου Ειδικών Μελετών*.⁵² Παράλληλα, για τη σύνταξη της ιστορίας των πολεμικών περιόδων της Ελλάδας, λόγω της έλλειψης ειδικών μελετών, συνεχίζεται η συνήθης διαδικασία των μεταφράσεων. Έτσι, μεταφράζονται μελέτες και επίσημες εκθέσεις, από τα γερμανικά, τούρκικα, αγγλικά, γαλλικά και ιταλικά, που σχετίζονται με την επιχειρησιακή δράση του ελληνικού στρατού και των αντιπάλων στους τελευταίους πολέμους, ώστε να προετοιμαστεί η σύνταξη ιστορικών μελετών. Το 1958, συντάσσονται ειδικοί κανονισμοί για την οργάνωση, λειτουργία και παραγωγή του επιστημονικού έργου της Διεύθυνσης, ενώ κρίνεται

⁴⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό.π., σ. 18, 22, 116.

⁴⁸ Το πρώτο ελληνικό αγγλόφωνο ιστορικό περιοδικό που στόχευε στη στήριξη της ελληνικής πολιτικής στα Βαλκάνια με την ύλη του να εκτείνεται από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια (βλ. Αν. Λιάκος - Αλ. Μπακαλάκη, ό. π., σ. 40.)

⁴⁹ Β. Καραμανωλάκης, 2006, ό.π., σ. 359.

⁵⁰ Ως αποστολή του Γραφείου οριζόταν η εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση ενεργειών του στρατού σε καιρό ειρήνης (μεγάλες ασκήσεις, συνδρομή στρατιωτικών μονάδων σε περιπτώσεις σεισμών, πλημμυρών, κ.λπ.) και σε καιρό πολέμου στο θέατρο επιχειρήσεων για τη συλλογή ιστορικών στοιχείων (βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό.π., σ. 102.)

⁵¹ Ως αρμοδιότητές του Προϊστάμενου Ιστορικών Τμημάτων καθορίζονταν, ο συντονισμός των εργασιών, ο επανέλεγχος της συγγραφόμενης ιστορίας, η συνεργασία με δημόσιους και ιδιωτικούς οργανισμούς και άτομα για την εξεύρεση και συμπλήρωση ιστορικών στοιχείων (βλ. στο ίδιο, σ. 102.)

⁵² Ως αρμοδιότητες του Γραφείου ο έλεγχος της συγγραφόμενης στρατιωτικής ιστορίας και η ενημέρωση από έντυπα και συγγράμματα ξένων στρατών και ιδιωτών, σχετικών με τη δράση φιλικών και εχθρικών δυνάμεων (στο ίδιο, σ. 102.)

απαραίτητη η επιλογή και εκπαίδευση αξιωματικών στην ιστορία, ώστε να χρησιμοποιηθούν στην κεντρική υπηρεσία και τα Ιστορικά Αποσπάσματα».⁵³

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, πολλοί νέοι ιστορικοί διαφεύγουν στο εξωτερικό εξαιτίας της δικτατορίας, για να επιστρέψουν στην Ελλάδα με τη μεταπολίτευση, το 1974. Με την επιστροφή τους, προάγεται το αίτημα να ξαναγραφτεί η ιστορία. Η επαφή τους με την ευρωπαϊκή και αμερικανική ιστοριογραφία θα συνδέσει την ελληνική ιστορία με το διεθνές πλαίσιο αναφοράς,⁵⁴ ενώ θα απορρίψει την ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Η απαγκίστρωση της ιστορίας από τους «ιδεολογικούς μύθους» αποσκοπεί στην αντιπαράβολή της «επιστημονικής ιστορίας» με την «ιδεολογική ιστορία».⁵⁵ Με την ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων, τη θεσμοθέτηση των μεταπτυχιακών σπουδών, πολλών δημόσιων και ιδιωτικών ιδρυμάτων (ερευνητικά κέντρα, μορφωτικά ιδρύματα, αρχεία κ.ά.), τις μεταφράσεις ξένων άρθρων, την έκδοση ιστορικών περιοδικών,⁵⁶ καθώς και την εκπόνηση μελετών σε ανεξερεύνητες περιοχές της ιστοριογραφίας, η ιστορία, από τη μία αυτονομούνταν από τη φιλολογία, από την άλλα συνδεόταν θεσμικά με άλλες επιστήμες όπως, πολιτικές επιστήμες, κοινωνική ανθρωπολογία. Ως εκ τούτου, η κληρονομιά της ιστορίας του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, ως «γενεαλογίας των παππούδων, πατέρων και γιων», μετασχηματιζόταν σε μια ιστορία με στιβαρό επιστημολογικό υπόβαθρο. Η νεότερη ιστορία προσεγγίζεται με νέους τρόπους, με έμφαση στη διερεύνηση μικρότερων χρονικών περιόδων και την ανάδειξη συλλογικών υποκειμένων ως φορέων της ιστορικής δράσης. Η ελληνική ιστορία δεν περιορίζεται πλέον στο πλαίσιο της πολιτικής ιστορίας.⁵⁷ Το 1977, στη ΔΙΣ προκηρύσσεται διαγωνισμός για την πρώτη πρόσληψη μόνιμων πολιτικών υπαλλήλων ιστοριογράφων.⁵⁸

Η δεκαετία του 1980, συνιστά κομβικό σημείο στην εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας. Οι, Σπύρος Ασδραχάς, Φίλιππος Ηλιού και Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τρεις από τους πιο σημαντικούς Έλληνες ιστορικούς, εκδίδουν το περιοδικό *Τα Ιστορικά* (1983), που μεθοδολογικά υπηρετεί τη νέα ιστορία. Είναι η εποχή που ενισχύονται οι ιστορικές συναλλαγές με τον πόλεμο, τις στρατιωτικές δυνάμεις και την κοινωνία,

⁵³Στο ίδιο, σ. 24, 102, 104.

⁵⁴Αν. Λιάκος - Αλ. Μπακαλάκη, ό.π., σ. 40- 41.

⁵⁵Αν. Λιάκος, «Οι πόλεμοι της Ιστορίας, σημειώσεις επί του πεδίου», <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/cebfc9b9-cf80cf8cceb9bceb5ceb9bceb9b9-cf84ceb7cf82-ceb9cf83cf84cebfcf81ceafceb1cf821.pdf>, 2011, σ. 8-9.

⁵⁶Το 1971, η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού εκδίδει το περιοδικό *Μνήμων*, στο οποίο δημοσιεύονται άρθρα που έχουν γραφθεί στο πλαίσιο της νέας ιστορίας. Μεθοδολογικά ενσωματώνονταν οι προβληματισμοί της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας. Η έκδοση ιστορικών περιοδικών θα συνεχιζόταν και τη δεκαετία του 1990 με δύο νέα αγγλόφωνα περιοδικά: *Ιστορείν* και *Ιστορ* (Αν. Λιάκος - Αλ. Μπακαλάκη, ό.π., σ. 41-42).

⁵⁷Στο ίδιο, σ. 10-11, 41- 42.

⁵⁸ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, «Εικόνα 19α,β», ό.π., σ. 33.

συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της Ιστορίας των πλουραλισμών. Παράλληλα, συγκροτούνται νέοι θεσμοί ιστορικής έρευνας (μουσεία, ερευνητικά κέντρα, αρχεία) όπως το Εβραϊκό Μουσείο και το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα στη Θεσσαλονίκη (1999) και ιδρύματα αφιερωμένα σε εξέχοντες Έλληνες πολιτικούς όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Γεώργιος Παπανδρέου, Ανδρέας Παπανδρέου, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Χαρίλαος Φλωράκης, μορφωτικά ιδρύματα των τραπεζών. Οι θεσμοί αυτοί ενισχύουν την υποδομή για έρευνα και δημιουργούν θέσεις εργασίας για τους επαγγελματίες ιστορικούς.⁵⁹

Στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, η εξέλιξη των τεχνολογικών μέσων αφενός διευρύνουν τα δίκτυα υπηρεσιών και επικοινωνιών σε διαπλανητική κλίμακα, αφετέρου απελευθερώνουν χρόνο σε μαζικότερη κλίμακα, με συνέπεια το κοινό να στρέφεται όλο και περισσότερο σε πολιτισμικές δραστηριότητες. Αρωγός η ύπαρξη κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση δράσεων διάσωσης και ενασχόλησης με το παρελθόν. Οι όροι «πολιτισμική κληρονομιά», «ταυτότητα», «μνήμη» καταδεικνύουν την αλλαγή των σχέσεων με το παρελθόν.⁶⁰ Οι διαδικτυακές πηγές ιστορικών πληροφοριών υποσκελίζουν το βιβλίο και, συνακόλουθα, την ακαδημαϊκή και στρατιωτική ιστορία. Διαμορφώνουν ποικίλους ιστορικούς κόσμους-εικόνες που σπάνια, ή ποτέ, αντιπαραβάλλονται με έντυπα ιστορικά κείμενα. Ο κυβερνοχώρος εξελίσσεται σε παράγοντα-ρυθμιστή του τρόπου κατασκευής των ιστορικών εικόνων.⁶¹ Το παρελθόν από ενασχόληση της ελίτ μετακυλύει σε ένα μαζικότερο κοινό, συμβάλλοντας στον εκδημοκρατισμό της ιστορίας ως επιστήμης, καθώς η παρατήρηση του ερευνητή μεταφέρεται στην πλατεία. Ο ιστορικός, κοιτάζοντας πλέον από κάτω προς τα πάνω, συμβάλλει στον πολλαπλασιασμό του παρατηρούμενου υποκειμένου.⁶²

Συνοψίζοντας, σήμερα, η ιστορία ασχολείται κυρίως με μεγάλα τμήματα του πληθυσμού και τον λαϊκό πολιτισμό και λιγότερο με τις παραδοσιακές ελίτ και τον λόγιο πολιτισμό. Διερευνά συλλογικές ταυτότητες, αναπαραστάσεις και σύμβολα των πολλαπλών συλλογικών υποκειμένων. Αναδεικνύεται η πολυσημία της ιστορίας, επιμένει όμως στον επιστημονικό χαρακτήρα της και την αέναη και σταθερή σύνδεσή της με τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η στρατιωτική ιστοριογραφία ακολουθεί τις εξελίξεις της ιστοριογραφίας μεταβαίνοντας από τη συγγραφή της παραδοσιακής γεγονοτολογικής στρατιωτικής ιστορίας και των επιτομών στη συγγραφή μονογραφιών, που εντάσσονται στο ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο. Στη συνέχεια, μέσα από την ανάπτυξη των κατηγοριών ανάλυσης της στρατιωτικής ιστοριογραφίας στα βιβλία-παραδείγματα – που

⁵⁹ Αν. Λιάκος - Αλ. Μπακαλάκη, ό.π., σ. 41.

⁶⁰ Αν. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 259.

⁶¹ Αν. Λιάκος, 2011, ό.π., σ. 17.

⁶² Αν. Λιάκος, 2007, ό.π., σ. 259, 261.

έχουν γραφτεί για την Κρητική Επανάσταση 1866-1869, τον Ελληνοτουρκικό του 1897, τον Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908 και τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913 – θα διερευνηθεί η εξέλιξη της ελληνικής στρατιωτικής ιστοριογραφίας.

1. Γενικές παρατηρήσεις

Οι ιστορικοί από την αρχαιότητα έως τον 18ο αιώνα, φανερώουν ότι η ιστορία δημιουργείται από τους ιστορικούς και όχι από τους πρωταγωνιστές των γεγονότων. Από τότε που οι ιστορικοί και οι ιστορίες τους είναι αχώριστες, ο αναγνώστης θα πρέπει να βρει όσο μπορεί περισσότερες πληροφορίες και για τους δύο.⁶³ Η ενασχόληση του ιστορικού με το παρελθόν δεν αποβλέπει στη χειραφέτηση από αυτό αλλά στην κατανόησή του, καθώς συνιστά το κλειδί για την κατανόηση του παρόντος.⁶⁴ Ωστόσο, ο κάθε ιστορικός «ανατέμνει το πτώμα της ιστορίας»⁶⁵ με τον δικό του τρόπο, με συνέπεια τα ιστορικά γεγονότα να μην υφίστανται ανεξάρτητα από τα υποκείμενα ως αντικείμενα απλής περιγραφής ή αναπαράστασης. Η πείρα του είναι ο κονδυλοφόρος που γράφει την ιστορία γιατί καμιά ιστορία δε γράφεται με απλή συλλογή από ντοκουμέντα και γυμνά δεδομένα. Ο ιστορικός προβαίνει σε ιστορικές αναλύσεις και παρατηρήσεις, προχωρώντας κάτω από την επιφάνεια.⁶⁶ Η αναγνώριση, λοιπόν, ότι ο ιστορικός αποτελεί προϊόν της ιστορίας και της κοινωνίας επιβάλλει, πριν από τη μελέτη του έργου του, τη μελέτη του ιστορικού και κοινωνικού περιβάλλοντός του. Επομένως, ο ερευνητής της «Ιστορίας της Ιστοριογραφίας» δεν μπορεί να κατανοήσει το έργο του ιστορικού αν δεν έχει κατανοήσει πρώτα από ποια σκοπιά το προσέγγισε και στη συνέχεια σε ποιο κοινωνικό και ιστορικό υπέδαφος είναι ενταγμένη η θεώρησή του.⁶⁷

2. Ανάλυση και ποσοτικά δεδομένα

α. Η ιστοριογραφική περίοδος 1868-1909

Στην πρώτη ιστοριογραφική περίοδο ο Παπαρρηγόπουλος προάγει τη γεγονοτολογική ιστορία με όρους εθνικής συνέχειας και ενότητας, ενώ ο Λάμπρου υποστηρίζει, με την ίδρυση του Φροντιστηρίου, την επιστημονική συγγραφή μέσω της χρήσης των αρχειακών πηγών. Επειδή, όμως, στην παρούσα περίοδο, η έκδοση πανεπιστημιακών εγχειριδίων είναι ελλιπής, το κενό καλύπτεται με τη μετάφραση ξενόγλωσσων βιβλίων. Ως εκ τούτου, σκοπός του Λάμπρου είναι να εμπλουτιστεί η ελληνική ιστοριογραφία. Στον αντίποδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Υπουργείο Στρατιωτικών

⁶³J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 5.

⁶⁴Edward Hallet Carr, *Τι είναι ιστορία*; Φρίντα Λιάππα (μτφρ), [χ.τ.], Εκδόσεις 70-Πλανήτης, [χ.χ], σ. 25.

⁶⁵Θεόφιλος Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 44.

⁶⁶Στο ίδιο, σ. 44-45.

⁶⁷Ed. H. Carr, ό.π., σ. 42, 48.

συγκροτεί ιστορικό τμήμα στην Επιτελική Υπηρεσία Στρατού για τη συλλογή συγγραφών, υπομνημάτων, ημερολογίων των σωμάτων, χαρτών και σχεδίων με απώτερο σκοπό τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας.

Στην εκδοτική πίτα το χρονικό διάστημα 1866-1909, η πολεμική περίοδος της Κρητικής Επανάστασης 1866-1869 καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα (42.86%), ακολουθεί ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 (28.57%) και ο Μακεδονικός Αγώνας (19.05). Ενώ, σημαντικής αξίας είναι η απαρχή της συγγραφής Γενικής Στρατιωτικής Ιστορίας (9.52%).⁶⁸ Όσον αφορά το ιστορούν υποκείμενο, οι αξιωματικοί του στρατού⁶⁹ (45.00%) υπερτερούν έναντι των δημοσιογράφων (25.00%). Σε χαμηλό ποσοστό κυμαίνεται το συγγραφικό έργο ακαδημαϊκών ιστορικών (10.00%) καθώς και των στρατιωτών (5.00%).⁷⁰

Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 εντάσσεται στο πλαίσιο του άτακτου (ανορθόδοξου) πολέμου, όπου δεν υφίσταται η τακτική δομή και οργάνωση των σωμάτων τόσο σε επιχειρησιακό όσο και σε θεσμικό επίπεδο, ώστε να υπάρχουν επίσημα τεκμήρια της πολεμικής δράσης τους. Από τα ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα διαφαίνεται ότι η συγγραφή των βιβλίων από αξιωματικούς του στρατού συνιστούν ένα βήμα απάντησης στην κριτική που έχει ασκηθεί για τα αποτελέσματα της πολεμικής δράσης τους. Σε αυτό το πλαίσιο κινείται η έκδοση για την εκστρατεία των Μανιατών στην Κρήτη, υπό τον αρχηγό Δημήτρη Πετροπουλάκη. Κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης, ο Πετροπουλάκης θα κατέβει δύο φορές στην Κρήτη. Με την πρώτη συμμετοχή του (Δεκέμβριος – Απρίλιος 1866) συμβάλλει στην αναζωογόνηση της επανάστασης στις ανατολικές επαρχίες του νησιού. Ωστόσο, η δυσμενής έκβαση της δεύτερης συμμετοχής του (Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1868), καθώς ο Πετροπουλάκης θα αιχμαλωτιστεί στη μάχη των Βρυσών (8 Δεκεμβρίου 1868), φαίνεται ότι επηρεάζει τον Μανιάτη εκδότη Ηλία Ζαγκλή για να δημοσιεύσει ένα βιβλίο για την *Εκστρατεία Α' των Μανιατών εις Κρήτην*. Σκοπός του είναι να διαφυλάξει την ιστορική μνήμη της συμμετοχής των εθελοντών Μανιατών, στην Κρητική Επανάσταση 1866-1869, ως εθνική παρακαταθήκη του λαού των Μανιατών.⁷¹

⁶⁸Βλ. Διάγραμμα-Πίνακα 29.

⁶⁹Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αναφορά του βαθμού των στρατιωτικών αξιωματούχων αποσκοπεί να καταδείξει το επίπεδο της εκπαίδευσης και της εμπειρίας του γράφοντος. Επίσης, ο βαθμός, που αναφέρεται, αντιστοιχεί σε εκείνον που κατέχει κατά την έκδοση του βιβλίου.

⁷⁰Βλ. Παράρτημα 1· Διάγραμμα-Πίνακα 1.

⁷¹Γρηγόριος Βίγγας, *Εκστρατεία Α' των Μανιατών εις Κρήτην υπό τον ήρωα Δ. Πετροπουλάκη*, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1869, σ. β' - γ, '47-48, 70-71.

Ο Βερολινέζος καθηγητής Karl Barthold Mendelson (Κάρολος Βαρθόλδος Μένδελσων)⁷² ως ιστορικός προσπαθεί να αποδώσει τις πολεμικές εξελίξεις στο νησί σε συνάρτηση με τη διπλωματία, την πολιτική, την κοινωνία και τον πολιτισμό, αντιμετωπίζοντας την Κρητική Επανάσταση 1866-1869 ως πόλεμο φυλών, που κατευθύνει ως ιστορική ανάγκη τον πατριωτισμό των Κρητών.⁷³ Με την πραγματεία του αφενός υπερασπίζεται το δίκαιο του Αγώνα, αφετέρου προβαίνει σε μια συγκριτική παράθεση της δράσης εθελοντών και επαναστατών, υποστηρίζοντας την πολεμική εμπειρία των δευτέρων, καθώς είναι γνώστες του ανάγλυφου του νησιού τους. Έτσι, ασκεί κριτική στον αρχηγό των δυτικών διαμερισμάτων, Ταγματάρχη Πεζικού Ιωάννη Ζυμβρακάκη, κρίνοντάς τον υπεύθυνο για τη δυσμενή έκβαση της επανάστασης στην περιοχή ευθύνης του. Ως εκ τούτου, ο Ταγματάρχης Ζυμβρακάκης⁷⁴ και ο Ανθυπασιστής Πεζικού Νικόλαος Ψυχάς χρησιμοποιούν τα βιβλία τους ως βήμα για να απαντήσουν. Ο πρώτος, που ο αδερφός του Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης είναι Υπουργός Στρατιωτικών στην ελληνική κυβέρνηση, θεωρεί ότι ο Mendelson διασύρει το όνομά του, αποσιωπώντας τις σπουδαιότερες ενέργειές του. Ο δεύτερος, ως στρατιωτικός, που συμμετείχε στο σώμα εθελοντών υπό τον Ζυμβρακάκη, επισημαίνει ότι ο Ταγματάρχης έπραξε τα δέοντα και αδίκως κατακρίνεται από τον Mendelson. Επίσης, διευκρινίζει ότι είναι ακατάλληλος για τη διεξαγωγή ενός «γραμματικού πολέμου», καθώς οι γνώσεις του περιορίζονται σε εκείνες που έχει ένας «ουλαμός στρατιωτών».⁷⁵ Η τελευταία επισήμανση, επιτρέπει να διατυπωθεί η υπόθεση ότι πιθανόν ο Ψυχάς να έχει προβεί στη συγγραφή του βιβλίου του «κατ' εντολήν». Ο Συνταγματάρχης Χρήστος Βυζάντιος, που συμμετείχε με δικό του σώμα στην Κρητική επανάσταση, αποτιμά τα αίτια της αποτυχημένης εκστρατείας στο οροπέδιο Λασιθίου, με στρατηγικά και γεωγραφικά κριτήρια.⁷⁶

⁷²Ο Βερολινέζος Karl Barthold Mendelson (1838-1897) ήταν γιος του συνθέτη Φέλιξ Μέντελσον. Η ειδικότητα ως καθηγητή ιστορικού στο Βερολίνο πιστοποιείται στο βιβλίο του Νικολάου. Ψυχά. Ήταν επίτιμο μέλος του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (1866-1923). Αρχικά, η πραγματεία δημοσιεύθηκε στο γερμανικό περιοδικό *Unsere Zeit*, από το οποίο το επέλεξε και τα δημοσίευσε η εφημερίδα *Ημέρα* σε συνέχειες, χωρίς να αναφέρεται η ημερομηνία των δημοσιεύσεων του. Ωστόσο, με βάση τη χρονολογία δημοσίευσης (1870) του, εν λόγω, βιβλίου εικάζεται ότι δημοσιεύθηκε το 1869 (βλ. Νικόλαος Ψυχάς, *Επαναστατική εικόν των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων, ή, Ανασκευή χωρίων τινών της περιγραφούσης τον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων πραγματείας του Καθηγητού Μενδέλσωνος Βαρθόλδου*, Αθήνησι, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1870, σ. 5· <https://www.wikidata.org/wiki/Q95209>.)

⁷³Κάρολος Βαρθόλδος Μένδελσων, *Οι περί ελευθερίας της Κρήτης αγώνες*, Εν Οδησσώ, Ελληνικό Βιβλιοπωλείο Πέτρου Γ. Ζερβάκη/Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1891 (1870), σ. 33-34.

⁷⁴Ιωάννης Ζυμβρακάκης, *Απάντηση Ιωάννου Ζυμβρακάκη ταγματάρχου των γεν. Επιτελών του ελληνικού στρατού, πρώην γενικού αρχηγού του τμήματος Χανίων προς τον εν Βερολίνω καθηγητήν Μενδέλσωνα Βαρθόλδη τον περιγράφαντα τον τελευταίον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Περρή και Βαμπά, 1870, σ. 2-15.

⁷⁵Ν. Ψυχάς, ό.π., σ. 11-12.

⁷⁶Χρήστος Βυζάντιος, *Έκθεση Συνταγματάρχη Χρήστου Βυζάντιου: εν Κρήτη, 04 Ιουνίου 1867*, Εν Αθήναις, [χ.έ.], 1869.

Για την Κρητική Επανάσταση γράφουν και δημοσιογράφοι ή συγγραφείς,⁷⁷ οι οποίοι επιδιώκουν να γνωστοποιήσουν τον Κρητικό Αγώνα ενάντια στην ξενική κυριαρχία είτε για να ευαισθητοποιήσουν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, είτε για να διαφυλάξουν την ιστορική μνήμη του. Ο φιλέλληνας πολεμικός ανταποκριτής των Times του Λονδίνου Hilarion Skinner (Ιλαρίων Σκίννερ), αφηγείται το οδοιπορικό του στην Κρήτη (Μάρτιος-Ιούνιος 1867), με επίκεντρο τις συμπλοκές, στις οποίες ο ίδιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας.⁷⁸ Ο Κ. Φουντουκάκης θεωρεί ότι η ιστορία της Κρήτης δικαιούται να έχει μια θέση στην παγκόσμια ιστορία, που σπάνια φιλοξενεί σελίδες τραγικής και επιβαλλόμενης μεγαλοπρέπειας και υπερκόσμιου ηρωισμού ενάντια στην ξενική κυριαρχία.⁷⁹ Ο ιστορικός-εκπαιδευτικός Βασίλειος Ψιλάκης,⁸⁰ αφηγείται την ιστορία της Κρήτης και τους αγώνες της από την οθωμανική κατοχή του 1715 έως το 1878 ενάντια στην ξενική κυριαρχία για τη διατήρηση της ελευθερίας της και του εθνικού φρονήματός της.⁸¹

Το βιβλίο, που κινείται στο ακαδημαϊκό πλαίσιο και γράφεται ύστερα από αίτημα της Εκδοτικής Εταιρείας των Αθηνών, είναι του μέλους της Ακαδημίας Αθηνών Στέφανου Ξανθουδίδη. Ο Ξανθουδίδης ασχολείται με τη συγγραφή της ιστορίας της Κρήτης ύστερα από παρότρυνση του ακαδημαϊκού Σπυρίδωνα Λάμπρου, ο οποίος πίστευε ότι, λόγω της επικείμενης ένωσής της με την Ελλάδα, αυξανόταν το ενδιαφέρον για την ιστορία της Κρήτης. Έτσι, κρίνόταν απαραίτητη η καταγραφή της, αφενός για να διασωθούν τα σπουδαιότερα σημεία της, αφετέρου για να ενισχυθεί το ερευνητικό ενδιαφέρον των επιστημόνων. Επίσης, εκφράζει την ελπίδα ότι για τη συγγραφή του βιβλίου θα χρησιμοποιούταν οι σύγχρονες επιστημονικές μέθοδοι, αν και ο χρόνος για τη συγγραφή του βιβλίου δεν επιτρέπει την απόλυτη επιστημονική συγγραφή του.⁸²

Σε αντίθεση με την Κρητική Επανάσταση, ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 είναι ένας τακτικός πόλεμος, με συνέπεια να υπάρχουν επίσημες εκθέσεις, ημερολόγια μονάδων, διαταγές και άλλα επίσημα έγγραφα που αφενός διαφυλάττουν και μας

⁷⁷ Στην παρούσα έρευνα ο όρος «συγγραφέας» χρησιμοποιείται για εκείνους ή εκείνες που υπάρχουν περιορισμένες ή καθόλου πληροφορίες.

⁷⁸ Ιλαρίων Σκίννερ, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά το 1867*, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1868, σ. 22-40, 51-63, 110-180.

⁷⁹ Κ. Φουντουκάκης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Εμ. Μπλαζουδάκη, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1903, σ. 6.

⁸⁰ Ο Βασίλειος Ψιλάκης αναφέρεται περισσότερο ως συλλέκτης ιστορικού υλικού που αδυνατούσε να βρει τις βαθύτερες συνδέσεις (βλ.

⁸¹ Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης από της απώτατης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, 3 τ., εν Χανίοις, εκ του Τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης», 1909, σ. 3.

⁸² Στέφανος Α. Ξανθουδίδης, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, Εν Αθήναις, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1909, σ. γ' - δ'.

μεταφέρουν την επίσημη ενημέρωση, αφετέρου παρέχουν στον ερευνητή της εν λόγω σύγκρουσης πολλές σημαντικές πληροφορίες για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα. Την παρούσα περίοδο, οι αξιωματικοί του στρατού υπερτερούν στη συγγραφή βιβλίων, καθώς η ήττα του 1897 καθιστά απαραίτητη την αιτιολόγησή της και την αποκατάσταση της τιμής των αξιωματούχων του στρατού αλλά και των σωμάτων τους. Ο Αρχιστράτηγος Διάδοχος Κωνσταντίνος, κατά τον Πόλεμο του 1897, με τη δημοσίευση της επίσημης έκθεσης για τον πόλεμο επιχειρεί να καταγράψει την οργάνωση του ελληνικού στρατού, τις δυνάμεις και την ακριβή αναπαράσταση των πολεμικών επιχειρήσεων, τις ελλείψεις του σε επίπεδο υποδομής και επικοινωνίας, ώστε να αιτιολογηθεί το δυσμενές αποτέλεσμά του.⁸³ Από την πλευρά του πολεμικού ναυτικού, ο Πλοίαρχος Κωνσταντίνος Σαχτούρης, ως Αρχηγός της Ανατολικής Μοίρας, με το βιβλίο του προσπαθεί να απαντήσει στη δυσφήμιση που υπέστη τόσο ο ίδιος όσο και η Ανατολική Μοίρα, καθώς, παραμένοντας καθηλωμένη κοντά στις Σποράδες, κατηγορήθηκε για τελεία απραξία.⁸⁴ Συγκεκριμένα, το βιβλίο του αποτελεί απάντηση στη διοικητική έρευνα που ακολούθησε από τις καταγγελίες του Υπουργού Ναυτικών Νικόλαου Λεβίδη (1895-1897), και του σημαιοφόρου Ι. Κόκορη.⁸⁵ Ο πολιτικός και ιστορικός Νικόλαος Λεβίδης υποστηρίζει ότι η αποτυχία του πολέμου οφείλεται στον συγκεντρωτικό τρόπο άσκησης της εξουσίας από την κυβέρνηση. Όσον αφορά το ναυτικό, γνωστοποιεί τη μη συμμόρφωση στις εντολές του Υπουργείου, του Σαχτούρη, με συνέπεια την καθυστέρηση της πολεμικής δράσης του.⁸⁶

Μία διαφορετική άποψη για τον Ελληνοτουρκικό του 1897 εκφράζει ο Ιταλός εθελοντής Αντισυνταγματάρχης των Γενικών Επιτελών του Ιταλικού Στρατού, Mauricio Gonzaga (Μαυρίκιος Γονζάγα), ο οποίος καταγράφει την προσωπική του επισκόπηση για την πολεμική δράση του ελληνικού στρατού.⁸⁷ Ο Gonzaga εκφράζει τον θαυμασμό του για την ελληνική αντίσταση κατά τις μάχες επί των συνόρων έως τις μάχες στο Βελεστίνο (15/27, 17/29-18/30 Απριλίου) και τον Δομοκό (5/27 Μαΐου) εναντίον ενός αριθμητικά ανώτερου αντιπάλου. Εκθειάζει τον Διάδοχο Κωνσταντίνο για τον επιτυχή συνδυασμό των στρατιωτικών αρετών με τα διανοητικά και ψυχικά χαρίσματά του. Λόγω της κοινής

⁸³ ΑΒΥ Διάδοχος Κωνσταντίνος, *Έκθεσις της Α. Β. Υψηλότητος του διαδόχου επί των πεπραγμένων του Στρατού Θεσσαλίας κατά την Εκστρατείαν του 1897*, Υπουργείον Στρατιωτικών, εν Αθήναις, 1898, σ. 3-16. Η συγγραφή του βιβλίου πραγματοποιήθηκε από ομάδα αξιωματικών και την επιμελήθηκε ο αξιωματικός του Μηχανικού Βίκτωρ Δούσμανης (1862-1949) (βλ. υπ.80, ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, σ. 151.)

⁸⁴ Κωνσταντίνος Σαχτούρης, *Υπόμνημα του Πλοίαρχου Κωνσταντίνου Γ. Σαχτούρη περί της ενέργειας της ανατολικής μοίρας κατά το υπό αρχηγίαν του εξαήμερον διάστημα του πολέμου*, εν Αθήναις, [χ.έ.], 1898, σ. 3.

⁸⁵ *Η Δίκη του Ναυτικού εν τη δίκη Κόκορη Σαχτούρη*, Εν Αθήναις, [χ.έ.], 1898.

⁸⁶ Νικόλαος Λεβίδης, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος*, Τ. Α': *Πως ενήργησεν ο Ελληνικός Στόλος*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, 1898, σ. β'-ζ'.

⁸⁷ Μαυρίκιος Γόνζαγας (Mauricio Gonzaga), *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 εν Θεσσαλία*, Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής (μτφρ.), Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις, 1906, σ. 10-78.

βασιλικής καταγωγής τους, αφού και ο Gonzaga είναι πρίγκιπας, θα μπορούσε να θεωρηθεί το βιβλίο ως υποστήριξη προς τον Κωνσταντίνο. Άλλωστε η επίσημη παρέμβαση διαφαίνεται από την έκδοση του βιβλίου από το Υπουργείο Στρατιωτικών και την εξουσιοδότηση της μετάφρασής του στον Ευγένιο Ρίζο Παγκαβή.

Τα βιβλία των δημοσιογράφων προσεγγίζουν από την πολιτική άποψη τον πόλεμο, του 1897 χωρίς να θεωρείται τυχαία η συνεργασία με τον εκδότη της εφημερίδας *Χρόνος* Κωστή Χαιρόπουλο, πολέμιο του παλαιοκομματισμού.⁸⁸ Χαρακτηριστικά ο Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, που κατάγεται από παλιά οικογένεια πολιτικών και στρατιωτικών, στο βιβλίο του εκφράζει μια φιλοσοφική θεώρηση για τον πόλεμο. Υποστηρίζει ότι τα έθνη με τις δυνάμεις τους δημιουργούν την τύχη τους, δηλαδή διαμορφώνουν την οικονομική, θρησκευτική, και κοινωνική κατάστασή τους. Επομένως, ο πόλεμος καθρεπτίζει την πνευματική και ηθική κατάσταση ενός έθνους, που συμβάλλει στην βελτίωση μιας εσφαλμένης ιστορικής πορείας. Ως εκ τούτου, στόχος του είναι να αποδείξει στο έθνος ότι η ήττα δεν επήλθε εξαιτίας της έλλειψης των εθνικών δυνάμεων αλλά εξαιτίας της ασυνταξίας και της άγνοιάς τους, με φυσικό επακόλουθο τον πανικό. Επιπρόσθετα, δηλώνει ότι εξετάζει τα αίτια του, από την έναρξη του Κρητικού ζητήματος έως την έναρξη του πολέμου, καθώς η μελέτη και γνώση τους θα συνιστά δίδαγμα-μάθημα για την αποφυγή παρόμοιων κινδύνων ή λαθών στο μέλλον.⁸⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Αριστείδης Κυριακός επιδιώκει να παρουσιάσει το αποτέλεσμα του πολέμου ως συνέπεια της πολιτικής δυσλειτουργίας του κράτους. Ασχολείται με τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, για να καταδείξει αφενός τα οργανωτικά προβλήματα του ελληνικού στρατού, αφετέρου ότι το κράτος δεν είχε ως προτεραιότητα την κοινωνική και πολιτική οργάνωσή του και συνακόλουθα τον εθνικό σχεδιασμό για την επίτευξη της ενότητας του ελληνισμού. Συμπεραίνει ότι η απουσία του στρατιωτικού οργανισμού και η αποτυχία στον πόλεμο αποδεικνύει ότι η λειτουργία του κράτους και των πολιτικών, κατά τη διάρκεια της ειρήνης, δεν ήταν επαρκής για να προετοιμάσει τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου, ενώ η Εθνική Εταιρεία με την προσπάθειά της να υποκαταστήσει με τη μεμονωμένη δράση των ατόμων το κράτος αποτέλεσε ένα από τα πολλά συμπτώματα της πολιτικής δυσλειτουργίας.⁹⁰ Τα βιβλία των Σπηλιωτόπουλου και

⁸⁸Νάση Μπαλτά – Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 85.

⁸⁹Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, επί τη βάσει των Εκθέσεων του Διαδόχου, του γαλλικού Επιτελείου και του Γκόλτσε Πασσά*, εν Αθήναις, Κωστής Χαιρόπουλος (τ.1), 1902, σ. γ'-δ', 8.

⁹⁰Αριστείδης Κυριακός, *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, γραφείσα επί τη βάσει πολλών διπλωματικών και ιστορικών εγγράφων μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικών χαρτών*, Αθήνα, Βασιλείου Κ. Τσαγκάρη [χ.χ.], σ. 586-589.

Κυριακού διαφαίνεται ότι εντάσσονται σε ένα δημοσιογραφικό πλαίσιο δράσης, που υποστηρίζει τον Βενιζέλο και την πολιτική αναδιοργάνωσης του ελληνικού κράτους.

Πολιτική σκοπιμότητα πρέπει να έχει και η δημοσίευση των απομνημονευμάτων του νομικού και πολιτικού Νικόλαου Δημητρακόπουλου, ο οποίος υπηρέτησε ως έφεδρος στο 9ο Αυθύπαρκτο Πεζικό Τάγμα, κατά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, επιδιώκει να αφήσει ως παρακαταθήκη τη μαρτυρία του και να συμβάλλει στην αιτιολόγηση των πολεμικών γεγονότων. Ειδικότερα, επιθυμεί να προσφέρει υλικό στους μέλλοντες ιστορικούς για την έρευνα των αφανών και εμφανών αιτιών των γεγονότων του πολέμου και δηλώνει ότι αναλαμβάνει την ευθύνη των γεγονότων και των πράξεων που δημοσιεύει σε συγκεκριμένο τόπο, χρόνο και με επώνυμη αναφορά των προσώπων.⁹¹ Η αφιέρωση του βιβλίου στον δημοσιογράφο και εκδότη της εφημερίδας *Καιροί* Πέτρο Κανελλίδη,⁹² ο οποίος μετά το 1897 τάχθηκε κατά των, Θεοδώρου Δεληγιάννη και Δημήτρη Ράλλη, καθώς και από την παράθεση του κλητήριου θεσπίσματος (24/12/1897) προς τον Δημητρακόπουλο και τον Κανελλίδη⁹³ ενισχύεται η άποψη ότι η έκδοση του βιβλίου συνιστά αντιπολιτευτικό εργαλείο.⁹⁴ Ο δεκανέας στην ταξιαρχία Σμολένσκη Βασίλειος Τρικούπης αφηγείται όσα έζησε από την ημέρα της επιστράτευσης του (24/2/1897) έως τον Αύγουστο του 1897. Περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα, την έλλειψη κατάλληλου ρουχισμού και τροφοδοσίας. Κατακρίνει για τις ενέργειες και τις παραλείψεις του το Επιτελείο του στρατού και τον Διάδοχο, ενώ εκθειάζει τον Ταξίαρχο Σμολένσκη για τη γενναιότητα που επέδειξε και τις εύστοχές διαταγές του.⁹⁵

⁹¹ Νικόλαος Δημητρακόπουλος, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, εν Αθήναις, [χ.έ.], 1897, σ. 5, 8, 15. Πρέπει να επισημανθεί ότι, από την παράθεση μεταγενέστερων δημοσιευμάτων (Ιανουάριος 1898) και του κλητήριου θεσπίσματος (24/12/1897) προς τον εκδότη της εφημερίδας *Καιροί* και στον Ν. Δημητρακόπουλο, καταδεικνύεται πώς πρέπει να έχει εκδοθεί το 1898 (Στο ίδιο, σ. 368-395.)

⁹² Ο Πέτρος Κανελλίδης (1846 ή 1848–1911), ιδρυτής και εκδότης της εφημερίδας *Καιροί* (1872-1916, 1917-1920), μετά το 1897 τάχθηκε κατά των, Θεοδώρου Δεληγιάννη και Δημητρίου Ράλλη. Το 1909 υποστήριξε το κίνημα στο Γουδί και η εφημερίδα έγινε βενιζελική (1910). Το 1920, οι αντιβενιζελικοί κατέστρεψαν τα γραφεία της εφημερίδας του, προκαλώντας το οριστικό κλείσιμό της (βλ. Νάση Μπαλτά, Δέσποινα Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 67.)

⁹³ Ο Κανελλίδης είχε γίνει γνωστός, εκτός από το άρθρο «Τις πταίει» του Χαρίλαου Τρικούπη (29/06/1874), επειδή υποστήριξε, μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας του, ότι η απόπειρα δολοφονίας εναντίον του βασιλιά Γεωργίου Α' (Φεβρουάριος 1898) ήταν σκηνοθετημένη, με σκοπό ο βασιλιάς να αποκτήσει τη συμπάθεια του λαού του, μετά την ήττα της Ελλάδας στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Ο Κανελλίδης διώχθηκε δικαστικά, ωστόσο διέφυγε την εκτέλεση που αντιμετώπισαν οι φυσικοί αυτουργοί της απόπειρας (βλ. Νάση Μπαλτά, Δέσποινα Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 67· https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%AD%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82.)

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 368-395.

⁹⁵ Βασίλειος Τρικούπης, *Τα πάθη του Στρατού της Θεσσαλίας, Ήτοι αι περιπέτειαι και ταλαιπωρείαι του εν Θεσσαλία Ελληνικού Στρατού, αι μάχαι και αι υποχωρήσεις αυτού, εν Αθήναις*, [χ.έ.], 1898 (βλ. Αναστάσιος Κωστόπουλος, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, «Βιβλιογραφία Στρατιωτικής Ιστορίας», http://www.idis.gr/?page_id=3665.)

Με την ιστορία συγκρότησης του τακτικού στρατού, από το 1821 έως το 1833, ασχολείται ο Συνταγματάρχης Χρήστος Βυζάντιος.⁹⁶ Ειδικότερα, ο Βυζάντιος γράφει για την οργάνωση και τη συμμετοχή του ελληνικού στρατού, άτακτου και τακτικού στα πολεμικά γεγονότα από το 1821 μέχρι του 1833. Η δημοσίευση στο βιβλίο της εγκύκλιας διαταγής του Υπουργείου Στρατιωτικών ότι εγκρίνει την αγορά του από τους αξιωματικούς,⁹⁷ αφήνει να διαφανεί ότι οι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού έχουν ανάγκη από ιστορικά συγγράμματα για την επιμόρφωσή τους. Θέση που πιστοποιείται από την απόφαση της Επιτελικής Υπηρεσίας (1900) να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο για τη συγγραφή ενός βιβλίου, από τον Ταγματάρχη Αναστάσιο Χαραλάμπη και τον Λοχαγό Κωνσταντίνο Νίδερ, ως οδηγού μελέτης της στρατιωτικής νομοθεσίας και ως ιστορικού βοηθήματος.⁹⁸ Την έκδοσή του ακολουθεί η συγκρότηση της «Επιτροπής Στρατιωτικής Βιβλιοθήκης», υπό την εποπτεία της Γενικής Διοικήσεως Στρατού, με σκοπό την επιλογή και έκδοση στρατιωτικών συγγραμμάτων και του ετήσιου περιοδικού *Επίσημον Δελτίον*.⁹⁹ Από τις προαναφερόμενες ενέργειες διαφαίνεται η θεσμική υποστήριξη και προσπάθεια του Υπουργείου για να συγγραφούν βιβλία στρατιωτικής ιστορίας, ως χρήσιμοι οδηγοί στρατιωτικής παιδείας για τους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού.

Επίσης, την παρούσα περίοδο εκδίδονται βιβλία ή ημερολόγια για τον πρόσφατο Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908. Έναν άτακτο πόλεμο, όπως και η Κρητική Επανάσταση 1866-1869, στον οποίο αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, επίσης συμμετείχαν εθελοντικά και ανεπίσημα. Στο δίτομο έργο του Σταμάτη Ράπτη, τακτικού συνεργάτη της εφημερίδας *Εμπρός*, εκδίδεται η δημοσιευμένη αρθρογραφία του για τον Μακεδονικό Αγώνα, στην οποία προβάλλεται η δράση των πρωταγωνιστών-οπλαρχηγών. Ο ιδρυτής της εφημερίδας Δημήτριος Καλαποθάκης ήταν μέλος του Μακεδονικού Κομιτάτου στην Αθήνα, ως εκ τούτου δεν είναι τυχαία η δημοσίευση των άρθρων, καθώς και ο τίτλος του βιβλίου *Καπετάν Πούλακας*, του πιο γνωστού από τους Μακεδονομάχους στον ελληνικό λαό.¹⁰⁰ Αξίζει να επισημανθεί ότι για τέσσερα χρόνια (1904-1908) ο Μακεδονικός Αγώνας φιλοξενούταν στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων του ελληνικού κράτους, καθώς οι αγωνιστές που επέστρεφαν στην Αθήνα παρέδιδαν ντοκουμέντα και γραπτές ή προφορικές μαρτυρίες. Οι δημοσιεύσεις του Ράπτη, το πιθανότερο είναι ότι διασώθηκαν από την Πηνελόπη Δέλτα, η οποία είχε

⁹⁶ Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ον συμμετέσχεν, ο Τακτικός Στρατός από τον 1821 μέχρι του 1833*, εν Αθήναις, [χ.έ.], 1901.

⁹⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, ΕΔΥΣ/ 294/Αρ. Πρ.106633/19 Δεκεμβρίου 1900 (βλ. στο ίδιο.)

⁹⁸ Αναστάσιος Χαραλάμης, Κωνσταντίνος Νίδερ, *Ιστορικόν Υπόμνημα περί του Οργανισμού του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος*, Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις, 1904.

⁹⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό.π., σ. 110.

¹⁰⁰ Σταμάτης Ράπτης, *Καπετάν Πούλακας*, Αθήνα, τ. Α', [χ.χ.], σ. 1-20, 27-33, 57-89.

επιδοθεί στη συγκέντρωση και διαφύλαξη ημερολογίων και άλλων μαρτυριών για τον Αγώνα.¹⁰¹

Ο «Παμμακεδονικός Σύλλογος», με την έκδοση του *Μακεδονικού Ημερολογίου* επιδιώκει τη διάδοση της γνώσης σχετικά με τη Μακεδονία.¹⁰² Ο σύλλογος αποτελεί μετονομασία του συλλόγου «Μέγας Αλέξανδρος» και προέρχεται από τη συνένωση των Μακεδονικών Σωματείων της Αθήνας και του Πειραιά. Η επαγγελματική σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου του ήταν μεικτή (εκπαιδευτικοί, γιατροί, δικηγόροι, έμποροι, στρατιωτικοί, ιερείς, φοιτητές, δημοσιογράφοι κ.ά). Τα θέματα που φιλοξενούνται στην ετήσια έκδοση του ημερολογίου (1908, 1909, 1910) ποικίλουν, γεωγραφικά, θρησκευτικά, κοινωνικά, εθνικά. Στις σελίδες του φιλοξενούνται νεκρολογίες μακεδονομάχων, πληροφορίες για εξέχουσες προσωπικότητες Μακεδόνων, φωτογραφικό υλικό, ποιήματα, περιγραφές μαχών, ενώ οι συγγραφείς του χρησιμοποιούν συνήθως αρχαιοπρεπή ψευδώνυμα.¹⁰³

Συνοψίζοντας, την πρώτη ιστοριογραφική περίοδο 1868-1909, η στρατιωτική ιστορία γράφεται κυρίως από στρατιωτικούς ή μεμονωμένους ή υπό τη διαταγή της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού. Οι πρώτοι επιδιώκουν με τη συγγραφή των βιβλίων να διαφυλάξουν την μνήμη των γεγονότων αλλά, κυρίως, να απαντήσουν και να δικαιολογήσουν την αρνητική έκβαση των πολεμικών δράσεων τους τόσο κατά την Κρητική Επανάσταση όσο και κατά τον Πόλεμο του 1897. Η εμφάνιση έργων γενικής στρατιωτικής ιστορίας δηλώνει ότι η Επιτελική Υπηρεσία, είτε με την έγκριση είτε με απόφαση δημοσίευσης, στοχεύει στην εκδοτική παραγωγή συγγραμμάτων κατάλληλων για την εκπαίδευση των αξιωματικών του στρατού. Είναι εμφανές ότι απουσία συγγραμμάτων δεν υπάρχει μόνο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αλλά και στον ελληνικό στρατό. Ως εκ τούτου, παρατηρείται ότι ο θεσμικός φορέας του στρατού, όπως και του πανεπιστημίου, επιδιώκει να καλύψει τις εκπαιδευτικές του ανάγκες με μεταφράσεις συγγραμμάτων αλλά και με τη συγγραφή νέων εναρμονισμένων με την ελληνική στρατιωτική ιστορία. Ωστόσο, είναι εμφανές ότι η επίσημη στρατιωτική ιστορία δεν έχει βρει τον βηματισμό της. Αν και έχουν συγκροτηθεί τα πρώτα ιστορικά τμήματα

¹⁰¹Η αρθρογραφία για τον Μακεδονικό Αγώνα είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Εμπρός* σε 313 οκτασέλιδα φυλλάδια, από τον Μάρτιο του 1904 έως τον Απρίλιο του 1908 (βλ. Βασίλης Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην ελληνική ιστοριογραφία (1904-1984)», *Το Μακεδονικό Ζήτημα: Όψεις και ιστορική εξέλιξη*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, 1994, σ. 324-325, <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/download/536/543>.)

¹⁰²Παμμακεδονικός Σύλλογος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1908*, εν Αθήναις, Τύποις Αυγής Αθηνών, Αποστολοπούλου, 1908, σ. 2-45· Παμμακεδονικός Σύλλογος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1909*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ν. Ταρουσόπουλου, 1908, σ. 5-48. Παμμακεδονικός Σύλλογος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1910*, Εν Αθήναις, Τύποις Καταστημάτων Αυγής Αθανασίου Α. Παπασπύρου, 1909, σ. 5-67

¹⁰³Β. Γούναρης, 1994, ό.π., σ. 326.

(1887, 1904), εντούτοις η κύρια ασχολία τους είναι η συλλογή πολεμικών αρχείων και όχι η συγγραφή στρατιωτικής ιστορίας.

Επιπρόσθετα, η μέχρι τώρα ανάλυση καταδεικνύει πώς το εκδοτικό έργο των δημοσιογράφων εξυπηρετεί κυρίως πολιτικές σκοπιμότητες. Αν και υποστηρίζουν ότι θέλουν να προστατέψουν από τη λήθη τα πολεμικά γεγονότα, ωστόσο οι εφημερίδες που συνεργάζονται εξυπηρετούν σχέδια της συμπολίτευσης και της αντιπολίτευσης. Από τη μία, το ελληνικό κράτος προσπαθεί να βρει τον θεσμικό βηματισμό του, από την άλλη οι πολίτες καλούνται να συμμετάσχουν ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις. Οι Έλληνες δημοσιογράφοι εκφράζουν την αντίθεσή τους για τη πολιτική διαχείριση και τη στρατιωτική οργάνωση, τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια του Πολέμου του 1897, από τις κυβερνήσεις του παλαιοκομματισμού. Οι ξένοι δημοσιογράφοι ασχολούνται τόσο με την Κρητική Επανάσταση όσο και με τον Πόλεμο του 1897 με σκοπό να γνωστοποιήσουν στην Ευρώπη τις προσπάθειες των Ελλήνων να αποτινάξουν τον τουρκικό ζυγό. Στον Μακεδονικό Αγώνα, οι δημοσιογράφοι εμφανίζονται ως συλλειτουργοί με μέλη συλλόγων, ώστε να γνωστοποιήσουν το ζήτημα της Μακεδονίας και τη δράση των μακεδονομάχων.

Το συγγραφικό έργο, των ακαδημαϊκών αν και μικρό εντάσσεται στην προσπάθεια του Πανεπιστημίου Αθηνών και ιδιαίτερα του Λάμπρου για συγγραφή επιστημονικών επιτομών. Στη συγκεκριμένη περίοδο, το νησί της Κρήτης και η επικείμενη ένωσή του με την Ελλάδα, καθιστά απαραίτητη τη συγγραφή της ιστορίας του νησιού ώστε να τονιστεί η συνέχεια στην ελληνική ταυτότητά του από την Αρχαιότητα έως το 1909. Ενώ, η πραγματεία του Mendelson προβάλλει το δίκαιο του Αγώνα στην Ευρώπη, χωρίς όμως να αποφεύγει να ασκήσει κριτική και στα αποτελέσματα της πολεμικής δράσης εθελοντών και επαναστατών.

β. Η ιστοριογραφική περίοδος 1910-1932

Η ιστοριογραφική περίοδος από το 1910 έως το 1932, καθορίζεται από τις αναδιοργανώσεις στην εκπαίδευση, στον στρατό και στην κρατική διοίκηση. Ο κλάδος της ιστορίας στρέφει την έρευνά του στην εθνογραφική ταυτότητα, στη Μακεδονία και στα μεσαιωνικά χρόνια, ενώ συνεχίζεται η φροντιστηριακή εκπαίδευση στο Πανεπιστήμιο ενισχύοντας την εξάσκηση στην έρευνα και στην αξιοποίηση των πηγών. Το Υπουργείο Στρατιωτικών θεσπίζει αρχικά το Τμήμα «Ιστορίας, Στατιστικής, Εκπαιδεύσεως και Επιχειρήσεων» (1910), για τη συλλογή αρχείων για τον ελληνικό στρατό αλλά και για τους ξένους, ιδιαίτερα τους βαλκανικούς, στρατούς. Ενώ προς το τέλος της περιόδου, το *Γραφείο Πολεμικής Εκθέσεως* του ΓΕΣ αναλαμβάνει τη σύνταξη και δημοσίευση των πολεμικών εκθέσεων για τις επιχειρήσεις των πολέμων που έχουν διεξαχθεί (1932). Αυτά τα θεσμικά

βήματα, που στόχο έχουν να δημιουργήσουν επίσημους φορείς στρατιωτικής ιστορίας από το Υπουργείο Στρατιωτικών, παρέχουν δύο βοηθητικές, αν και συμβατικές ημερομηνίες για την οριοθέτηση της δεύτερης ιστοριογραφικής περιόδου.

Το συγγραφικό έργο, της δεύτερης ιστοριογραφικής περιόδου, ασχολείται κυρίως με τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913 (88.46%). Τα ποσοστά εκδόσεων, για τον Μακεδονικό Αγώνα (11.54%), τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 (3.85%) αλλά και τη Γενική Στρατιωτική Ιστορία (3.85%) είναι περιορισμένα, ενώ, για την Κρητική Επανάσταση 1866-1869 δεν υπάρχει καμία έκδοση.¹⁰⁴ Στην εκδοτική πίτα, οι στρατιωτικοί και οι δημοσιογράφοι συνεχίζουν να συνιστούν την πλειοψηφία του ιστορούντος υποκειμένου, καλύπτοντας εξίσου κατά 39,29% την εκδοτική πίτα. Οι συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτών και των κληρικών, ανέρχονται στο 14,28%. Οι ακαδημαϊκοί εξακολουθούν να βρίσκονται στη χαμηλότερη σειρά της συγγραφικής κατάταξης με 7,14%.¹⁰⁵ Αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων (1913), το μεγαλύτερο τμήμα του συγγραφικού έργου επιτελείται από πολεμικούς ανταποκριτές και δημοσιεύεται από τον εκδοτικό οίκο Γεωργίου Φέξη για τη σειρά «Πολεμική Βιβλιοθήκη Φέξη». Ο εκδότης Φέξης έχει μείνει στην ιστορία γιατί φέρνει τις πλατιές μάζες των Ελλήνων σε επαφή με το βιβλίο, εξαιτίας της καθιέρωσης των δόσεων ως τρόπου πληρωμής.¹⁰⁶ Ειδικότερα, οι πολεμικοί ανταποκριτές, αμέσως μετά την επιστροφή τους από το τα θέατρα πολέμου, εξιστορούν στις σελίδες των βιβλίων τους με λεπτομερή ακρίβεια μάχες και επεισόδια από τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913 – μάχη των Πεστών (29 - 30 Νοεμβρίου 1912),¹⁰⁷ εκστρατεία στην Ήπειρο (14 Δεκεμβρίου 1912) 4η Μεραρχία στην Πρέβεζα,¹⁰⁸ μάχη του Μπιζανίου (9-21 Φεβρουαρίου 1913),¹⁰⁹ μάχη του Κιλκίς (19-21 Ιουνίου 1913),¹¹⁰ μάχη του Σιμιτλή στα Στενά της Κρέσνας (6-14 Ιουλίου 1913),¹¹¹ απελευθέρωση του Παγγαίου (11 - 25 Ιουλίου 1913),¹¹² ο

¹⁰⁴Βλ. Παράρτημα 2· Διάγραμμα - Πίνακα 30.

¹⁰⁵Βλ. Διάγραμμα - Πίνακα 2.

¹⁰⁶<http://www.hellenica.de/Griechenland/News/GeorgiosFexis.html>.

¹⁰⁷Αθ. Τριγονίδου, *Η Μάχη των Πεστών (29 Νοεμβρίου 1912)*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 3-7.

¹⁰⁸Στράτος Κτεναβέας, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος Ηπειρώτικη Εκστρατεία*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 3-34.

¹⁰⁹Ηλ. Κατσαντώνης, *Η εκπόρθησις του Μπιζανίου*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 5-10.

¹¹⁰Σπ. Σπυριδάκης, *Η Πτώσις του Λαχανά (21 Ιουνίου 1913)*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 5-54.

¹¹¹Χρ. Καμηλαρόπουλος, *Τα Στενά της Κρέσνας και η Μάχη του Σιμιτλή* εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 4-12, 37-69.

¹¹²Σπ. Σπυριδάκης, *Οι αιφνιδιασμοί του Παγγαίου*, ό.π., εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 12-78.

Ελληνοβουλγαρικός πόλεμος (Ιούνιος –Ιούλιος 1913) μέσα από τη δράση των Ευζώνων,¹¹³ η μάχη του Δρίσκου μέσα από τη δράση των Γαριβαλδινών.¹¹⁴ Στο βιβλίο του δημοσιογράφου Νικ. Βαβέα, αναδημοσιεύονται καθημερινά φυλλάδια, που είχαν εκδοθεί, με σκοπό την ενημέρωση του λαού. Περιγράφεται ο Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος, και ιδιαίτερα η μάχη του Κιλκίς, καθώς και η σκληρή στάση των Τούρκων εναντίον του ελληνισμού της περιοχής.¹¹⁵

Αργότερα, οι αξιωματικοί του στρατού γράφουν για τους Βαλκανικούς Πολέμους, παραθέτοντας κυρίως την περιγραφή σημαντικών μαχών και λιγότερο την πολιτικο-στρατιωτική ιστορία τους. Ο Συνταγματάρχης Γ. Φεσσόπουλος αφηγείται τη δράση του 8ου Συντάγματος Πεζικού και τονίζει, από τη μία, τη σημασία της εσωτερικής ενότητας για την ύπαρξη του κράτους και την πραγματοποίηση των εθνικών ιδεωδών και από την άλλη, τη σημασία της καρτερικότητας και της θυσίας των ηρώων του 1912-1913 για την πατρίδα.¹¹⁶ Ο Αρχηγός του ΓΕΣ, κατά τον πόλεμο του 1913, Βίκτωρ Δούσμανης γράφει για να γνωστοποιήσει στον ελληνικό λαό πώς η Ελλάδα με μικρότερη στρατιωτική δύναμη έναντι των αντιπάλων πέτυχε τη νίκη χάρις το σθένος του πολεμιστή – λαού.¹¹⁷ Το Υπουργείο Στρατιωτικών, με αφορμή τους εορτασμούς για τα 100 χρόνια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, συγκροτεί «Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος» από αντισυνταγματάρχες, ταγματάρχες και λοχαγούς, με σκοπό την έκδοση «ιδιαίτερου πανηγυρικού τεύχους»¹¹⁸ στο οποίο θα προβαλλόταν η ιστορία και η δράση του ελληνικού στρατού από το 1830 έως το 1930, αλλά κυρίως οι πεσόντες ως ένδειξη τιμής για τη θυσία τους.¹¹⁹

Ο Επιτελής της V Μεραρχίας, Στρατηγός Κ. Δροσόπουλος προβαίνει στην καταγραφή των πολεμικών επιχειρήσεων της Μεραρχίας αφενός γιατί δεν ήταν γνωστές, αφετέρου γιατί οι δημοσιεύσεις, μέχρι το 1914, αδιαφορούσαν για την ακρίβεια των πληροφοριών. Συγκεκριμένα, στο γνωστό μοτίβο της απάντησης-απολογίας, για χάρη της

¹¹³ Διον. Κόκκινος, *Η δράσις των ευζώνων κατά τον Ελληνοβουλγαρικόν Πόλεμον*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 3-37· Μιλτιάδης Λιδωρίκης, *Πολεμικά εντυπώσεις Ευζώνων, 20 Σεπτεμβρίου 1912 - 20 Μαρτίου 1913*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 3-68.

¹¹⁴ Δημ. Χατζόπουλος, *Οι Γαριβαλδινοί και η Μάχη του Δρίσκου*, εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1914, σ. 3-29.

¹¹⁵ Νικ. Βαβέας, *Ιστορία Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου, Η Μάχη του Κιλκίς*, εν Αθήναις, Σταύρος Π. Γεωργιάδης, 1913, σ. α'-δ, 10-38, 53-67, 107-134.

¹¹⁶ Γ. Φεσσόπουλος, *Η Ελλάς εις τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Πόλεμος κατά της Τουρκίας, τ. Α'*, εν Αθήναις, Τυπογραφείο Κ. Καμινάρη, 1925, σ. 10-11.

¹¹⁷ Βίκτωρ Δούσμανης, *Ο συμμαχικός πόλεμος κατά των Βουλγάρων, ιστορούμενος επί τη βάσει των ανακοινωθέντων των δύο Συμμαχικών Γενικών Στρατηγείων, των διαταγών του Αρχιστρατήγου και των ημερησίων αναφορών των Μεραρχιών*, Αθήναι, Εκδοτικόν Τμήμα της Α.Ε.Β.Ε. Π. Γ. Μακρής & Σία, 1928, σ. 3-16.

¹¹⁸ Εικ.81 (βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 χρόνια Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού*, 2017, σ.112.)

¹¹⁹ *Αγώνες και Νεκροί 1830-1930*, τ. Α', Αθήναι, Στρατιωτικόν Τυπογραφείον, 1930, σ. 3-25.

ιστορικής αλήθειας, επιδιώκει να καταδείξει τις ανακρίβειες και τις διαστρεβλώσεις, επειδή η απώλεια πολλών στρατιωτών και πυροβόλων είχε προκαλέσει τη δυσaréσκεια της κοινής γνώμης εναντίον της Μεραρχίας.¹²⁰ Το Υπουργείο Στρατιωτικών δημοσιεύει το βιβλίο του Ταγματάρχη Δημητρίου Σούλη, πτυχιούχου της Ανωτέρας Σχολής Πολέμου της Γαλλίας και καθηγητή της Ιστορίας στην Ανωτέρα Σχολή Πολέμου, Ευελπίδων, Υπαξιωματικών και Αεροπορίας στην Ελλάδα. Η δημοσίευση της μελέτης του αποσκοπεί στην εκπαίδευση των αξιωματικών του ελληνικού στρατού, μέσω του πολεμικού παραδείγματος της μάχης Κιλκίς Λαχανά (Ιούνιος 1913). Ο Σούλης θεωρεί ότι από τη συγκεκριμένη μάχη εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα για τον επιθετικό αγώνα και την εφαρμογή της γενικής τακτικής. Επισημαίνει ότι η μελέτη του *Κανονισμού Τακτικής Χρήσεως των Μεγάλων Μονάδων*, σε συνδυασμό με τη μελέτη των Κανονισμών των διαφόρων όπλων, συνιστά τη βάση των Τακτικών Σπουδών.¹²¹ Αξίζει να αναφερθεί ότι, στους χαιρετισμούς που δημοσιεύονται στο βιβλίο, ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αντιστράτηγος Αλέξανδρος Μαζαράκης - Αινιάν τονίζει ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί μια επιστημονική διερεύνηση διαφορετική από ότι συνηθιζόταν μέχρι τότε. Επίσης, ο Στρατηγός του Α΄ Σώματος Στρατού, Κ. Μανέτας δηλώνει ότι η παρούσα μελέτη προσφέρει ωφέλιμα διδάγματα στους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού.¹²²

Το Γραφείο Πολεμικής Εκθέσεως, με αρμοδιότητα τη σύνταξη επίσημων εκθέσεων των πολεμικών επιχειρήσεων του στρατού, προβαίνει στην έκδοση ενός τρίτομου έργου για τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913, καθώς με τη νικηφόρα έκβασή τους η Ελλάδα διπλασιάζεται.¹²³ Η Υπηρεσία Ιστορίας (ΥΙΝ) του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού (ΓΕΝ), για να διασώσει την ιστορία και την πολεμική δράση του Πολεμικού Ναυτικού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1909-1913), δημοσιεύει το βιβλίο του Υπασπιστή του Ναυάρχου

¹²⁰Κ. Δροσόπουλος, *Μελέτη επί της Στρατηγικής και της Τακτικής Δράσεως της V Μεραρχίας κατά τον Ελληνοτουρκικόν Πόλεμον 1912*, Αθήναι, [χ.έ.], 1931, σ. 3-6.

¹²¹Δημήτριος Σούλης, *Σπουδή του Επιθετικού Αγώνος εν τω ιστορικών πλαισίων της Μάχης Κιλκίς-Λαχανά, εφηρμοσμένη γενική τακτική*, Υπουργείο των Στρατιωτικών, Αθήναι, 1931, σ. 4-92.

¹²²Ο Κ. Μανέτας γνωστοποιεί ότι η παρούσα μελέτη συνιστούσε αποτέλεσμα της προετοιμασίας του Σούλη για τις διαλέξεις που παρουσίασε στους αξιωματικούς στη Στρατιωτική Λέσχη Φρουράς Αθηνών (1929-1930) (βλ. στο ίδιο, «Χαιρετισμούς».)

¹²³Υπουργείο Στρατιωτικών/Πολεμική Έκθεσις, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά Τούρκων εν Μακεδονία (και τα νησιά του Αιγαίου)*, Τ. Α΄ εν Αθήναις, 1932, σ. 5-78· *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις εν Ηπείρῳ* Τ. Β΄ εν Αθήναις, 1932, σ. 7-65· *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά των Τ. Γ΄*, Υπουργείο Στρατιωτικών/Πολεμική Έκθεσις εν Αθήναις, 1932, σ. 6-54.

Παύλου Κουντουριώτη, Υποπλοίαρχου Ιωάννη Θεοφανίδη.¹²⁴ Επίσης, αναδημοσιεύονται σε τόμο άρθρα από την εφημερίδα *Σκριπ*,¹²⁵ που αναφέρονται στη δράση του Ναυτικού.¹²⁶

Ο Ηλ. Οικονομόπουλος συνδέει τον Βαλκανοτουρκικό πόλεμο με τη δράση όλων των Βαλκάνιων Συμμάχων. Επίσης, παραθέτει τη στάση της ευρωπαϊκής διπλωματίας, ώστε να καταδείξει σφαιρικά τις πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές διεργασίες, που οδήγησαν στη μεγάλη νίκη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου για το ελληνικό έθνος.¹²⁷ Ο πρώην Σχολάρχης Δημήτριος Αποστολίδης γράφει για να μεταφέρει στον αναγνώστη τις ενέργειες του στρατού και του στόλου, από τις παραμονές της επιστρατεύσεως μέχρι της κατάληψης της Θεσσαλονίκης. Ενώ, επιθυμεί να καταστήσει γνωστή τη στρατιωτική, ναυτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας.¹²⁸ Ο εθελοντής ιεροκήρυκας της Β΄ Μεραρχίας, Δημήτριος Καλλίμαχος, δημοσιεύει τις αναμνήσεις του από τη συμμετοχή του στον Ελληνοβουλγαρικό Πόλεμο, ώστε να διαφυλάξει τη μνήμη τους και να ενισχύσει τη θέληση για μια ισχυρή Ελλάδα που θα συνεχίσει την εκπολιτιστική αποστολή της στην Εγγύς Ανατολή.¹²⁹

Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 περιγράφεται μέσα από τη δράση του Υπολοχαγού του 7ου Συντάγματος Γρηγόρη Φαληρέα. Ο Φαληρέας θεωρεί απαραίτητη την καταγραφή της ιστορίας των διαφόρων σωμάτων του Στρατού, ενώ αναφέρει και τη συμμετοχή των ανδρών του στον Μακεδονικό Αγώνα 1903-1907.¹³⁰ Η δημοσιογράφος Μερόπη Βασιλικού γράφει για να μη λησμονηθούν, εκτός από τους διακεκριμένους μακεδονομάχους, οι αφανείς ήρωες μακεδονομάχοι. Αφηγείται την ένοπλη ή οργανωτική δράση αρχιερέων, ιερέων, δασκάλων, γιατρών, γυναικών, προεστών των ορθόδοξων κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (τσιορμπατζήδων) των μακεδονικών πόλεων,

¹²⁴Ιωάννης Θεοφανίδης, *Η ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού 1909-1913*, εν Αθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1923, σ. 3-5, 10-25.

¹²⁵Η εφημερίδα *Σκριπ* (1895-1917, 1920-1930) ήταν φανατικά αντιβενιζελική (βλ. Ν. Μπαλτά & Δ. Παπαδημητρίου, 1993:72.)

¹²⁶*Η ιστορία του Ναυτικού Πολέμου 1912-1913*, εν Αθήναις, Γραφεία Σκριπ, Βιβλιοπωλείον Βασιλείου και Κουκλάρα, 1925. Αν και τα άρθρα δηλωνόταν ότι είχαν γραφτεί από διάφορους ανώτερους αξιωματικούς του Ναυτικού, ο Αντιναύαρχος Δημήτριος Φωκάς αποδίδει με βεβαιότητα τα άρθρα στον τότε Πλοίαρχο Β. Ν. Μιχαήλ Γούδα (βλ. Δημήτριος Φωκάς, *Ο στόλος του Αιγαίου 1912-1913, έργα και ημέραι*, 1940, Νηρείς, υπ. 1.)

¹²⁷Ηλ. Οικονομόπουλος, *Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου*, τ. 1., εν Αθήναις, Εκδοτικών Κατάστημα Αναγνωστόπουλου και Πετράκου, [χ.χ.], σ. 3-35.

¹²⁸Δημήτριος Αποστολίδης, *Ο νικηφόρος Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1912-1913 μετ' εικόνων*, εν Αθήναις, Εστία, 1913, σ. 2-15.

¹²⁹Δημήτριος Καλλίμαχος, *Αναμνήσεις από το στρατόπεδον, αθάνατη Ελλάς, επικαί συρράξεις των Ελλήνων κατά των Βουλγάρων*, Ν. Υόρκη, Εθνικός Κήρυκας, 1914, σ. 2-6.

¹³⁰Γρηγόριος Φαληρέας, *Το 7ο Σύνταγμα Πεζικού, Ιστορία από της συγκροτήσεως μέχρι σήμερα, ολίγα τινά περί του πρώτου Τακτικού Στρατού*, Αθήναι, Εστία, 1912, σ. 3-64.

προξένων, διπλωματικού προσωπικού.¹³¹ Ο Αντιστράτηγος Αλέξανδρος Κοντούλης γράφει τη βιογραφία του μακεδονομάχου καπετάν Κώττα. Επειδή υπήρξε στενός συνεργάτης του, το 1904, όταν τον έστειλαν με αποστολή στη Μακεδονία, θέλει να αφήσει παρακαταθήκη πληροφορίες που πιστοποιούν την ευφυΐα, την τόλμη αλλά και την αφοσίωσή του στα θεία.¹³²

Συνοψίζοντας, τη χρονική περίοδο 1910-1932, η στρατιωτική ιστοριογραφία γράφεται κυρίως από στρατιωτικούς και δημοσιογράφους. Σημειώνεται, δηλαδή, μια στροφή στην «ιστορία του παρόντος», που ο Μιχάλης Βολονάκης έχει εισαγάγει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι η εποχή, που ο καθηγητής Κωνσταντίνος Άμαντος ενισχύει την ιστορία της εθνογραφική προσέγγιση των εθνών. Την παρούσα περίοδο, ενισχύεται η οργάνωση των ιστορικών τμημάτων του στρατού – Τμήμα «Ιστορίας, Στατιστικής, Εκπαιδύσεως και Επιχειρήσεων» (1910), Γραφείο *Πολεμικής Εκθέσεως* (1932) – σηματοδοτώντας την αφετηρία της συγκροτημένης συγγραφής της στρατιωτικής ιστορίας από τις αρμόδιες στρατιωτικές υπηρεσίες, καθώς και της προσπάθειας συγκρότησης αρχείων για τον ελληνικό στρατό και τους ξένους στρατούς, ακολουθώντας τα βήματα των ακαδημαϊκών φορέων. Οι αξιωματικοί δεν μεταφέρουν μόνο τη στρατιωτική εμπειρία τους αλλά προβαίνουν και σε εξειδικευμένες στρατιωτικές μελέτες χρήσιμες για την επίσημη στρατιωτική εκπαίδευση. Ως εκ τούτου, η αναδιοργάνωση, που είναι το κεντρικό σύνθημα μετά το κίνημα στο Γουδί, διαφαίνεται και στους στρατιωτικούς θεσμούς για τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας αλλά και στη στροφή προς τη σύγχρονη θεματολογία. Οι μεμονωμένοι στρατιωτικοί γράφουν για να διαφυλάξουν στη μνήμη τη νικηφόρα αξία και το πολεμικό σθένος της στρατιωτικής και ναυτικής δύναμης της χώρας. Οι πολεμικοί ανταποκριτές ανταποκρίνονται στο αίτημα για γνωστοποίηση της πολεμικής δράσης και του νικηφόρου αποτελέσματός της στο ευρύτερο κοινό. Ενώ, η δημοσιογράφος Μερόπη Βασιλικού διαφυλάττει τη μνήμη των αφανών μακεδονομάχων. Τέλος, η μικρή ακαδημαϊκή συμμετοχή επιδιώκει να δημιουργήσει μια σφαιρική αφήγηση για τις πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές διεργασίες, που οδήγησαν στη μεγάλη νίκη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου για το ελληνικό έθνος.

γ. Η ιστοριογραφική περίοδος 1933-1974

Τη χρονική περίοδο 1933-1974, από τη μία, η συγκρότηση εδρών Ιστορίας, της *Νεότερης Ευρώπης* και της *Νεότερης Ελλάδας* (1936), υπό τον Νικόλαο Βλάχο, συμβάλουν

¹³¹ Μερόπη Βασιλικού, *Πάνθεον των Μακεδόνων Αγωνιστών 1896-1914*, [χ.τ.], [χ.έ.], [χ.χ.], σ. 2-64.

¹³² Ο Αλέξανδρος Κοντούλης ήταν ένθερμος οπαδός της Μεγάλης Ιδέας και βασικό μέλος της Εθνικής Εταιρείας. Είχε πλούσια παραστρατιωτική δράση. Αλέξανδρος Κοντούλης, *Βιογραφία Καπετάν Κώττα*, Φλώρινα, Τυπογραφείο Σ. Μ. Κωνσταντινίδου, 1931, σ. 2-6.

στην ενίσχυση της ανάγνωσης της παγκόσμιας ιστορίας σε συνάρτηση με την εθνική, ενδυναμώνοντας την παρουσία της ελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από την άλλη, η άνθιση των βυζαντινολογικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης προάγουν το δίπολο Βυζάντιο-Νεότερη Ιστορία. Επιπρόσθετα, η ίδρυση της ΕΜΣ (1939), του ΙΜΧΑ (1953) και του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών (1958), σηματοδοτούν τη δημιουργία μιας επαγγελματικής κοινότητας ιστορικών, εκτός του πανεπιστημίου. Στην οργάνωση του στρατού, η ένταξή του στο ΝΑΤΟ καθορίζει την ίδρυση της ΔΙΣ, ως αυτοτελούς φορέα ιστορίας. Η συγκρότηση αρχείων και η συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας, που συνιστούν τις κύριες αρμοδιότητές της, διαμορφώνουν τις εξελίξεις για τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας. Αξίζει να επισημανθεί ότι, τις δεκαετίες 1940 και 1950, οι ιδέες της μαρξιστικής ιστοριογραφίας, επηρεάζουν το ερευνητικό ενδιαφέρον των ιστορικών της Αριστεράς, ωστόσο με την επιβολή της δικτατορίας (1967-1974) πολλοί ιστορικοί εγκαταλείπουν την Ελλάδα.

Στην Τρίτη ιστοριογραφική περίοδο, η πολεμική περίοδος του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908 συγκεντρώνει την πλειοψηφία του παραγόμενου έργου (51.67%). Ακολουθούν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (30.00%), η Γενική Στρατιωτική Ιστορία (10,53%), η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 (5,26%) και Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 (1,75%).¹³³ Όσον αφορά το ιστορούν υποκείμενο, το συγγραφικό έργο των αξιωματικών του στρατού (61.67%), σε συνάρτηση με το έργο στρατιωτών και μακεδονομάχων (16,67 %), έχει τη μεγαλύτερη εκδοτική παρουσία. Με τις δημοσιεύσεις συγγραφέων, εκπαιδευτικών, πολιτικών και κληρικών (11.67%) παρατηρείται διεύρυνση των υποκειμένων που γράφουν στρατιωτική ιστορία. Το συγγραφικό έργο των ακαδημαϊκών συνεχίζει να παραμένει σε χαμηλά ποσοστά (8.33%). Αξιοσημείωτη όμως είναι η υποχώρηση του παραγόμενου έργου από δημοσιογράφους, καθώς από τα υψηλά ποσοστά των προηγούμενων περιόδων υποχωρεί μόλις στο 1,67%.¹³⁴ Αν και παρατηρείται σημαντική αύξηση του συγγραφικού ενδιαφέροντος για τον Μακεδονικό Αγώνα.

Η προσέγγιση των ιστορικών της παρούσας περιόδου, λόγω του αυξημένου εκδοτικού έργου, θα γίνει ανά πολεμική περίοδο με αφετηρία τον Μακεδονικό Αγώνα. Ο Στρατηγός Κωνσταντίνος Μαζαράκης-Αινιάν (1869-1949) γράφει τα απομνημονεύματά του και τα δημοσιεύει σε συνέχειες στο περιοδικό *Μήνες* (τ. 1-8, 1937). Δύο χρόνια αργότερα, τα άρθρα ανατυπώνονται σε ένα βιβλίο. Σκοπός του Μαζαράκη είναι να φωτίσει τον ρόλο των εθελοντών αξιωματικών του ελληνικού στρατού στην οργάνωση της ένοπλης φάσης του

¹³³Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 31.

¹³⁴Βλ. Παράρτημα 3· Διάγραμμα – Πίνακα 3.

Μακεδονικού Αγώνα (1903-1908), στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης – Γιαννιτσών – Έδεσσας (Βοδενά).¹³⁵ Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους εθελοντές στρατιωτικούς και μακεδονομάχους δημοσιεύουν τις προσωπικές τους μαρτυρίες, κατόπιν παρότρυνσης και με την υποστήριξη της Πηνελόπης Δέλτα, της ΕΜΣ και του ΙΜΧΑ, ώστε να συμβάλλουν στην παροχή πολύτιμων πληροφοριών για τον Αγώνα. Ο Ναούμ Σπανός, που κρατούσε σημειώσεις και τις έκρυβε στο μανίκι της κάπας του, κατά τη διάρκεια του Αγώνα τις υπαγορεύει στον φίλο του Νικόλαο Σαχίνη.¹³⁶ Σε αντίθεση με άλλους αγωνιστές, δε γράφει τα απομνημονεύματά του με οδηγό την προσωπική του φιλοδοξία ή διάφορα τοπικιστικά συμφέροντα αλλά για να φωτίσει πολλές άγνωστες λεπτομέρειες της πολεμικής δράσης.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας της Πηνελόπης Δέλτα, ο Μητροπολίτης Γερμανός Καραβαγγέλης (1866-1935) υπαγορεύει τις αναμνήσεις του από τη δράση του στην Καστοριά (1900-1907) για να διαφυλάξει τη μνήμη τους.¹³⁷ Ενώ, ο Καραβαγγέλης αφηγείται ο ίδιος τις αναμνήσεις του, ο Μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος Καλαφάτης (1867-1922), καθώς βρήκε μαρτυρικό θάνατο στη Σμύρνη (27 Αυγούστου 1922), δεν πρόλαβε να αφηγηθεί τις αναμνήσεις του από τον Μακεδονικό Αγώνα. Αν και πολλοί ασχολήθηκαν και έγραψαν για τη δράση του, το ΙΜΧΑ, θέλοντας να συμπληρώσει αυτά τα γραφόμενα, προβαίνει στην επιλεγμένη δημοσίευση υπομνημάτων του προς το Πατριαρχείο, της αλληλογραφίας του, καθώς και δημοσιευμάτων του Τύπου που αναφέρονται στη δράση του.¹³⁸ Ο Παναγιώτης Παπατζανετέας, υπαγορεύει τις αναμνήσεις του από την ένοπλη δράση του στην περιοχή βόρεια της Λίμνης των Γιαννιτσών, στην Έδεσσα και στη Χαλκιδική.¹³⁹ Τη διαδικασία της υπαγόρευσης ακολουθεί και ο Βασίλης Σταυρόπουλος (καπετάν Κόρακας), επιδιώκοντας να αποτυπώσει το προσωπικό του βίωμα από τη συμμετοχή και τη δράση του στον Μακεδονικό Αγώνα. Απώτερος σκοπός του είναι να διαφυλαχθούν όσο το δυνατόν

¹³⁵Κωνσταντίνος Μαζαράκης - Αινιάν, *Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, [χ.τ.], [χ.έ.], 1939, σ. 1-50.

¹³⁶Ναούμ Σπανός, *Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1957. σ. α'-γ. Ο Ναούμ Σπανός είχε σημαντική αντάρτικη δράση του (1896-1905) και συνέβαλε στην αποκάλυψη της δράσης του *Βουλγαρικού Κομιτάτου* στην Αθήνα. Με τις προσπάθειες του, αφύπνισε το ελληνικό κράτος, το οποίο αγνοούσε το γεγονός και καθόρισε την ίδρυση του *Μακεδονικού Κομιτάτου* στην Αθήνα με απώτερο σκοπό την οργάνωση του Μακεδονικού Αγώνα (βλ. στο ίδιο σ. α'-γ').

¹³⁷Ο Γερμανός Καραβαγγέλης ήταν Έλληνας επίσκοπος, που διατέλεσε Μητροπολίτης Καστοριάς και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Αναδείχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες μορφές του Αγώνα, καθώς οργάνωσε σώματα με ντόπιους οπλαρχηγούς. Γερμανός Καραβαγγέλης, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 1. Γερμανού Καραβαγγέλη, Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Βασίλειος Λαούρδας (επιμ.), ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 5-95.

¹³⁸Ο Χρυσόστομος Καλαφάτης, Μητροπολίτης Σμύρνης (1867 - 1922) ήταν Έλληνας Μικρασιάτης θεολόγος και ιεράρχης. Την περίοδο 1902-1910, διετέλεσε Μητροπολίτης Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών με σημαντική δράση στον Μακεδονικό Αγώνα. Χρυσόστομος Καλαφάτης, *Εκθέσεις περί του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1907*, Βασίλειος Λαούρδας (επιμ.), ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 5-85.

¹³⁹Παναγιώτης Παπατζανετέας, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 3. Παναγιώτη Παπατζανετέα, Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Λουίζα Σύνδικα- Λαούρδα (επιμ.), ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 7-60.

περισσότερες πληροφορίες για τους μεταγενέστερους.¹⁴⁰ Ο Δικώνυμος,- Γεώργιος, Μακρής¹⁴¹ γράφει για την ένοπλη δράση του στον Αγώνα για να καταθέσει την αλήθειά του, όπως την έζησε και την αντιλαμβανόταν εκείνος, ώστε να διαφυλάξει τη μνήμη της.¹⁴² Με αφορμή το ξεκαθάρισμα του αρχείου του, ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης προβαίνει στη συγγραφή των απομνημονευμάτων του, φωτίζοντας μια άλλη πλευρά του Μακεδονικού Αγώνα, τη δράση των πρακτόρων της «Οργάνωσης της Θεσσαλονίκης» στην καθοδήγηση του.¹⁴³ Ο Αλέξανδρος Ζάννας, επίσης, γράφει τις αναμνήσεις του για τη Μακεδονία και τον αγώνα της.¹⁴⁴ Η κριτική αφήγησή του δηλώνει το υψηλό μορφωτικό επίπεδο τόσο του ίδιου όσο και της οικογένειας που μεγάλωσε.¹⁴⁵ Ο Πάνος Παπασταμάτης επιλέγει να δημοσιεύσει αποσπάσματα από το ημερολόγιο του Λάκη Πύρζα. Επειδή, ο Πύρζας, αρχικά ανήκε στο σώμα του Παύλου Μελά και μετά τον θάνατό του ανέλαβε ως οπλαρχηγός, το ημερολόγιό του παρέχει πληροφορίες που φωτίζουν γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνα.¹⁴⁶ Ο Υπαξιωματικός της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής Άγγελος Ανεστόπουλος, στην Έδεσσα (1942-1961) δημοσιεύει το ημερολόγιό του, επειδή θεωρεί καθήκον του να γνωστοποιήσει στους Έλληνες τη δράση των μακεδονομάχων, ώστε να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους και να παραδειγματιστούν από τα ιδανικά τους.¹⁴⁷

Ο Παύλος Γύπαρης καταγράφει τις αναμνήσεις του από τα γεγονότα και τα πρόσωπα που συνεργάστηκε στον Μακεδονικό Αγώνα. Επισημαίνει όμως ότι με την εξιστόρησή του δεν παρέχει μια εξ ολοκλήρου μαρτυρία για τον Μακεδονικό Αγώνα.¹⁴⁸ Ο Αντισυνταγματάρχης Ιωάννης Υψηλάντης επιθυμεί με το βιβλίο του να απαντήσει στον ιστοριογράφο δημοδιδάσκαλο κ. Γεωργιάδη, και σε άλλες εκδόσεις, που αναφέρονται στον

¹⁴⁰ Βασίλειος Σταυρόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1961, σ. ι'.

¹⁴¹ Δικώνυμος - Γεώργιος Μακρής (1877 - 1939) ήταν αρχηγός του Μακεδονικού Αγώνα. Το 1899 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου σχετίστηκε με στελέχη των εθνικών οργανώσεων που εργάζονταν για τον μακεδονικό ελληνισμό. (βλ. www.greekencyclopedia.com/dikwnymos-makris-gewrgios-kallikratis-sfakiwn-1877-athina-1939-p15954.html.)

¹⁴² Μακρής Δικώνυμος - Γεώργιος, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 2. Γεωργίου Δικώνυμου Μακρή, Ο Μακεδονικός Αγών*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 5-80.

¹⁴³ Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, Η «Οργάνωση της Θεσσαλονίκης» 1906-1908, Απομνημονεύματα*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 3-19.

¹⁴⁴ Αλέξανδρος Ζάννας, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 8-15.

¹⁴⁵ Ο πατέρας του, ο γιατρός Δημήτρης Ζάννας και ο θείος του Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου συνιστούσαν εξέχουσες προσωπικότητες στον αγώνα της Μακεδονίας. Στην αφήγησή του εμπλέκεται και η περιγραφή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Θεσσαλονίκης, εκείνη την εποχή (βλ. Καραθανάσης Αθ., «Τα απομνημονεύματα του Μακεδονικού Αγώνα, μια πρώτη προσέγγιση και καταγραφή» στο *Μακεδονικός Αγώνας Συμπόσιο*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 136.)

¹⁴⁶ Λάκης Πύρζας, *Ο Οπλαρχηγός Καπετάν Λάκης Πύρζας*, Πάνος Παπασταμάτης (επιμ.), Φλώρινα, Περιοδικό *Αριστοτέλης*, 1960, σ. 2-70.

¹⁴⁷ Άγγελος Ανεστόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908, και η συμβολή των κατοίκων εις την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, τ. 1, Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], 1965 σ. 7-8.

¹⁴⁸ Παύλος Γύπαρης, *Ο Καθρέπτης του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909*, Αθήναι, [χ.έ.], 1962 3-90· Αθ. Καραθανάσης, ό.π., σ.136· *Οι πρωτοπόροι του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909*, Αθήναι, Ιδιωτική, 1962, σ. 4-85.

θάνατο των Άγρα και Μίγγα. Ως ο μόνος επιζών του σώματος του Άγρα, έχει ιερό καθήκον να αποδώσει την ιστορική αλήθεια του θανάτου τους.¹⁴⁹ Ο Αντιστράτηγος Δημήτριος Κάκκαβος αφιερώνει το σύνολο της αυτοβιογραφίας του στον Μακεδονικό Αγώνα, καθώς θεωρεί ότι, από άποψη σκληρότητας, διάρκειας, θυμάτων και αποδόσεως αποτελεσμάτων, ταυτίζεται με τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Ως εκ τούτου, μπορεί να καταλάβει επίζηλη θέση στην ελληνική ιστορία.¹⁵⁰

Συγγενείς μακεδονομάχων και συγγραφείς ασχολούνται με τη συγγραφή βιογραφιών ως μνημόσυνο υπέρ των αγωνιστών. Ο Ανδρέας Γυπαράκης γράφει τη βιογραφία του θείου του Παύλου Γύπαρη,¹⁵¹ Ο Αξιωματικός του ελληνικού στρατού Παύλος Μελάς καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στις βιογραφίες, καθώς ο θάνατός του θεωρείται ότι σηματοδότησε την απαρχή της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η σύζυγος του Ναταλία Μελά, ο κόσμος, για να κατανοήσει πώς από τον άνθρωπο μπορούν να γεννηθούν οι μεγαλύτερες ιδέες και πράξεις, θα πρέπει να γνωρίζει πραγματικά πώς έζησαν οι ήρωές του, αψηφώντας τον θάνατο.¹⁵² Ο Ηλίας Μπακόπουλος αντιμετωπίζει τον θάνατο του Μελά ως γέφυρα, πάνω στην οποία πάτησε και πέρασε νικηφόρα ο ελληνικός στρατός το 1912 -1913,¹⁵³ ο Ταξίαρχος Στυλιανός Στυλιανίδης τον αποκαλεί «Πρωταθλητή και Πρωτομάρτυρα» του Μακεδονικού Αγώνα.¹⁵⁴ Ενώ, ο φιλόλογος Ιωάννης Νοτάρης δημοσιεύει τη βιογραφία του Μελά γιατί θεωρεί ότι η Μακεδονία έχει σημαντική αξία για την πατρίδα.¹⁵⁵

Ο Γεωργίος Μόδης (1887 – 1975), μέλος του ανταρτικού σώματος του Γεωργίου Βολάνη και αργότερα της ΕΜΣ, είναι ένας από τους κυριότερους συγγραφείς του Μακεδονικού Αγώνα.¹⁵⁶ Προβαίνει στη συγγραφή βιβλίων γιατί θέλει να διαφυλάξει τη μνήμη του αγώνα των νεκρών Μακεδόνων οπλαρχηγών, αφενός γιατί

¹⁴⁹Ιωάννης Υψηλάντης, *Περί αυθεντικής ιστορικής αλήθειας διά τον θάνατον των Καπετάν Άγρα και Αντ. Μίγγα Μακεδονομάχων, υπό του μόνου επιζώντος συμπολεμιστού των Ιωάννου Χρ. Υψηλάντου*, Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], 1961, σ. 5.

¹⁵⁰Δημήτριος Κάκκαβος, *Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)*, ΕΜΣ & Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 9· Αθ. Καραθανάσης, ό.π., σ. 133.

¹⁵¹Ανδρέας Γυπαράκης, *Ο Καπετάν Παυλής Γύπαρης (Απ' ότι έχει γραφεί για τον Κρητικό πολέμαρχο)*, Αθήναι, [χ.έ.], 1967, σ. 3-15.

¹⁵²Ναταλία Μελά, Παύλος Μελάς, *Βιογραφία από διηγήσεις, αναμνήσεις, γράμματα δικά του και άλλων*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι, 1963, σ.14-15.

¹⁵³Ηλίας Μπακόπουλος, *Παύλος Μελάς (Βιογραφία)*, Αθήνα, [χ.έ.], 1939, σ. 5.

¹⁵⁴Στυλιανίδης Στυλιανός, *Παύλος Μελάς εκ των πρωταγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνος*, [χ.τ.], [χ.έ.], 1960, σ. 6.

¹⁵⁵Ιωάννης Νοτάρης, *Παύλος Μελάς (Βιογραφία)*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1955, σ. 3-5.

¹⁵⁶Ο Γεωργίος Μόδης οργάνωσε πολλές επιτροπές Μακεδονομάχων με σκοπό την ανέγερση ανδριάντων των Μακεδονομάχων. Διατέλεσε πρόεδρος της επιτροπής για την ανέγερση αγαλμάτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου κι πολλών μακεδονομάχων (βλ. Νεράντζης Χρήστος, *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908)*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, Μορφωτικός Κόσμος, 1984, σ. 787.)

ήταν πραγματικοί ήρωες, αφετέρου γιατί μαζί με αυτούς μαρτύρησαν και οι οικογένειές τους.¹⁵⁷ Με άλλο βιβλίο του προσπαθεί να γνωστοποιήσει τη νεότερη ιστορία της Μακεδονίας, καθώς θεωρεί ότι δεν είναι γνωστή, αν και συνδέεται με την εθνική ύπαρξη της Ελλάδας. Επισημαίνει ότι η άγνοια αυτή δεν οφείλεται σε έλλειψη ευθύνης από την παιδεία αλλά από φόβο να μην κατηγορηθεί για σωβινισμό.¹⁵⁸ Ο Νικ. Κοεμτζόπουλος επισκέπτεται, ως υπολοχαγός τις Μονάδες της Χης Μεραρχίας, Συντάγματα Πεζικού και Συνοριακούς Τομείς της Δυτικής Μακεδονίας (1924). Εκεί, με αφορμή τη γνωριμία του με τους γιους τού καπετάν Κώττα – Ταγματάρχη Σωτήριο Κώττα και τον Συμβολαιογράφο Χρήστο Κώττα –, επιλέγει να γράψει τη βιογραφία του αφενός από θαυμασμό για τη δράση του, αφετέρου για να αφήσει παρακαταθήκη πληροφορίες που θα την πιστοποιούν.¹⁵⁹

Ο Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης, στην επέτειο των πενήντα χρόνων, γράφει για το ολοκαύτωμα της Αγχιάλου (30 Ιουλίου 1906), ώστε να φυλαχθεί ως ιστορική μνήμη, όχι μόνο των Αγχιαλιτών αλλά και κάθε πρόσφυγα από την Ανατολική Ρωμυλία, και να γίνονται κατανοητά τα αίτια του εκπατρισμού των προγόνων τους.¹⁶⁰ Ο Χριστόφορος Νάλτσας αφηγείται τη δράση του Μακεδονικού Αγώνα στη Δυτική Μακεδονία, η οποία εξαιτίας της εξαιρετικής μορφολογίας του εδάφους της αποτελεί σημαντικό στρατηγικό σημείο της Βαλκανικής Χερσονήσου.¹⁶¹

Στο πρότυπο της εκδοτικής πρακτικής, της δημοσίευσης πρωτότυπων εγγράφων, δημοσιεύονται επιλεγμένα έγγραφα από το αρχείο του καπετάν Βάλτσα (Αριστόβουλος Κώης)¹⁶² με επίκεντρο τη δράση του στη Χαλκιδική.¹⁶³ Η επιλογή της έκδοσης βιβλίου με τις διπλωματικές εκθέσεις του, κατά την περίοδο 1905-1907, του Προξένου Σερρών Αντώνιου Σαχτούρη, θέλει να φωτίσει την εγκατάλειψη της αντιμετώπισης της βουλγαρικής

¹⁵⁷ Γεώργιος Μόδης, *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 1950, σ. 2-27.

¹⁵⁸ Μόδης Γεώργιος, *Ο Μακεδονικός Αγών και η Νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1967, σ. VII.

¹⁵⁹ Νικ. Γ. Κοεμτζόπουλος, Καπετάν Κώττας, ο Πρώτος Μακεδονομάχος, [χ.τ.], [χ.έ.], 1968, σ. 18-79.

¹⁶⁰ Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης, Οι ανθελληνικοί διωγμοί εν Βουλγαρία το 1906, αι τραγικαί ημέραι του Ιουνίου και Ιουλίου, το ολοκαύτωμα της Αγχιάλου την 30 Ιουλίου 1906, [χ.τ.], [χ.έ.], 1956, σ. 2-78.

¹⁶¹ Χριστόφορος Νάλτσας, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν*, ΕΜΣ - ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 3, 9-25.

¹⁶² Ο Έλληνας Αξιωματικός, Αριστόβουλος Κώης, με καταγωγή από την Χρυσοβίτσα Αργινίου, έφτασε στη Μακεδονία με το ψευδώνυμο Καπετάν Βάλτσας, προκειμένου να συμμετάσχει στον Μακεδονικό Αγώνα. Έδρασε, κυρίως, στην περιοχή της Χαλκιδικής, όπου ανέλαβε να οργανώσει ένοπλα ανταρτικά σώματα. Συνεργάστηκε με τον Μητροπολίτη Κασσανδρείας Ειρηναίο, τους μοναχούς του Αγίου Όρους, τοπικούς παράγοντες -γιατρούς και δασκάλους-, το Ελληνικό Προξενείο στη Θεσσαλονίκη (<http://www.imma.edu.gr/imma/news/show.html?id=293>).

¹⁶³ Βασίλειος Λάουρδας, *Έγγραφα εκ του Αρχείου του Καπετάν Βάλτσα*, Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], 1961, σ. 3-4.

δράσης με μοιρολατρικό τρόπο, καθώς ο Σαχτούρης αντιλήφθηκε ότι μόνο με τη δημιουργία υπολογίσιμης ένοπλης δύναμης μπορούσε να αντιμετωπιστεί ο βουλγαρικός κίνδυνος.¹⁶⁴

Οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί, αν και το εκδιδόμενο έργο τους καταλαμβάνει μικρό τμήμα της εκδοτικής πίτας, συμβάλλουν στην ενίσχυση της επιστημονικής προσέγγισης του Μακεδονικού Αγώνα. Ο Νικόλαος Βλάχος αποδίδει ιδιαίτερη ιστορική αξία στο Μακεδονικό Ζήτημα κατά τα έτη 1878-1908. Προβάλλει τη σύγκρουση δύο ιδεών, της ιδέας της εθνικής αποκατάστασης και του αυτοπροσδιορισμού της τύχης των λαών και προσπαθεί να εντοπίσει αν το αποτέλεσμα είναι η πρόοδος ή η οπισθοδρόμηση.¹⁶⁵ Το 1962, η ΕΜΣ και το ΙΜΧΑ, διοργανώνουν μια σειρά διαλέξεων για το Μακεδονικό ζήτημα. Στο πλαίσιο αυτών των δράσεων, δημοσιεύουν την ομιλία του ακαδημαϊκού Στίλπωνα Κυριακίδη, στην οποία εξετάζεται ο ρόλος του «κακού γείτονα της Ελλάδας» των Βούλγαρων.¹⁶⁶ Ο εκπαιδευτικός και συγγραφέας Χρίστος Γεωργίου (1890-1970),¹⁶⁷ επειδή θεωρεί τον Μακεδονικό Αγώνα σημαντική σελίδα της εθνικής ιστορίας της Ελλάδας, καταγράφει τα γεγονότα του στο χωριό Γέρμα. Κρίνει απαραίτητη τη διαφύλαξη της μνήμης τους με την αντικειμενικότητα και το κύρος που αρμόζει στα ιστορικά γεγονότα, πολλά από τα οποία γνωρίζει ως αυτόπτης μάρτυρας.¹⁶⁸

Με την πολεμική περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, ασχολούνται αρκετές εκδόσεις κατά την παρούσα ιστοριογραφική περίοδο, με τους αξιωματικούς του στρατού που πολέμησαν σε αυτούς να αποτελούν το κυρίαρχο συγγραφικό ιστορούν υποκείμενο. Το 1934, το Υπουργείο Στρατιωτικών εγκρίνει τη μελέτη και την έκδοση βιβλίων για τους πολέμους των νεότερων χρόνων, ώστε να ενισχυθεί το μάθημα της στρατιωτικής ιστορίας. Ο καθηγητής ιστορίας στις στρατιωτικές σχολές Πολέμου, Ευελπίδων και Υπαξιωματικών,

¹⁶⁴ Ο Αντώνιος Σαχτούρης (1866 - 1954) ήταν Έλληνας διπλωμάτης και πολιτικός. Ακολούθησε σταδιοδρομία διπλωματικού υπαλλήλου υπηρετώντας σε διάφορα μέρη. Διετέλεσε πρόξενος της Ελλάδας στις Σέρρες κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του αγώνα. *Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχή των Σερρών κατά το 1907, Εκθέσεις του Προξένου Σαχτούρη*, Αθήναι, Σερραϊκά Χρονικά, 1958, σ. 8-12.

¹⁶⁵ Νικόλαος Βλάχος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908*, εν Αθήναις, Τύποις Γερτρούδης Σ. Χρήστου, 1935, σ. ε'-στ'.

¹⁶⁶ Στίλπων Κυριακίδης, *Σύντομος Επισκόπησις της Ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνος*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1962, σ. 6. Ο Στίλπων Κυριακίδης, ιδρυτικό μέλος της ΕΜΣ, είχε παραπέμψει τη ΔΙΣ για την έρευνά της για τον Μακεδονικό Αγώνα στον Νικόλαο Βλάχο (1955), ωστόσο ο θάνατός του έναν χρόνο αργότερα μεγάλωσε το κενό των επαγγελματιών ιστορικών (βλ. Βασίλης Γούναρης, ό.π. σ. 333.)

¹⁶⁷ Ο Χρίστος Γεωργίου ενδιαφέρθηκε για τους ιδιοματισμούς της γλώσσας της γενέτειράς του Γέρμα. Με την έρευνά του επιδιώκει τη διαφύλαξη της ντοπιολαλιάς και την επιβεβαίωση της ύπαρξης ελληνικού στοιχείου στην περιοχή από παλιά (βλ. Ο Χρίστος Γεωργίου, *Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1962.)

¹⁶⁸ Χρίστος Γεωργίου, *Ο Γέρμας και τα γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνα*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 9. Η αφιέρωση του βιβλίου στον «έξοχο και μοναδικό πολιτικό» Ελευθέριο Βενιζέλο ως έκφραση θαυμασμού και εθνικής υπερηφάνειας για τους «πολιτικούς του άθλους» φανερώνει σε ποια πολιτική πλευρά ανήκει (στο ίδιο.)

Αντισυνταγματάρχης Δημήτριος Σούλης, ασχολείται εκ νέου με τον Ελληνοβουλγαρικό Πόλεμο (1913). Παραθέτει την πολιτικο-στρατιωτική κατάσταση της χώρας και την οργάνωση του ελληνικού στρατού. Περιγράφει τις πολεμικές επιχειρήσεις – μάχη Κιλκίς-Λαχανά, μάχη Δοϊράνης, προέλαση Στρώμνιτσας, βουλγαρική υποχώρηση, ανακωχή – για να καταλήξει στην διατύπωση των συμπερασμάτων του. Ο εκπαιδευτικός σκοπός συνεχίζει να συνιστά συγγραφική προτεραιότητά του.¹⁶⁹ Επίσης, αναδημοσιεύεται η κριτική του Αρχηγού του ΓΕΣ, Στρατηγού Βίκτωρος Δούσμανη για την Πολεμική Έκθεση της Ηπείρου. Για άλλη μια φορά, επαναλαμβάνεται το γνωστό μοτίβο απάντηση-απολογία, όπου ο Δούσμανης γράφει την παρούσα πραγματεία για να επισημάνει πως διοικήθηκε ο στρατός στην Ήπειρο επί Σαπουντζάκη και να καταδείξει την εξέλιξη των στρατιωτικών ικανοτήτων του Διαδόχου από το τέλος του Ελληνοτουρκικού του 1897 έως την ολοκλήρωση των Βαλκανικών Πολέμων. Ως εκ τούτου, διατυπώνει το συμπέρασμα ότι «ο Κωνσταντίνος ήτο ο πραγματικός ηγέτης του ελληνικού στρατού κατά τους πολέμους 1912-1913, αλλοίμονον δε εις την πατρίδα μας, εάν αυτός δεν ηγείτο αυτού».¹⁷⁰ Είναι εμφανές ότι ο Δούσμανης παραμένει πιστός στον Κωνσταντίνο, όπως και στον Ελληνοτουρκικό του 1897, όπου είχε επιβλέψει τη συγγραφή της εκθέσεως του πολέμου.

Ο Αντισυνταγματάρχης Γεώργιος Κατσιάρας γράφει για τη μάχη στα Στενά της Κρέσνας (6-17 Ιουλίου 1913), γιατί είναι πολύ λίγες οι ιστορικές εργασίες για τον πόλεμο 1912-1913. Επισημαίνει δε ότι, εξαιτίας αυτού του λόγου, δεν έχει αξιοποιηθεί διδακτικά η ιστορία του.¹⁷¹ Στο ίδιο πλαίσιο, της στρατιωτικής εκπαίδευσης ανώτερων αξιωματούχων του στρατού εντάσσεται και η έκδοση από τη Διεύθυνση Σπουδών της ΣΣΕ της ιστορίας των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) από τον Αντισυνταγματάρχη Αναστάσιο Κόκκορη. Το βιβλίο του οποίου προορίζεται αποκλειστικά για να διδαχτεί στη Σχολή.¹⁷² Ο Αντιστράτηγος Ιωάννης Αλεξάκης, αφηγείται τη δράση του Τάγματος Κρητών (Τάγμα Κολοκοτρώνη) κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, στο οποίο υπηρέτησε ως ανθυπολοχαγός. Επισημαίνει ότι, αν και αλλάζουν τα μέσα πολέμου και η μέθοδος διεξαγωγής τους, εντούτοις οι γενικές αρχές του παραμένουν αμετάβλητες. Ως εκ τούτου, θεωρεί ότι είναι καθήκον να γράψει όσα ο ίδιος έζησε σε αυτούς τους πολέμους για να παράσχει πολύτιμα διδάγματα κυρίως στους νέους

¹⁶⁹ Δημήτριος Σούλης, *Ο δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος κατά των Βουλγάρων 1913*, Αθήναι, Τυπογραφικά και Βιβλιοδετ. Καταστήματα Νικόλαου Τυπέρογλου, 1934, σ. 3-15.

¹⁷⁰ Βίκτωρ Δούσμανης, *Κριτική της υπό του Υπουργείου των Στρατιωτικών δημοσιευθείσης Πολεμικής Εκθέσεως Ηπείρου 12-13*, Εφημερίδα Βραδυνή, Αθήνα, 1934, σ. 6.

¹⁷¹ Γεώργιος Κατσιάρας, *Μάχη περί την Στενωπόν της Κρέσνας (6-17 Ιουλίου 1913)*, εν Αθήναις, Τύποις Ν. Τυπέρογλου, 1939, σ. 2-5.

¹⁷² Αναστάσιος Κόκκορης, *Στρατιωτική Ιστορία Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913)*, Σ.Σ. Ευελπίδων, Δ/νσις Σπουδών, [χ.τ.], 1956, σ. 2-57.

αξιωματικούς, αλλά και στους ιστορικούς.¹⁷³ Ο Ιάσων Δημητριάδης (1900-1947) είχε υπηρετήσει ως στρατιώτης στο ΓΕΣ, λαμβάνοντας μέρος σε αποστολές για τη χάραξη των συνόρων της Βουλγαρίας και της Αλβανίας, προς την Ελλάδα. Στο βιβλίο του παραθέτει τη μελέτη του για την αντικειμενικότητα των συνθηκών της στροφής προς Θεσσαλονίκη, εντός του πολιτικο-στρατιωτικού πλαισίου και της διαφωνίας Ελευθέριου Βενιζέλου - Αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου.¹⁷⁴

Ο Ταξίαρχος Ν. Στυλιανίδης γράφει την ιστορία του διοικητή του 9ου Τάγματος Ευζώνων, Συνταγματάρχη Ιωάννη Βελισσαρίου για να διαφυλάξει τη μνήμη του. Ο Βελισσαρίου χάθηκε μαζί με αρκετούς άνδρες του, κατά τη διάρκεια της μάχης εναντίον των Βουλγάρων για την κατάληψη του υψώματος 1378.¹⁷⁵ Για τον ίδιο σκοπό, ο Συνταγματάρχης Γεώργιος Θεοδωρίδης γράφει την ιστορία του ισόβαθμου του Διονύσιου Παπαδόπουλου, διοικητή του 1ου Συντάγματος Ευζώνων, το οποίο, κατά γενική ομολογία, συνιστά ιερή θυσία στους Βαλκανικούς Πολέμους. Επομένως, καταγράφοντας την ιστορία του διοικητή του, γράφεται και η ιστορία του «αθάνατου εκείνου Συντάγματος».¹⁷⁶

Εκδοτικό έργο δημοσιεύεται και για τη δράση του πολεμικού ναυτικού στους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο Αντιναύαρχος και ακαδημαϊκός Δημήτριος Φωκάς γράφει για τη δράση του νικηφόρου ελληνικού στόλου, επειδή μέχρι τότε δεν είχε ιστορηθεί από επίσημη επιτελική πηγή. Επισημαίνει ότι αιτία του παρόντος βιβλίου συνιστά η ανάθεση από τον Ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, όταν ήταν υπασπιστής του (1926) να συντάξει έκθεση επί τη βάσει του αρχείου του στόλου του Αιγαίου. Έτσι, ανακάλυψε ότι το σύνολο του αρχείου είχε χαθεί κατά την αποθήκευσή του σε μια φορτηγίδα, μαζί με άλλα αρχεία του Υπουργείου, στον Ναύσταθμο (1921). Όταν, λοιπόν, η οικογένεια του Κουντουριώτη θέτει στη διάθεσή του το αρχείο του εκλιπόντος, θεωρεί χρέος του τη συγγραφή του παρόντος βιβλίου, ώστε να αναπληρώσει το κενό του απολεσθέντος αρχείου.¹⁷⁷ Ο Αντιναύαρχος Πέτρος Γκίνης,

¹⁷³Ο Ιωάννης Αλεξάκης (1885-1980) αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του αντιστράτηγου. Είχε πτυχίο της Νομικής Σχολής και ήταν ιστορικός συγγραφέας. Συμμετείχε και πολέμησε στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στην Μικρασιατική εκστρατεία και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίσης, υπήρξε συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Νικολάου Πλαστήρα. Συμμετείχε ενεργά στο Κίνημα Εθνικής Αμύνης το 1917 και στην Επανάσταση Πλαστήρα- Γονατά του 1922. Ιωάννης Αλεξάκης, *Οι Ελληνικοί Απελευθερωτικοί Πόλεμοι 1912-1913 και το 1ον Ανεξάρτητον Τάγμα Κρητών (Τάγμα Κολοκοτρώνη)*, τ.1, Αθήναι, [χ.έ.], 1967, σ. 10-15.

¹⁷⁴Ο Ιάσων Δημητριάδης είχε γραφθεί στη Φυσικομαθηματική Σχολή αλλά διέκοψε τις σπουδές του όταν επιστρατεύθηκε σε ηλικία 19 ετών, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά τον πόλεμο, εργάστηκε στην Εθνική Τράπεζα (1926-1947). Ιάσων Δημητριάδης, *Ο ελιγμός του Σαρανταπόρου και η στροφή προς Θεσσαλονίκη*, *Οκτώβριος 1912*, Αθήναι, [χ.έ.], 1948, σ. 5-68.

¹⁷⁵Ν. Στυλιανίδης, *Ιωάννης Βελισσαρίου Ταγματάρχης Πεζικού εκ των απελευθερωτικών πολέμων του έθνους (1912-1913)*, [χ.τ.], [χ.έ.], 1959, σ. 1-32.

¹⁷⁶Γεώργιος Θεοδωρίδης, *Διονύσιος Παπαδόπουλος Αντιστράτηγος εκ των Απελευθερωτικών Πολέμων του Έθνους (1912-1913)*, [χ.τ.], [χ.έ.], 1960, σ. 5-6.

¹⁷⁷Δημήτριος Φωκάς, *Ο στόλος του Αιγαίου 1912-1913, έργα και ημέραι*, Νηρεύς, Αθήναι 1972 (1940), σ. 2-7.

κυβερνήτης του Θωρηκτού «Σπέτσες» κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, στο μοτίβο της απάντησης –απολογίας, με το βιβλίο του απαντά στις κατηγορίες του Αρχηγού του Στόλου Ναυάρχου Κουντουριώτη σχετικά με τη δράση της Β΄ Μοίρας των Θωρηκτών κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913.¹⁷⁸

Για τους Βαλκανικούς Πολέμους εκδίδεται σημαντικός αριθμός ημερολογίων. Τα ιστορούντα υποκείμενα προέρχονται τόσο από τις ανώτερες όσο και από τις κατώτερες βαθμίδες στρατού και ναυτικού. Ο Αξιωματικός Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, με αφορμή την επέτειο των πενήντα χρόνων από την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη, εκδίδει το ημερολόγιο του, από την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου το 1912 έως τις 20 Μαρτίου 1913. Στις σημειώσεις του περιέχονται οι εντυπώσεις του από την παρακολούθηση της Μεραρχίας Θεοδωρώφ, καθώς η κυβέρνηση είχε πληροφορίες ότι η Μεραρχία βάδιζε προς τη Θεσσαλονίκη.¹⁷⁹ Το ημερολόγιο του Πίνδαρου-Δημήτρ. Ανδρουλή, στο οποίο αφηγείται την πολεμική δράση του κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο (14 Ιουνίου -10 Ιουλίου 1913), εκδίδεται από την οικογένειά του ως ετήσιο μνημόσυνο στη μνήμη του. Ο Ανδρουλής, είχε διατελέσει πρεσβευτής της Ελλάδος και τιμήθηκε με τον Μεγαλόσταυρο του Φοίνικος. Στη ζωή του, ταλαιπωρήθηκε από αλλεπάλληλες πλευρίτιδες και φυματίωση, κληρονομιά από το πεδίο των μαχών.¹⁸⁰ Ο δημοσιογράφος Σπύρος Μελάς δημοσιεύει τις αναμνήσεις του από τη συμμετοχή του ως στρατιώτης και διπλωματικός ανταποκριτής στη διάσκεψη του Βουκουρεστίου, θεωρώντας ότι οι πληροφορίες του είναι χρήσιμες για τους νέους αξιωματικούς αλλά και για τους απλούς αναγνώστες.¹⁸¹

Ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί του ναυτικού δημοσιεύουν τα ημερολόγιά τους. Συγκεκριμένα, ο Ναύαρχος Σοφοκλής Δούσμανης δημοσιεύει το ημερολόγιο του. Όπως και ο Φωκάς, επισημαίνει ότι θεωρεί την έκδοσή του ημερολογίου του χρήσιμη πηγή για τους ιστορικούς –ερευνητές, επειδή δεν είχε γραφτεί επίσημη γενική έκθεση των ναυτικών επιχειρήσεων του ελληνικού στόλου. Διευκρινίζει ότι δεν συγγράφει την ιστορία του ναυτικού αλλά παρέχει πληροφορίες για το πολεμικό έργο του στόλου και για τη ζωή των ανθρώπων του. Ωστόσο, η δημοσίευση του ημερολογίου του προκαλεί και αντιδράσεις.¹⁸² Ο

¹⁷⁸ Πέτρος Γκίνης, *Η αλήθεια επί της δράσεως της Β΄ Μοίρας των Θωρηκτών κατά τους Ναυτικούς Πολέμους 1912-1913*, [χ.τ.], [χ.έ.], [χ.χ.], σ. 3-25.

¹⁷⁹ Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ημερολόγιον του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1962, σ. α΄-β΄.

¹⁸⁰ Πίνδαρος-Δημήτρ. Ανδρουλής, *Το Ημερολόγιον ενός στρατιώτου, ο Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος του 1913*, Αθήναι, [χ.έ.], 1971, σ. 3-8, 103.

¹⁸¹ Σπύρος Μελάς, *Οι πόλεμοι 1912-1913: [Μακεδονία, Ήπειρος, Αιγαίον, ο πόλεμος της διπλωματίας]*, [χ.τ.], Βλάσσης, 1958 (1972), σ. 3-45.

¹⁸² Σοφοκλής Δούσμανης, *Το Ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους Πολέμους 1912-1913*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού – εποπτεία Τύπου, Αθήναι, 1939, σ. 3-38.

Αντιναύαρχος Ιωάννης Ραζής Κότσικας με το βιβλίο του παραθέτει τις διαφωνίες του για τα γραφόμενα του Δούσμανη, καθώς θεωρεί ότι αναφέρει μόνο τις πολεμικές ενέργειες που τον αφορούν, ενώ αποσιωπά όλες τις άλλες. Στα δε τεκμήρια, παραθέτει στοιχεία που δεν αποδεικνύονται από επίσημα έγγραφα.¹⁸³ Με αφορμή την επέτειο των πενήντα ετών των Βαλκανικών Πολέμων το ΓΕΝ δημοσιεύει το ημερολόγιο του Ναυάρχου Κ. Α. Αλεξανδρή.¹⁸⁴ Ο Αλεξανδρής αφηγείται τις αναμνήσεις του από τη συμμετοχή του στους Βαλκανικούς Πολέμους και ιδιαίτερα στις ναυμαχίες Έλλης (3 Δεκεμβρίου 1912) και Λήμνου (5 Ιανουαρίου 1913). Έτσι, γνωστοποιείται η συμμετοχή και η δράση των τριτοετών σπουδαστών της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων από τις 5 Οκτωβρίου έως τον Αύγουστο του 1913, δηλαδή μέχρι το τέλος του πολέμου.¹⁸⁵

Σε αυτή την ιστοριογραφική περίοδο, το εκδοτικό έργο των ακαδημαϊκών για τους Βαλκανικούς Πολέμους είναι ελάχιστο. Ο Κώστας Στεργιόπουλος¹⁸⁶ προβαίνει σε μια συγκεντρωτική δημοσίευση των αρχειακών πηγών σχετικά με τη δράση του Μικτού Ηπειρωτικού Στρατεύματος από τα μέσα Οκτωβρίου έως της 23ης Νοεμβρίου 1912, ώστε να είναι εφικτή η χρησιμοποίησή τους από άλλους ερευνητές.¹⁸⁷ Επίσης, αύξηση παρατηρείται στο ποσοστό των εκδόσεων στην κατηγορία της Γενικής Στρατιωτικής Ιστορίας. Ο Λοχαγός Μηχανικού Ε. Στασινόπουλος συντάσσει μια μελέτη της εκατονταετούς εξέλιξης του ελληνικού στρατού, από το 1821 έως το 1922, με σκοπό την δημοσίευσή της στη *Ναυτική Επιθεώρηση*.¹⁸⁸ Επίσης, εκδίδεται ένας συλλογικός τόμος από φορείς εκπαίδευσης του στρατού – Σχολή Εθνικής Άμυνας (ΣΕΘΑ), Γραφείο Εκπαίδευσης/ ΓΕΣ – και την Εθνική Βιβλιοθήκη, στον οποίο καταγράφεται η στρατιωτική ιστορία της Ελλάδας από την Αρχαιότητα έως τον Συμμοριτοπόλεμο (Εμφύλιο) (1946-1949). Σκοπός του βιβλίου είναι να

¹⁸³Ιωάννης Ραζής, *Έλεγχος εις το Ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους Πολέμους 1912 και 1913*, [χ.τ.], [χ.έ.], [χ.χ.], σ. 2-28.

¹⁸⁴Κ. Αλεξανδρής, *Ο κατά Θάλασσαν Πόλεμος 1912-1913, όπως τον έζησα ως δόκιμος*, ΓΕΝ, Αθήναι, 1963, σ. 2-8.

¹⁸⁵Τότε, δόθηκε σε εκείνον και τους συσπουδαστές του ο βαθμός του αρχικελευστή και, αφού παρακολούθησαν σύντομη εκπαίδευση στον Σταθμό Ασυρμάτου του Β. Ναυτικού, ώστε να μπορούν να εκτελούν και υπηρεσία προς αναπλήρωση των ασυρματιστών, στάλθηκαν σε διάφορα καράβια. Στο «Αβέρωφ» παρακολούθησε τα μαθήματα της Γ' τάξης και έδωσε τις προαγωγικές εξετάσεις ενώπιον επιτροπής, ώστε να μη χαθεί το έτος (βλ. στο ίδιο, σ. 3-5.)

¹⁸⁶Ο Κώστας Στεργιόπουλος είχε τη θέση του λέκτορα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (έδρα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας), από το 1966 μέχρι το 1969, όταν το δικτατορικό καθεστώς κατήργησε το θεσμό των λεκτόρων. Στη συνέχεια υπηρέτησε, από τη θέση του Βοηθού στο Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, όπου επίσης το 1972 όταν απολύθηκε από τη χούντα. Στη μεταπολίτευση, διορίστηκε καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1974-1984). Το 1986, έγινε ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο ίδιο πανεπιστήμιο (βλ. https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%8E%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%82_%CE%A3%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B3%CF%B9%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%82.)

¹⁸⁷Κώστας Στεργιόπουλος, *Το Μικτόν Ηπειρωτικόν Στράτευμα κατά την Ελευθέρωσιν της Ηπείρου (Οκτώμβριος-Νοέμβριος 1912)*, Αθήναι, [χ.έ.], 1968, σ. 3.

¹⁸⁸Ε. Στασινόπουλος, *Ο Στρατός της Πρώτης Εκατονταετίας*, Αθήναι, [χ.έ.], 1935, σ. 3-6.

συγκεντρωθεί σε έναν τόμο η εξεταζόμενη ύλη για τους εισιτήριους διαγωνισμούς στην Ανώτερη Σχολή Πολέμου και σε άλλες ανώτερες σχολές.¹⁸⁹

Αξιωματικοί του στρατού, που έχουν συμμετάσχει πλέον σε αρκετές πολεμικές περιόδους, δημοσιεύουν τις συλλογικές αναμνήσεις τους. Τα απομνημονεύματα του Αντιστράτηγου Αλέξανδρου Μαζαράκη –Αινιάν δημοσιεύονται από τη σύζυγό του, γιατί οι νέοι της Ελλάδας θα πρέπει να γνωρίζουν την ιστορία του τόπου τους μέσα από έναν άνθρωπο που υπήρξε βαθύς κριτής των γεγονότων και ανεξάρτητος. Η αφήγησή του αρχίζει από τα παιδικά του χρόνια, τη φοίτησή του στη ΣΣΕ και συνεχίζει με την αδιάλειπτη συμμετοχή του στα πολεμικά γεγονότα από τον Ελληνοτουρκικό του 1897 έως Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι λιτή, όπως αρμόζει σε έναν επαγγελματία στρατιωτικό που είναι γνώστης των ένοπλων καταστάσεων.¹⁹⁰ Ο Αντιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος δημοσιεύει τις αναμνήσεις του από το 1896 έως το 1920 σε ένα δίτομο έργο. Όπως αναφέρει ο ίδιος, προβαίνει στη δημοσίευση των αναμνήσεών του γιατί θέλει ο κόσμος να γνωρίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τα γεγονότα, ενώ διευκρινίζει ότι η αφήγησή του δεν περιορίζεται στο στρατιωτικό μέρος των γεγονότων αλλά αναφέρεται και στο πολιτικό μέρος όσων σχετίζονταν με αυτό. Ο Θ. Πετσάλης – Διομήδης, στο «Εισαγωγικό Σημείωμα» του βιβλίου αναφέρει ότι αποδέχτηκε την πρόταση για την επιμέλειά τους για τρεις λόγους: πρώτον γιατί η εποχή στην οποία αναφέρονται είναι σημαντική από εθνικής απόψεως, δεύτερον, για την αξία τους και τρίτον από ηθική υποχρέωση στον παλαιό συνεργάτη του.¹⁹¹

Για πρώτη φορά, εκδίδεται τόμος που αναφέρεται στην ελληνική αεροπορία. Το 1970, ο Αντιπτέραρχος Πέτρος Οικονομάκος (πρώην υπουργός), προβαίνει στη συγγραφή της συνοπτικής ιστορίας της ελληνικής αεροπορίας, από το 1912 μέχρι το 1941, επειδή μέχρι τότε δεν είχε συγγράψει κάποιος με σοβαρότητα την ιστορία της και επειδή ένας ανώτερος αξιωματικός, μετά την αποστράτευσή του, στράφηκε εναντίον του. Επισημαίνει ότι γράφει σύμφωνα με όσα γνωρίζει ο ίδιος και ότι κάποιες πληροφορίες του μπορεί να μην είναι απολύτως ακριβείς. Ωστόσο ελπίζει ότι θα συμβάλλουν στην καλύτερη γνώση των γεγονότων.¹⁹²

Μικρό αριθμό έργων έχει να παρουσιάσει η πολεμική περίοδος της Κρητικής Επανάστασης 1866-1869. Στο δίτομο έργο του Ι. Μαμαλάκη, αναπτύσσεται η ιδέα της αυτοδιάθεσης των λαών και η προσπάθεια επιβολής της, καθώς και η περίοδος του

¹⁸⁹ *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδας*, συλλογικό, Ν. Παπαρρόδου, Ε. Π. Φωτιάδης, Κ. Τσόλακας (επιμ.), Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Σπύρου Α. Τζηρίτα, [χ.χ], σ. 3-15.

¹⁹⁰ Αλέξανδρος Μαζαράκης –Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι, Ίκαρος, Τυπογραφεία «Εστία», 1948, σ. 10-45.

¹⁹¹ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ. Α΄, Αθήναι, [χ.έ.], 1952, σ. δ΄, 10-75.

¹⁹² Πέτρος Οικονομάκος, *Η Ελληνική Αεροπορία, (μέχρι το 1941)*, Αθήναι, [χ.έ.], 1970, σ. 9.

Μουσταφά πασά.¹⁹³ Στη συνέχεια, εκδίδονται επετειακές ομιλίες. Ο ακαδημαϊκό Ελευθέριος Πρεβελάκης,¹⁹⁴ σε ομιλία του στην Ολομέλεια του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (15 Απριλίου 1966) για τον εορτασμό των 100 χρόνων, αφηγείται τη σημαντική θέση της επανάστασης στην ιστορία του κρητικού ζητήματος.¹⁹⁵ Στο ίδιο πλαίσιο, εντάσσεται και η ομιλία του Στρατηγού Ιωάννη Αλεξάκη για τη δεκαήμερη μάχη του Λασιθίου, η οποία ήταν η πλέον αιματηρή, μετά το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου.¹⁹⁶ Η μάχη του Λασιθίου θεωρείται σημαντική γιατί σύμφωνα με τα λόγια του Κορωναίου (6-6-1867) «Ποτέ άλλοτε δεν συνήλθε τοσούτος τουρκικός στρατός όσος εις το Λασιθιον».¹⁹⁷

Τέλος, για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 στο βιβλίο του Αξιωματικού του Ιππικού και καθηγητή στην Ανωτάτη Σχολή Πολέμου και στη ΣΣΕ, Νικόλαου Σπυρόπουλου παρατίθεται τεκμηριωμένα η εξιστόρηση της δράσης του Ιππικού, ώστε να παραδοθούν ωφέλιμα διδάγματα σε κάθε στρατιωτικό μελετητή. Ο Σπυρόπουλος πιστεύει ότι η πείρα των πολέμων αποκτάται είτε διά της προσωπικής συμμετοχής στον πόλεμο είτε, κατά την περίοδο της ειρήνης, με τη μελέτη της τακτικής των όπλων και των εκστρατειών της από τη στρατιωτική ιστορία, είτε με τις ασκήσεις επί του εδάφους ή επί του χάρτου. Θεωρεί δε ότι ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913), καθώς και η Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922), αποτελεί μία από τις πιο σπουδαίες πολεμικές ενέργειες του ελληνικού στρατού σε σχέση: με τις αντιμαχόμενες δυνάμεις, τα εφαρμοσθέντα τακτικά δόγματα, τους στρατηγικούς ελιγμούς και μεθόδους αλλά και του αποτελέσματός τους.¹⁹⁸ Ο Αντιστράτηγος Χρήστος Μαντάς, παρουσιάζει τα τεκταινόμενα από την Κρητική Επανάσταση του 1896 έως την κατάρρευση του μετώπου της Θεσσαλίας στις 11 Απριλίου 1897. Αρχικά αποδίδει το πολιτικό κλίμα και τις πολιτικές ζυμώσεις μεταξύ της κυβέρνησης Θεοδώρου Δηλιγιάννη και της αντιπολίτευσης Δημητρίου Ράλλη. Στη συνέχεια αναφέρεται

¹⁹³Ι. Μαμαλάκης, *Ο αγώνας του 1866-1869 για την ένωση της Κρήτης*, τ. 1, Θεσσαλονίκη [χ.έ.], 1942, σ. 3-15.

¹⁹⁴Ο Ελευθέριος Πρεβελάκης σπούδασε ιστορία στην Αθήνα και την Οξφόρδη. Ασχολήθηκε κυρίως με την πολιτική και διπλωματική ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Οι μελέτες του συνιστούν υπόδειγμα αυστηρής μεθόδου και εξαντλητικής χρήσης των πηγών (βλ. <https://www.lib.uoc.gr/info/absrv/rare/ab/ag/speeches.tkl>).

¹⁹⁵Ελευθέριος Πρεβελάκης, *Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Κεντρική Επιτροπή Εορτασμού Εκατονταετηρίδος Κρητικής Επανάστασεως 1866-1869 και Ολοκαυτώματος Αρκαδίου, Αθήνα, 1966, σ. 2-28.

¹⁹⁶Ιωάννης Αλεξάκης, *Η 3ετής Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 και η 10ήμερος μάχη εις το Λασιθί 20-30 Μαΐου 1867*, Αθήναι, Ι. Αλεξάκης, 1968, σ. 13-14, 27.

¹⁹⁷Στο ίδιο, σ. 31.

¹⁹⁸Ο Νικόλαος Σπυρόπουλος καταγόταν από την Μακρυκώμη Φθιώτιδας. Ακολούθησε σταδιοδρομία αξιωματικού στο ιππικό διατελώντας, μεταξύ άλλων, διοικητής ταξιαρχίας Ιππικού, επιτελάρχης των Γ' και Δ' Σωμάτων Στρατού, καθώς και υπαρχηγός και αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Αποστρατεύθηκε μετά το 1933 με τον βαθμό του αντιστρατήγου. Νικόλαος Σπυρόπουλος, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Κριτική επί των κατά τον Πόλεμον τούτον εξελιχθεισών επιχειρήσεων και συναγόμενα ωφέλιμα εξ αυτών πορίσματα*, Αθήναι, Τυπογραφικά και Εκδοτικά καταστήματα Νικόλαου Τιλπέρογλου, 1933, σ. 3, 10-45.

στις μεθοριακές συγκρούσεις και στα πολεμικά γεγονότα στο θέατρο πολέμου της Θεσσαλίας μέχρι την άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού.¹⁹⁹

Ανακεφαλαιώνοντας, κατά την ιστοριογραφική περίοδο 1933-1974, το συγγραφικό έργο των στρατιωτικών αξιωματούχων, των στρατιωτών και μακεδονομάχων έχει τη μεγαλύτερη εκδοτική παρουσία. Κοινό ζητούμενο των δημοσιευμένων έργων είναι η προστασία από τη λήθη της πολεμικής δράσης σωμάτων, στρατιωτικών, στρατιωτών και εθελοντών. Στα βιβλία για τον Μακεδονικό Αγώνα υπερτερούν οι προσωπικές μαρτυρίες, οι οποίες υποστηρίζουν ότι, πέρα από τη γνωστοποίηση της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, επιθυμούν να φωτίσουν και την ιστορική αλήθεια. Είναι γνωστό ότι καθώς δεν υπάρχουν επίσημα πολεμικά αρχεία, λόγω της ανορθόδοξης μορφής του πολέμου, είναι δύσκολη η τεκμηρίωση των πολεμικών γεγονότων. Ως εκ τούτου, η Πηνελόπη Δέλτα και η ΕΜΣ αναλαμβάνουν τη δημιουργία αρχείου προσωπικών μαρτυριών για τον Μακεδονικό Αγώνα και υποστηρίζουν τη δημοσίευσή του. Αντίθετα, για τους Βαλκανικούς Πολέμους, που έχουν χαρακτήρα τακτικού πολέμου και, ως εκ τούτου, υπάρχουν επίσημα στρατιωτικά αρχεία, η σκοπιμότητα των αξιωματικών του στρατού είναι να γράψουν την ιστορία τους, ώστε να ενισχύσουν τη στρατιωτική εκπαίδευση. Στην ίδια λογική εντάσσεται και η δημοσίευση βιβλίων Γενικής Στρατιωτικής Ιστορίας. Ωστόσο, και σε αυτή την πολεμική περίοδο η καταγραφή αναμνήσεων αποσκοπεί στην παράθεση τις προσωπικής μαρτυρίας και συνακόλουθα στην προβολή της προσωπικής θεώρησης των γεγονότων, για την υποστήριξη, όπως γράφουν, της ακρίβειας της γνώσης. Μερικές φορές, όμως δεν αποφεύγεται η εκδήλωση έντονων εκδοτικών αντιλόγων. Τέτοια φαινόμενα παρατηρούνται σε όλους τους κλάδους, στρατό, ναυτικό, ακόμα και στη νεοσύστατη αεροπορία.

Για την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης, οι εκδόσεις είναι κυρίως επετειακού χαρακτήρα. Οι, Μαμαλάκης και Πρεβελάκης προσεγγίζουν πολιτικά και στρατιωτικά το γεγονός, καθώς έχει σημαντική θέση στο κρητικό ζήτημα, ενώ ο Αντιστράτηγος Αλεξάκης αφηγείται τη δεύτερη σημαντικότερη, μετά το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου, μάχη του Λασιθίου. Τέλος, για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, έχουμε ένα αμιγές στρατιωτικό έργο από τον Αντιστράτηγο Σπυρόπουλου, ο οποίος κρίνει την εξιστόρηση και ανάλυσή του χρήσιμη, γιατί εκθέτει τα προτερήματα και τα ελαττώματα τόσο των ηγητόρων όσο και του Έλληνα στρατιώτη, για να αντληθούν χρήσιμα διδάγματα.

¹⁹⁹Χρήστος Μαντάς, *Ο Πόλεμος του 1897 και ανασκόπησις ουσιωδών αυτού γεγονότων*, Αθήνα, [χ.έ.], 1963 (βλ. Περσεφόνη Αντωνάκη, *Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, «Βιβλιογραφία Στρατιωτικής Ιστορίας»*, http://www.idis.gr/?page_id=3665).

δ. Η ιστοριογραφική περίοδος 1975-2018

Η ιστοριογραφική περίοδος 1975-2018 καθορίζεται από τη διεθνή μετάβαση της ιστορίας στη νέα ιστορία. Η επιστροφή των ιστορικών στην Ελλάδα από το εξωτερικό, που είχαν καταφύγει τα χρόνια της δικτατορίας ταυτίζεται με το πρόταγμα να ξαναγραφτεί η ιστορία, σηματοδοτώντας το πέρασμα της ιστορίας από την «ιδεολογική ιστορία» στην «επιστημονική ιστορία». Σύμφωνα με τα ποσοστά των εκδόσεων, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Μακεδονικός Αγώνας εκδοτικά αντιπροσωπεύουν το ίδιο ποσοστό (37.42%), ενώ η Γενική Στρατιωτική Ιστορία παρουσιάζει μια μικρή αλλά σταθερή άνοδο (15.48%). Όσον αφορά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και την Κρητική Επανάσταση 1866-1869, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, η πρώτη πολεμική περίοδος αυξάνει τα ποσοστά της (7.74%) έναντι της δεύτερης (1.94%).²⁰⁰

Στην τέταρτη ιστοριογραφική περίοδο της στρατιωτικής ιστοριογραφίας, για πρώτη φορά, οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί υπερτερούν έναντι των άλλων ιστορικών (28.39%), οι αξιωματικοί του στρατού ακολουθούν (20.00%). Επίσης, για πρώτη φορά εμφανίζονται οι στρατιωτικοί ιστορικοί, δηλαδή οι πολίτες στη στρατιωτική ιστοριογραφία, οι οποίοι παράγουν κυρίως κοινό συγγραφικό έργο με τους αξιωματικούς (25.16%). Το συγγραφικό έργο στρατιωτών (7.10%) και μακεδονομάχων (5.16%) συνεχίζει να εκδίδεται και σε αυτή την περίοδο, ενώ αυξημένο είναι το εκδοτικό έργο συγγραφέων (20.00%), εκπαιδευτικών (7.10%) αλλά και δημοσιογράφων (4.52%), σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Μικρή παρουσία, έχουν οι πολιτικοί (0.63%), καθώς και η συγγραφική συνεργασία τους με αξιωματικούς του στρατού (0.63%).²⁰¹

Συλλογικά έργα και εγκυκλοπαίδειες φιλοξενούν στις σελίδες τους τα αποτελέσματα ακαδημαϊκών ερευνών. Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΔ' τόμος), παρατίθεται η ιστορία του νεότερου ελληνισμού από το 1881 έως το 1913 πολιτικά, στρατιωτικά, οικονομικά, πολιτισμικά. Συγκεκριμένα, οι ακαδημαϊκοί, Ιωάννης Πικρός,²⁰² Ιωάννης Κολιόπουλος,²⁰³ Ιωάννης Μαζαράκης,²⁰⁴ Νικόλαος Οικονόμου²⁰⁵ και Κωνσταντίνος

²⁰⁰ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 32.

²⁰¹ Βλ. Παράρτημα 4· Διάγραμμα – Πίνακα 4.

²⁰² Ιωάννης Πικρός, «Η Ελληνοτουρκική κρίση και ο Πόλεμος του 1897. Η Κρητική Πολιτεία. Ο Μακεδονικός Αγώνας. Βελτιώσεις στην Ελλάδα 1895-1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 88-160.

²⁰³ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγώνας, η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881-1896», στο ίδιο, σ. 215-220.

²⁰⁴ Ιωάννης Μαζαράκης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας, η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», στο ίδιο, σ. 220-254.

²⁰⁵ Νικόλαος Οικονόμου, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η προσάρτηση των Νέων Χωρών, Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος», στο ίδιο, σ. 289-326.

Σβολόπουλος²⁰⁶ συγγράφουν αντίστοιχα για τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους, που συνιστούν βασικά κεφάλαια του τόμου. Επίσης, η εφημερίδα *Τα Νέα* με το συλλογικό έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, παρουσιάζει σφαιρικά το πολιτικοστρατιωτικό, οικονομικό και πολιτιστικό γίνεσθαι της Ελλάδας. Ειδικότερα στον πέμπτο τόμο (1871-1909), η Νίκη Μαρωνίτη παραθέτει την έρευνά της για την εποχή του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897.²⁰⁷ Ο Βασίλης Γούναρης γράφει για τη Μακεδονία και τον Αγώνα.²⁰⁸ Ενώ, στον έκτο τόμο, ο Γιώργος Μαργαρίτης αφηγείται την πολεμική περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων.²⁰⁹ Η ΕΜΣ και η εφημερίδα *Καθημερινή*, σε συνεργασία με ακαδημαϊκούς προβαίνει στην έκδοση τρίτομης συλλογικής έκδοσης με σκοπό τη δημιουργία ενός σημείου ιστορικής αναφοράς για τη μεγάλη επέτειο της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, της Μακεδονίας, της Ηπείρου και του Ανατολικού Αιγαίου και την υπενθύμιση του μεγαλείου του ελληνισμού όταν είναι ενωμένος.²¹⁰ Τη σχέση του στρατού και της πολιτικής αναπτύσσει ο Βερέμης και οι ξένοι ιστορικοί - Samuel Finer, Alfred Stepan, Eric Nordlinger - σε μια συλλογική έκδοση. Συγκεκριμένα, επιδιώκουν να φωτίσουν τη συνδρομή του στρατού στον εκσυγχρονισμό του κράτους, καθώς και τον ρόλο του ως θεσμού του κράτους σε διάφορα πολιτικά συστήματα, ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον καπιταλισμό.²¹¹

Οι ιστορικές επέτειοι συνιστούν αφορμή για τη δημοσίευση ακαδημαϊκού ερευνητικού έργου. Η Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), στην επέτειο των 80 χρόνων από τους Βαλκανικούς Πολέμους, διοργανώνει το συμπόσιο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914* (5-7 Απριλίου 1993) και δημοσιεύει τα πρακτικά του. Από τις ανακοινώσεις των ακαδημαϊκών, διαφαίνεται ότι οι έρευνές τους δεν περιορίζονται στο στρατιωτικό και διπλωματικό κομμάτι αλλά προβάλλουν και άλλες πτυχές των Βαλκανικών Πολέμων όπως, ο ρόλος των ομογενών, τα διοικητικά και ιδεολογικά προβλήματα από την αύξηση της ελληνικής επικράτειας, ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια, η επίδραση του πολέμου στην εκπαίδευση, στον Τύπο, στη λογοτεχνία, τη

²⁰⁶Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η προσάρτηση των Νέων Χωρών, Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, η συνθήκη του Βουκουρεστίου», στο ίδιο, σ. 335-354.

²⁰⁷Νίκη Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909*, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-35.

²⁰⁸Βασίλης Γούναρης, «Μακεδονία 1871-1909. Από τη Βουλγαρική Εξαρχία στο Κίνημα των Νεοτούρκων», στο ίδιο, σ. 261-284.

²⁰⁹Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922), από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τ. 6, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 63-82.

²¹⁰Ωρες ελευθερίας. Βαλκανικοί πόλεμοι -100 χρόνια, συλλογικό, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), 3. τ., ΕΜΣ & εφ. *Καθημερινή*, Θεσσαλονίκη, 2012.

²¹¹*Στρατός και Πολιτική*, συλλογικό, Θ. Βερέμης (επιμ.), Αθήνα-Κομοτηνή, 1989, σ. 5-12.

φωτογραφία, τη λαογραφία. Επίσης, δημοσιοποιούν τα σχετικά με το θέμα αρχεία του ΕΛΙΑ (ιδιωτικά αρχεία, γράμματα, ημερολόγια, αρχείο Πηνελόπης Δέλτα).²¹²

Η Λύντια Τρίχα,²¹³ μέσα από το αρχείο του ΕΛΙΑ, αποτυπώνει μια εναλλακτική προσέγγιση της ιστορικής πολεμικής πραγματικότητας από τα ημερολόγια και τις επιστολές αγωνιστών.²¹⁴ Ο Πέτρος Παπαπολυβίου²¹⁵ δημοσιεύει το ημερολόγιο του Εμμανουήλ Εμμανουήλ.²¹⁶ Η αυτούσια έκδοση αποσκοπεί αφενός στη διάσωση και προβολή του ημερολογίου, που έχει διασωθεί από την κατεχόμενη Αμμόχωστο, αφετέρου στην προβολή του κυπριακού εθελοντισμού. Η Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη²¹⁷ επιμελείται τη δημοσίευση των επιστολών του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου προς τη σύζυγό του. Η δημοσίευση των επιστολών ενός σημαντικού αξιωματικού του στρατού των Βαλκανικών Πολέμων, όπως είναι ο Παρασκευόπουλος, ενισχύει την προσπάθεια διάσωσης και διάδοσης προσωπικών μαρτυριών ως ιστορικό τεκμήριο, που φωτίζει όχι μόνο τη συναισθηματική πλευρά του γράφοντος αλλά και την πολεμική καθημερινότητα στο μέτωπο.²¹⁸ Επίσης, η Ελένη Γαρδίκια, σε συνεργασία με το *Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών*, εκδίδει ένα επετειακό Λεύκωμα των 90 ετών από τους Βαλκανικούς Πολέμους, για το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ» κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913. Παρατίθεται το ιστορικό απόκτησης και της ένταξής του στον ελληνικό στόλο, καθώς και η πολεμική δράση του.²¹⁹

Ο Δήμος Γιαννιτσών και η ΕΜΣ διοργανώνουν το *Β' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 90 έτη από τους Βαλκανικούς Αγώνες του 1912-1913 και τη Μάχη των Γιαννιτσών 19-20*

²¹² *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, συλλογικό, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993, σ. 5-15, 37-50, 78-90, 465.

²¹³ Η Λύντια Τρίχα είχε εργασθεί στη διοίκηση και τη διεύθυνση του ΕΛΙΑ, ως γενική γραμματέας και αντιπρόεδρός του. Σήμερα είναι αντιπρόεδρος του Ιδρύματος Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. (<http://www.biblionet.gr/author/34372>).

²¹⁴ Λύντια Τρίχα, *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993, σ. 13-14.

²¹⁵ Ο Πέτρος Παπαπολυβίου είναι επίκουρος καθηγητής Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου (βλ. http://www.biblionet.gr/author/78852/%CE%A0%CE%AD%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%82_%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%85%CE%B2%CE%AF%CE%BF%CF%85).

²¹⁶ Πέτρος Παπαπολυβίου, *Ημερολόγιον ή Πολεμικαί σελίδαι: το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου του 1913*, Εμμανουήλ Μ. Εμμανουήλ, Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], 1996, σ. 3-35.

²¹⁷ Η Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη είναι ιστορικός, ερευνήτρια. Γεννήθηκε στο Manchester της Μεγάλης Βρετανίας. Σπούδασε ιστορία και αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1967-1972) και στο Birkbeck College και το King's College του Πανεπιστημίου Λονδίνου, όπου αναγορεύθηκε διδάκτωρ στην Ιστορία (1988). Τον Οκτώβριο του 1981 διορίστηκε μόνιμη ερευνήτρια στο Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο διευθύνει από τον Σεπτέμβριο του 2006. Είναι επιστημονική σύμβουλος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος". Έχει δημοσιεύσει αυτοτελείς μελέτες και άρθρα σε διεθνούς κύρους περιοδικά και έχει μετέσχει σε διεθνή επιστημονικά συνέδρια (βλ. <http://www.biblionet.gr/author/1556>).

²¹⁸ *Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, επιστολές προς τη σύζυγό του Κούλα*, Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη (επιμ.), Αθήνα, Καστανιώτης, 1998, σ. 10-30.

²¹⁹ Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *Το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ» κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ε.ΙΕ.Ι.Β.Ε., Αθήνα, 2002, σ. 5-68.

Οκτωβρίου 1912 (17-18-19 Μαΐου 2002). Στο Συνέδριο, οι ανακοινώσεις των ακαδημαϊκών επιδιώκουν την πιστοποίηση και προβολή της ιστορικής και επιστημονικής σημασίας της Μάχης των Γιαννιτσών ως παρακαταθήκη στην ιστορία του τόπου. Η παράθεση των συμπερασμάτων του Συνεδρίου έχουν ακαδημαϊκή αξία για τους ερευνητές.²²⁰ Δέκα χρόνια αργότερα, η ΔΙΣ, επίσης, διοργανώνει συνέδριο για τους Βαλκανικούς Πολέμους (Αθήνα, 7-8 Φεβρουαρίου 2013), ενισχύοντας τη συνεργασία ακαδημαϊκών, αξιωματικών του στρατού και στρατιωτικών ιστορικών. Με τις ανακοινώσεις τους οι συμμετέχοντες, όπως φαίνεται από τα δημοσιευμένα πρακτικά, προσεγγίζουν τους Βαλκανικούς Πολέμους μέσα από μια ευρύτερη θεώρηση του πολέμου, πέρα από τη στρατιωτική και τη στρατηγική οπτική, παραθέτουν τον διεθνή αντίκτυπό τους και τη βιοματική επίδραση του πολέμου.²²¹

Στην επέτειο των εκατό χρόνων από τους Βαλκανικούς Πολέμους πολλαπλασιάζονται οι εκδόσεις. Οι, Στράτος Δορδανάς και Βάιος Καλογρηάς,²²² καθώς και ο επιστημονικός συνεργάτης του IMXA Αναστάσιος Ιορδάνογλου,²²³ σε συνεργασία με την ΕΜΣ δημοσιεύουν τα αποτελέσματα της έρευνάς τους, τα ευρήματά τους από τα Οθωμανικά Αρχεία και τα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών ξένων χωρών και της Ελλάδας, φωτίζοντας την εικόνα της «Άλλης Πλευράς» των Βαλκανικών Πολέμων. Τα βιβλία τους υπενθυμίζουν ότι στον πόλεμο αναμετρώνται δύο αντίπαλα στρατόπεδα, καθένα από τα οποία συνήθως αφηγείται και τελικά αποτιμά τον πόλεμο από τη δική του πλευρά. Ως εκ τούτου, η συνολική εικόνα του πολέμου διαμορφώνεται, μόνον εφόσον έλθουν στο φως όσα ουσιώδη διαδραματίστηκαν, παράλληλα, στα αντίπαλα στρατόπεδα. Η Αρετή Τούντα-Φεργάδη, επίσης, δημοσιεύει την έρευνά της στον γαλλικό Τύπο της εποχής για να προβάλλει το ενδιαφέρον της για τις σχέσεις των Βαλκανικών κρατών και Τουρκίας.²²⁴ Ο Σαράντος Καργάκος γράφει την ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων (Οκτώβριος 1912-

²²⁰ Β' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 90 έτη από τους Βαλκανικούς Αγώνες του 1912-1913 και τη Μάχη των Γιαννιτσών 19-20 Οκτωβρίου 1912, «Φιλίππειο» Γιαννιτσών 17-18-19 Μαΐου 2002, συλλογικό, ΕΜΣ & Δήμος Γιαννιτσών, Έδεσσα, 2002, σ. 3-17.

²²¹ 100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, (Αθήνα, 7-8 Φεβρουαρίου 2013), συλλογικό, Βασίλειος Αναστασόπουλος, Θεοφάνη Κοπανιτσάνου (επιμ.), ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 2013, σ. 7-10.

²²² Δορδανάς Στράτος και Καλογρηάς Βάιος, *Η Γερμανική Αυτοκρατορία και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, άγνωστες πτυχές από τα Γερμανικά Αρχεία, Αρχεία του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 3-8.

²²³ Ο Αναστάσιος Κ. Ιορδάνογλου διετέλεσε καθηγητής τουρκικής γλώσσας στη Σχολή Βαλκανικών Σπουδών του IMXA (1994-1999). Από το 2000, διδάσκει το μάθημα Τουρκικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Φλώρινας. Αναστάσιος Ιορδάνογλου, *Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος από την πλευρά των Οθωμανών*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη 2013, σ. 5-9.

²²⁴ Η Αρετή Τούντα-Φεργάδη ήταν επίκουρη καθηγήτρια στο μάθημα Ελληνική Διπλωματική Ιστορία 20ού αιώνα στο τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου. Αρετή Τούντα-Φεργάδη-*Η ανάπλασις της «ευρωπαϊκής ανατολής»: Βαλκανικοί Πόλεμοι και γαλλικός τύπος*, Αθήνα, Σίδερης Ι., 2018, σ. 3-15.

Ιούλιος 1913) με έμφαση στην ελληνική συμμετοχή και με σκοπό να μην ξεχαστεί η ιστορική μνήμη τους.²²⁵

Στην κατηγορία των αξιωματικών του στρατού, η ΔΙΣ, επίσημος φορέας ιστορίας του ΓΕΣ, προβαίνει σε ποικίλες εκδόσεις για τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αξίζει να επισημανθεί ότι, το 2000, αξιωματικοί της Διεύθυνσης φοιτούν στο Τμήμα Ιστορίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, ενώ, σήμερα το μεγαλύτερο ποσοστό των αξιωματικών και πολιτικών ιστορικών είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων. Ως εκ τούτου, το εκδοτικό έργο της ανανεώνεται σε τίτλους και θεματολογία. Σε συνεργασία αξιωματικού του στρατού και στρατιωτικού ιστορικού, δημοσιεύει μία επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, στην οποία ενσωματώνεται με συνοπτικό τρόπο το τρίτομο έργο της *ΥΠΕ* (1932, 1939).²²⁶ Αξιωματικοί του Υγειονομικού, σε έναν τόμο περιγράφουν την οργάνωση και λειτουργία της Υγειονομικής Υπηρεσίας του στρατού, παρέχουν πληροφορίες για την υγιεινή κατάσταση του ελληνικού στρατού – νόσοι, επιδημίες – και εξιστορούν με λεπτομέρεια τη δράση της, κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.²²⁷ Ακολουθεί, σε συνεργασία με την Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, η έκδοση συλλογικού έργου για την ιστορία της ελληνικής ιατρικής την οποία επιμελείται ο Υποστράτηγος Υγειονομικού Γρηγόρης Σκαμπαρδώνης. Συγκεκριμένα, ο τέταρτος τόμος, περιγράφει την ιατρική στα χρόνια των Βαλκανικών Πολέμων, αναδεικνύοντας τη σημαντικότητα του υγειονομικού τομέα του στρατού, εν καιρώ πολέμου.²²⁸

Η ΔΙΣ συνεργάζεται με τα Ελληνικά Ταχυδρομεία (ΕΛΤΑ) για την έκδοση λευκώματος, στο οποίο μέσα από επιλεγμένα έγγραφα αφηγούνται την πολεμική δράση των Βαλκανικών Πολέμων.²²⁹ Τα ΕΛΤΑ, επίσης εκδίδουν συλλεκτικό λεύκωμα για τα εκατό χρόνια από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων.²³⁰ Το λεύκωμα παραθέτει τις πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή της Ηπείρου και την απελευθέρωση των Ιωαννίνων μέσα από, τα χαρακτηριστικά της Θάλειας Φλωρά Καραβία, τις φωτογραφίες και τα γραμματόσημα της Πινακοθήκης Δήμου Ιωαννιτών, καθώς και τα έγγραφα του Αρχείου της ΔΙΣ. Το Πολεμικό

²²⁵ Σαράντος Καργάκος, *Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, [χ.τ.], Σαρ. Καργάκος, 2011, σ. 3-6.

²²⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Αθήνα, 1987, σ. XI.

²²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, Αθήνα, 2001, σ. XIII-XV.

²²⁸ *Η Ιατρική στη σύγχρονη ελληνική Ιστορία*, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, συλλογικό, Γρηγόρης Σκαμπαρδώνης (επιμ.), τ. Δ΄, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 2001, σ. 3-38.

²²⁹ *Επιδοθήτω χερσίν αυτού 100 τεκμήρια μνήμης και ιστορίας από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων*, Γεώργιος Σκαλτσογιάννης, Βασίλειος Αναστασόπουλος (κείμενα, επιμ.), ΓΕΣ/ΔΙΣ-ΕΛΤΑ Αθήνα, 2012, σ. 3-78.

²³⁰ *Εκ θριάμβου δικαίωσης, 100 Χρόνια από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, Γεώργιος Σκαλτσογιάννης (κείμενα, επιμ.), ΕΛΤΑ, Αθήνα, 2013, σ. 3-15.

Μουσείο εκδίδει λεύκωμα για τα όπλα στους Βαλκανικούς Πολέμους.²³¹ Σκοπός της έκδοσης είναι να κάνει ευρύτερα γνωστά, μέσα από τη συλλογή Σαρόγλου και το Φωτογραφικό Αρχείο του Πολεμικού Μουσείου, τα όπλα των σύμμαχων βαλκανικών κρατών και της Τουρκίας.

Το Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, σε συνεργασία με αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού, προβαίνει στην έκδοση επετειακών λευκωμάτων. Μέσα από τις σελίδες τους γνωστοποιεί, ιστορικά αρχεία του Γαλλικού Ναυτικού (31 Οκτωβρίου 1912-20 Δεκεμβρίου 1913), όπως τις αναφορές του Γάλλου Υπονάρχου Dartige du Fournet, επικεφαλής του διεθνούς στόλου την εποχή εκείνη,²³² φωτίζοντας τη διπλωματική πρακτική που τηρούταν, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, δηλαδή την επιβολή των διπλωματικών λύσεων με τη χρήση ή την απειλή χρήσης ενόπλων επεμβάσεων.²³³ Τη δράση του ελληνικού στόλου μέσα από τον κινηματογραφικό φακό,²³⁴ ή την τέχνη.²³⁵ Το Ναυτικό Μουσείο με τις εκδόσεις του επιθυμεί να τιμήσει την προσφορά του Ναυτικού, από την ανώτατη ηγεσία έως τον τελευταίο ναύτη. Ο Πλοίαρχος Υγειονομικού Αριστείδης Διαμαντής,²³⁶ με το έργο του θέλει να αναδείξει τα στοιχεία του χαρακτήρα του Ναυάρχου Κουντουριώτη μέσα από την αλληλεπίδραση των εξωτερικών ιστορικών γεγονότων της εποχής που έζησε και του ψυχικού του κόσμου.²³⁷

Ο Ταξίαρχος και αναπληρωτής καθηγητής στρατιωτικής ιστορίας Ανδρέας Καστάνης επανεξετάζει τις παλαιότερες εκδόσεις, γιατί θεωρεί ότι τίποτα δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο και εκδίδει σε συνεργασία με τη ΣΣΕ, μια μελέτη στην οποία αναλύει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία, κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Ειδικότερα, αξιολογεί και ερμηνεύει τα γεγονότα που καταγράφονται στις πολεμικές εκθέσεις του 1932

²³¹ Πολεμικό Μουσείο Αθηνών, *Όπλα των Βαλκανικών Πολέμων Weapons of the Balkan Wars 1912-1913*, Αθήνα, 1993, σ. 2-8.

²³² Αν. Κ. Δημητράκοπουλος, *Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος μέσα από τα Αρχεία της Ιστορικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Ναυτικού*, Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, Πειραιάς, 1996, σ. 2-15.

²³³ Εκείνη την εποχή, η λεγόμενη «διπλωματία των κανονιοφόρων» (gunboat diplomacy) ήταν διαδεδομένη και αποτελούσε συνήθη πρακτική (βλ. στο ίδιο, σ. 17.)

²³⁴ Ιωάννης Παλούμπης, *Βαλκανικοί πόλεμοι... ο ναυτικός αγώνας 1912-1913*, Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, Πειραιάς 2011, σ. 3-18.

²³⁵ *Το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ», 1911-2011. Ιστορία και τέχνη*, Ιωάννης Παλούμπης, Λούλα Κυπραίου (επιμ.), Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, Πειραιάς 2011, σ. 2-20.

²³⁶ Ο Αριστείδης Διαμαντής είναι κυτταρολόγος, Διδάκτωρ της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Επιστημονικός Συνεργάτης του Εργαστηρίου Ιστορίας της Ιατρικής, της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 2001, συγκρότησε το «Γραφείο Μελέτης της Ελληνικής Ναυτικής Ιατρικής διά μέσου των αιώνων». Έχει τιμηθεί με διακρίσεις για το επιστημονικό και συγγραφικό έργο του (βλ. http://www.biblionet.gr/author/82267/%CE%91%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82_%CE%93_%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AE%CF%82.)

²³⁷ Αριστείδης Διαμαντής, *Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης (1855-1935): μια ψυχογραφική προσέγγιση*, ΨΙΝ, Αθήνα, 2013, σ. 3-67.

και 1940, καθώς και στις εκδόσεις της ΔΙΣ, η οποία είναι σταθερά προσανατολισμένη στην απλή περιγραφή ή αφήγηση των γεγονότων.²³⁸ Ο Συνταγματάρχης Βασίλειος Αναστασόπουλος εστιάζει στη μελέτη του καταλυτικού ρόλου των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) στις κοινωνικοπολιτικές και γεωστρατηγικές εξελίξεις στη βαλκανική χερσόνησο, θεωρώντας ότι το αποτέλεσμά τους συνέβαλε καταλυτικά στη μετάλλαξη των Βαλκανίων και στη διαμόρφωση της δημόσιας ζωής της Ελλάδας.²³⁹

Ο Συνταγματάρχης Βασίλειος Νικόλτσιος και ο ιστορικός Βασίλης Γούναρης επιμελούνται την έκδοση των απομνημονευμάτων του Τούρκου Αρχιστρατήγου Χασάν Ταχσίν Πασά.²⁴⁰ Η προσωπική μαρτυρία του είναι σημαντική καθώς ανήκει στην αντίπαλη πλευρά και είναι εκείνος που υπογράφει το Πρωτόκολλο παράδοσης της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912). Ο Ταγματάρχης Κωνσταντίνος Τζαβάρας γράφει ένα βιβλίο για το 3ο Σύνταγμα Πεζικού Χαλκίδας, στο οποίο αναδεικνύει τη συμβολή των Ευβοέων αξιωματικών και οπλιτών στις κρίσιμες μάχες (Μπιζάνι, Κιλκίς, Λαχανά, Τζουμαγιά) ως ιστορική παρακαταθήκη στον τόπο του και στους συμπατριώτες του.²⁴¹ Ο γιος του Στρατηγού Παναγιώτη Δεμέστιχα, ως μνημόσυνο του πατέρα του που τραυματίστηκε δύο φορές στο πεδίο της μάχης κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, αναδημοσιεύει τα απομνημονεύματά του. Ο Δεμέστιχας αφηγείται την πολεμική δράση του από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) έως το αλβανικό μέτωπο (1940-1941), τη συνθηκολόγηση και τη συμμετοχή του στην κατοχική κυβέρνηση.²⁴²

Το ΙΜΧΑ δημοσιεύει το στρατιωτικό ημερολόγιο του Αντιστράτηγου Κωνσταντίνου Ζωρογιαννίδη για τον 3ο Λόχο (1ο Τάγμα στο 10ο Σύνταγμα Πεζικού της VII Μεραρχίας), κατόπιν επιθυμίας της οικογένειάς του. Ο Ζωρογιαννίδης ανήκει σε εκείνους που έχουν γράψει τις αναμνήσεις τους, όχι από φιλοδοξία, αλλά είτε επειδή θέλουν να ξαναζήσουν τις παλιές τους συγκινήσεις είτε από ανάγκη να βάλουν σε τάξη το χάος των αναμνήσεών τους.²⁴³ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, αυξάνονται οι εκδόσεις ημερολογίων, που

²³⁸ Ανδρέας Καστάνης, *Ανάλυση Στρατιωτικών Επιχειρήσεων του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου στη Μακεδονία*, ΣΣΕ, Βάρη, 2011, σ. 3-5.

²³⁹ Βασίλειος Αναστασόπουλος, *Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913), η Αρχή της Εθνικής Εξόρμησης*, Αθήνα, Γκοβόστη, 2012, σ. 3-8.

²⁴⁰ Χασάν Ταχσίν Πασάς, *Από το Σαραντάπορο στη Θεσσαλονίκη, η ελληνοτουρκική αναμέτρηση του 1912 μέσα από τις αναμνήσεις του Στρατηγού Χασάν Ταχσίν Πασά*, Βασίλης Γούναρης, Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ.), Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], 2002, σ. 2-9.

²⁴¹ Κωνσταντίνος Τζαβάρας, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, το 3ο Σύνταγμα Πεζικού Χαλκίδας, οι Εύβοιες Αξιωματικοί και Οπλίτες*, Χαλκίδα, Κωνσταντίνος Τζαβάρας, 2008, σ. 2-5.

²⁴² Παναγιώτης Δεμέστιχας, *Αναμνήσεις*, Πελασγός, [χ.τ.], 2002, σ. 2-6.

²⁴³ Κωνσταντίνος Ζωρογιαννίδης, *Ημερολόγιον Πορειών και Πολεμικών Επιχειρήσεων 1912-1913*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1975, σ. 3-5.

παρέχουν πληροφορίες από κάτω προς τα πάνω (17.31%).²⁴⁴ Το 1975, για να γίνει γνωστή η συνεισφορά των γηγενών Ηπειρωτών στους Βαλκανικούς Πολέμους, εκτός από των ενοπλων μαχητών, δημοσιεύονται τα ημερολόγια του διερμηνέα του Γαλλικού Προξενείου στα Ιωάννινα Ιωάννη Λάππα και της ανιψιάς του Αντιγόνης Τζαβέλλα – βασικών στελεχών κρυπτογράφησης και αποκρυπτογράφησης των διαταγών του Στρατηγείου – από την Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.²⁴⁵ Ο στρατιώτης Φίλιππος Δραγούμης, που πολέμησε ως απλός φαντάρος αλλά και ως δεκανέας-αγγελιοφόρος στο κρυπτογραφικό τμήμα στο στρατηγείο του Κωνσταντίνου, παρέχει πολύτιμες πληροφορίες εκ των έσω τόσο για την πολεμική εξόρμηση όσο και για τις μικρότητες και αντιζηλίας ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών.²⁴⁶ Αν και η έκδοση του ημερολογίου του συνιστά εκδήλωση αγάπης προς εκείνον από τα παιδιά του Μάρκο και Ζωή, εντούτοις αναγνωρίζεται και η ιστορική αξία του.

Ο στρατιώτης Μανώλης Σοφούλης, μετέπειτα βουλευτής Σάμου, καταγράφει τις σκέψεις του για τα γεγονότα που έζησε στους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Μικρασιατική εκστρατεία.²⁴⁷ Ο στρατιώτης Σωτήριος Σταφυλάς, δάσκαλος από τη Γρανίτσα της Ευρυτανίας με την αφήγησή του για τη μετάβαση της 6ης Μεραρχίας στη Γκιβεζίνα και τη μάχη στο 605 ύψωμα, ενισχύει την εικόνα της αποφασιστικότητας και του ηρωισμού των στρατιωτών, παραθέτοντας και τις άσχημες πλευρές του πολέμου, καθώς και το κόστος σε ανθρώπινες ζωές.²⁴⁸ Ο Ιωάννης Καραβίτης γράφει για τη συμμετοχή του στα Κρητικά γεγονότα του 1908 και 1912, την απόβασή στη Σάμο (Σεπτέμβριο 1912) και την απελευθέρωση της Δυτικής Μακεδονίας πριν από τον ελληνικό στρατό. Ο Γιώργος Πετσίβας προβαίνει στην έκδοση των απομνημονευμάτων του γιατί, όπως χαρακτηριστικά γράφει, ήταν καταχωνιασμένα και δεν υπήρχε καμία ελπίδα να εκδοθούν.²⁴⁹ Ο στρατιώτης Ευθύμιος Κατσιάπης αφηγείται την πολεμική δράση του στην 5η Μεραρχία. Τη δημοσίευση του ημερολογίου του επιμελήθηκαν οι εκπαιδευτικοί, Ιωάννης και Διονύσιος Γκιώνης για να κάνουν ευρύτερα γνωστά τα κατορθώματα της γενιάς του '12-13, της γενιάς του Θύμιου

²⁴⁴ Βλ. Διάγραμμα 24· Πίνακας 24, «Ιστορικό Υποκείμενο 1975-2018».

²⁴⁵ Ιωάννης Λάππας, Αντιγόνη Τζαβέλλα, *Το Αρχείο Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912-1913) και η Απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου (προλεγόμενα-σχόλια), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1975, σ. 3-4, 6-7, 9.

²⁴⁶ Φίλιππος Δραγούμης, *Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Ι. Κ. Μαζαράκης - Αινιάν (επιμ.), Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1988, σ. 5-12.

²⁴⁷ Μανώλης Σοφούλης, *Ημερολόγιο πολέμου: Σάμος, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αθήνα, Γρηγόρης, 2007, σ. 3-6.

²⁴⁸ Σωτήριος Σταφυλάς, *Πολεμικό Ημερολόγιο (Βαλκάνια 1912-1913)*, Πανευρυτανική Ένωση, Αθήνα, [χ.χ], σ. 2-5.

²⁴⁹ Ο Ιωάννης Καραβίτης, από την Ανάπολη Σφακίων, πρωτοπήγε στη Μακεδονία με τον Παύλο Μελά. Πέθανε στις 30 Οκτωβρίου 1949, ενώ συνεχιζόταν η δημοσίευση των αναμνήσεών του στον *Ελληνικό Βορρά* της Θεσσαλονίκης (1949-1950)· Ιωάννης Καραβίτης. *Ο Βαλκανοτουρκικός Πόλεμος, η απόβαση στη Σάμο, ο Κρητικός Αγών*, Γιώργος Πετσίβας (επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Πετσίβα, 2001, σ. 3.

Κατσιάπη, αφού θεωρούν το ημερολόγιό του πηγή εθνικής υπερηφάνειας και πυξίδα εθνικής συμπεριφοράς και φρονηματισμού.²⁵⁰

Ο στρατιώτης Σπύρος Μέμος, μετά την επιστροφή του στη γενέτειρά του τη Ναύπακτο, ασχολείται με τις πολεμικές του σημειώσεις για να εξιστορήσει τις περιπέτειές του, κατά τους δύο νικηφόρους πολέμους εναντίον των Τούρκων και των Βούλγαρων. Η αφήγησή του αρχίζει από την κήρυξη της επιστράτευσης 17 Σεπτεμβρίου έως στις 28 Απριλίου 1912. Ο Χaráλαμπος Χαραλαμπόπουλος αιτιολογεί την έκδοση του ημερολογίου, γράφοντας ότι, καθώς η γενική ιστορία δεν ασχολείται με τις λεπτομέρειες του πολέμου – κλίμα στο μέτωπο, ηθικό του στρατιώτη, κακουχίες και συναισθήματα – οι αναμνήσεις του συνιστούν αποδεικτικό υλικό που αναδεικνύει τη φρίκη του πολέμου, αλλά και τον πόθο των μαχόμενων για την ένταξη του αλύτρωτου ελληνισμού στον εθνικό κορμό.²⁵¹ Στην ίδια λογική εντάσσεται και η δημοσίευση του ημερολογίου του Αριστοτέλη Χριστάκη από την Αρκαδία, στο οποίο αφηγείται τη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις έως τις 21 Μαΐου 1913.²⁵² Ο λοχίας πεζικού Στέφανος Τζάνος, με το ημερολόγιό του, φωτίζει άγνωστα στοιχεία για τους Βαλκανικούς Πολέμους, όπως η πανωλεθρία που υπέστη η V Μεραρχία στην περιοχή Αμυνταίου (Οκτώβριος 1912) από τους Τούρκους. Το παρόν ημερολόγιο συνιστά εξαιρετική πηγή, τόσο για τους ιστορικούς όσο και για τους στρατιωτικούς.²⁵³ Η ευρυμάθεια του Τζάνου, η θέση που κατείχε στο Επιτελείο της μονάδας του, η παρατηρητικότητα και η ευφυΐα του, σε συνδυασμό με την πρόνοια να καταγράφει όλα όσα συνέβαιναν γύρω του, από τις κρίσιμες μάχες έως τα καθημερινά συμβάντα, καθώς και τις κρίσεις για πρόσωπα και γεγονότα ενισχύουν την αξία του. Επιπρόσθετα, η έκδοση των δύο ημερολογίων του είναι «ένας φόρος τιμής για τον ίδιο και τη νοημοσύνη του».²⁵⁴ Πληροφορίες για την αντίθετη πλευρά του πολέμου παρέχουν τα γραφόμενα του Σοφοκλή Πολυχρονιάδη. Οι αναμνήσεις του φωτίζουν την εμπειρία του ως χριστιανού Οθωμανού υπήκουου, που επιστρατεύτηκε για να πολεμήσει άλλους χριστιανούς τους Σέρβους.²⁵⁵

²⁵⁰ Ευθύμιος Κατσιάπης, *Η αφήγηση ενός μαχητή, το ημερολόγιο του Ευθ. Κατσιάπη, στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Ιωάννης Διον. Γκιώνης, Διονύσιος Ι. Γκιώνης (επιμ.), Αθήνα, Historical Ovest, 2012, σ. 8.

²⁵¹ Σπύρος Μέμος, *Το Πολεμικό Ημερολόγιο του Στρατιώτη Σπύρου Μέμου (1912-1913)*, Χaráλαμπος Δ. Χαραλαμπόπουλος (επιμ.), Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα, 2013, σ. 5-7.

²⁵² Ο Αριστοτέλης Χριστάκης υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία κατά τα έτη 1910-1912 και λίγο μετά την απόλυσή του, με την κήρυξη του Α΄ Β Π, το 1912, επιστρατεύθηκε. Αριστοτέλης Χριστάκης, *Ημερολόγιον Α΄ Βαλκανικού Πολέμου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Η Μελέτη, Αθήνα, 2015, σ. 2-5.

²⁵³ Στέφανος Τζάνος, *Ημερολόγιον Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Θεόδωρος Α. Νημάς, Πέτρος Α. Μπέσπαρης (επιμ.), Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας (Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ.), Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 23-24.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 15.

²⁵⁵ Ο Σοφοκλής Πολυχρονιάδης γεννήθηκε στο Βαϊνδρήριο της Μ. Ασίας (Σμύρνης), τον Ιούλιο του 1912, επιστρατεύτηκε από τους Τούρκους και μεταφέρθηκε στην επαναστατημένη Αλβανία, όπου συμμετείχε στον

Το ημερολόγιο του Ιωάννου Ψυχογιού δημοσιεύεται όταν ο εγγονός του παρέδωσε και εμπιστεύθηκε το ημερολόγιο του παππού του στον καθηγητή Αθανάσιο Βελέντζα. Επίκεντρο του ημερολογίου είναι η ιστορία του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου, όπως τον έζησε ο Ψυχογιός, ο οποίος μάλλον κρατούσε σημειώσεις όσο ήταν στην Καβάλα (12 Νοεμβρίου – 24 Δεκεμβρίου 1913) και αργότερα τις μετέφερε στο τετράδιο. Το ημερολόγιο του κρίθηκε ότι άξιζε να δημοσιευθεί αφενός γιατί απεικονίζει με παραστατικό τρόπο τη σωματική, ψυχολογική και πνευματική κατάσταση του απλού φαντάρου, αφετέρου γιατί αποτελεί φόρο τιμής προς έναν στρατιώτη που πολέμησε για την πατρίδα.²⁵⁶

Τέλος, είναι η κατηγορία των συγγραφέων, στην οποία εντάσσονται για όσους δεν υπάρχουν βιογραφικά στοιχεία, επομένως δεν υπάρχουν πληροφορίες γι' αυτούς και άλλες μικρότερες κατηγορίες όπως, εκπαιδευτικοί, ιερείς, δημοσιογράφοι. Ο δημοσιογράφος Σόλων Γρηγοριάδης γράφει για να καταδείξει τα πραγματικά αίτια των Βαλκανικών Πολέμων, χρησιμοποιώντας τις επίσημες εκθέσεις και την ανάλογη βιβλιογραφία.²⁵⁷ Ο Νίκος Φασατάκης δημοσιεύει το σημειωματάριο του δασκάλου Αντώνη Παπαδιμιχελάκη, στο οποίο γράφει για το εθελοντικό σώμα στην Ήπειρο από τις Μελάμπες Ρεθύμνου.²⁵⁸ Σκοπός του είναι να καταστήσει στους χωριανούς του γνωστή τη δράση των συγχωριανών τους στην Ήπειρο το 1912 και τη συνεργασία τους με τον τακτικό στρατό. Το Παράρτημα Πολεμικού Μουσείου Χανίων σε συνεργασία με τον πρόεδρο των φίλων του Πολεμικού Μουσείου Χανίων και τον μαέστρο χορωδιών Γιάννη Μάντακα συγκεντρώνουν σε ένα βιβλίο τα βιογραφικά των Κρητών εθελοντών, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, και αφηγούνται τη δράση τους μέσα από ιστορίες, φωτογραφίες και ριζίτικα τραγούδια.²⁵⁹

Ο δημοσιογράφος Σπύρος Κουζινόπουλος στο βιβλίο του επιδιώκει να φωτίσει τη σημασία της πολιτικής απόφασης, της στροφής του ελληνικού στρατού, προς τη

τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Κόσοβο κ.ά) (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913) και στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918). Σοφοκλής Πολυχρονιάδης, *Απομνημονεύματα, Ι. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Κόσοβο κ.ά.) (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913), ΙΙ. Στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθανάσιος Σοφ. Πολυχρονιάδης (επιμ.), Αθήνα, Εντός, [χ.χ.], σ. 2-17.

²⁵⁶ Ιωάννης Ψυχογιός, *Ημερολογιακές Σημειώσεις από τη Συμμετοχή του στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, Δημήτριος Β. Γόνης και Αθανάσιος Βελέντζας (επιμ.), Αθήνα, [χ.έ.], 2013, σ. 15-16.

²⁵⁷ Ο Σόλων Ν. Γρηγοριάδης (1912-1994) γεννήθηκε στην Καστοριά. Αποφοίτησε από τη σχολή Ναυτικών Δοκίμων και ονομάστηκε σημαιοφόρος του Πολεμικού Ναυτικού το 1932. Από το 1935 άρχισε τη δημοσιογραφική του καριέρα στην εφημερίδα *Έθνος* ως αρθρογράφος, σε θέματα διεθνούς στρατηγικής, πολιτικής και οικονομίας. Σόλων Γρηγοριάδης, *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα, Alter ego, ΜΜΕ Α.Ε. (τ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη), 2011(1975), σ. 3-25.

²⁵⁸ Ο Αντώνης Παπαδιμιχελάκης συμμετείχε στο εθελοντικό σώμα, που καταρτίστηκε από το Σύλλογο Φίλων της Προόδου των Μελάμπων Ρεθύμνου. Στο σημειωματάριο του, φαίνεται ότι κατείχε τη θέση του ταμία στο Σύλλογο. Νίκος Φασατάκης, *Το Μελαμπιανό Εθελοντικό Σώμα στην Ήπειρο το 1912*, Αθήνα, [χ.έ.], 1987. Οι σελίδες του βιβλίου δεν έχουν αριθμηση.

²⁵⁹ Γιάννης Μάντακας, *Ελληνο-τουρκικός και Ελληνο-βουλγαρικός Πόλεμος 1912-1913, με τη συμμετοχή και Κρητών εθελοντών πολέμου, ένα μήνυμα ελευθερίας με ιστορίες-εικόνες-ριζίτικα τραγούδια*, Παράρτημα Πολεμικού Μουσείου Χανίων & Γιάννης Μάντακας, Χανιά, 1995, σ. 7-15.

Θεσσαλονίκη, ώστε να προλάβει να εισέρθει σε αυτή την ημέρα της γιορτής του πολιούχου της πόλης Αγ. Δημητρίου (26 Οκτωβρίου 1912).²⁶⁰ Ο Πέτρος Σελέκος αφηγείται τη ζωή και πολεμική δράση του Σπερχιαδίτη συντοπίτη του, ήρωα Ανθυπολοχαγού Γιάννη Μαυροδήμου (1885-1912), που θυσίασε τη ζωή του για τη Μεγάλη Ιδέα.²⁶¹ Ο εκπαιδευτικός Γαβριήλ Συντομόρου στο βιβλίο του αφηγείται τον καταλυτικό ρόλο των πρώτων μαχών των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) στις γεωστρατηγικές εξελίξεις στη βαλκανική χερσόνησο.²⁶² Ο Βασίλειος Βακάλης αναδεικνύει ένα σημαντικό έμφυλο τοπικό γεγονός, τη συνδρομή των γυναικών από τα Τσερίτσανα, για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων (Φεβρουάριος 1913). Συγκεκριμένα, ενίσχυσαν τον ελληνικό στρατό στις κρίσιμες μάχες σε Μανωλιάσα και Μπιζάνι, σκαρφαλώνοντας τα βουνά της Ολύτσικας και μεταφέροντας κανόνια και πολεμοφόδια.²⁶³ Ο εκπαιδευτικός Δημήτριος Κύρου γράφει για την απελευθέρωση της Αρναίας και της βόρειας Χαλκιδικής από τον τουρκικό ζυγό (1912) και τις πρώτες ημέρες ελεύθερης ζωής.²⁶⁴ Το βιβλίο δημοσιεύει ο, τότε, δήμαρχος Αρναίας Λάζαρος Λαζάρου γιατί θεωρεί ότι είναι επιτακτική ανάγκη η γνώση της τοπικής ιστορίας, ώστε να ενισχυθεί η αυτοσυνειδησία, η ιστορική συνέχεια και η πρόοδος του έθνους. Ο δημοσιογράφος Χρίστος Χριστοδούλου αφηγείται τη ζωή, και τη δράση του Αρχιστράτηγου του Οθωμανικού Στρατού Χασάν Ταχσίν Πασά,²⁶⁵ επειδή η ζωή και η προσωπικότητά του παραμένει άγνωστη μέχρι σήμερα, σαν να μην υπήρξε. Η Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος» εκδίδει την ομιλία του φιλόλογου Δημήτρη Χατζηβρέττα, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, με θέμα τη Μάχη των Γιαννιτών. Ανώτερος σκοπός είναι να χρησιμοποιηθεί υποστηρικτικά στη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας της Γ΄ Γυμνασίου.²⁶⁶

Ο Αστέριος Τόπης με το λεύκωμά του παραθέτει την καταγραφή των Βαλκανικών Πολέμων, μέσα από τη φωτογραφική κάμερα του Γερμανού Ζεϊτζ.²⁶⁷ Μια πρωτοποριακή μέθοδος οπτικοποιημένης καταγραφής της ιστορικής μαρτυρίας, σταθμός για όλη την

²⁶⁰ Σπύρος Κουζινόπουλος, *Το Μεγάλο άλμα, η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 5-8.

²⁶¹ Πέτρος Σελέκος, *Συμβολή στην Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων Ι. Αλ. Μαυροδήμος 1885-1912*, Λάριμνα, 1998.

²⁶² Γαβριήλ Συντομόρου, *Σαραντάπορο, Κιλκίς, Λαχανάς, οι πρώτες μας νίκες – Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα, Ζήτρος, 2002, σ. 3-9.

²⁶³ Βασίλειος Βακάλης, *Άντριτσες: η συμβολή των γυναικών των Τσεριτσάνων στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, [χ.τ.], Βασ. Βακάλης, 2006, σ. 3-89.

²⁶⁴ Δημήτριος Κύρου, *Η απελευθέρωση της Αρναίας και της βόρειας Χαλκιδικής από τον τουρκικό ζυγό (1912) και οι πρώτες ημέρες ελεύθερης ζωής*, Δήμος Αρναίας, Αρναία, 2007, 3-52.

²⁶⁵ Χρίστος Χριστοδούλου, *Οι τρεις ταφές του Χασάν Ταχσίν Πασά*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 3-16.

²⁶⁶ Δημήτρης Χατζηβρέττα, *Η Μάχη των Γιαννιτών 19-20 Οκτωβρίου 1912*, Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2012, σ. 3-58.

²⁶⁷ Αστέριο Τόπης, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, το φωτογραφικό λεύκωμα των Ρωμαΐδη –Ζεϊτζ*, Αθήνα, Κέδρος, 2000, σ. 5-28, 49-65.

Ευρώπη. Ο συγγραφέας και συλλέκτης Μάκης Μπεκιάρης αναφέρεται στη δράση της Λεσβιακής Φάλαγγας (Λόχος Λεσβίων ή Μυτιληναϊκή Φάλαγγα), μιας παρέας μεταναστών Μυτιληνίων από την Αμερική, για την απελευθέρωση της Μυτιλήνης κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Επισημαίνει δε τη συμμετοχή τους στις πολεμικές συγκρούσεις στο Μακεδονικό Μέτωπο (καλοκαίρι 1913).²⁶⁸ Η Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών εκδίδει επετειακό λεύκωμα για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Λέσβου (8 Νοεμβρίου-8 Δεκεμβρίου 1912). Σκοπός της έκδοσης είναι να αφήσει ως ιστορική παρακαταθήκη επιστημονικές μελέτες και άγνωστα ιστορικά τεκμήρια, που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την απελευθέρωση της Λέσβου από τον οθωμανικό ζυγό.²⁶⁹

Ο δάσκαλος Χρήστος Ίντος αφηγείται τα πολεμικά γεγονότα, που έχουν άμεση σχέση με το μεγαλύτερο μέρος του Δήμου Παιονίας και κυρίως με τη Γουμένισσα, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.²⁷⁰ Σε άλλο βιβλίο του γράφει για τα πολεμικά γεγονότα από το Κιλκίς έως στη Δοϊράνη και στη Στρώμνιτσα.²⁷¹ Κινητήριο νήμα της έρευνας και συγγραφής των βιβλίων του συνιστά ο τόπος καταγωγής του, η Γουμένισσα του Κιλκίς. Ο Γεώργιος Μπαρτζούδης, επίσης λόγω της καταγωγής του από την Αγ. Παρασκευή των Σερρών, εξιστορεί με λεπτομέρεια τα γεγονότα της απελευθέρωσης της περιοχής της Νιγρίτας και των ενδοσυμμαχικών συμπλοκών μέχρι το τέλος Φεβρουαρίου του 1913, καθώς και τη συνεργασία εθελοντών (Προσκόπων) και ελληνικού στρατού.²⁷²

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, στην τέταρτη ιστοριογραφική περίοδο, είναι μεγάλο το ποσοστό των εκδόσεων και για τον Μακεδονικό Αγώνα. Η ΔΙΣ ολοκληρώνει τη μακροχρόνια συγγραφική προσπάθεια της για τον Μακεδονικό Αγώνα. Η αρχική συγγραφική ομάδα των αξιωματικών του στρατού, διευρύνεται και από τη συμμετοχή στρατιωτικού ιστορικού για την τελική έκδοση του 1979.²⁷³ Αν και υπήρξε ένας

²⁶⁸ Μάκης Μπεκιάρης, *Η Λεσβιακή Φάλαγγα, 100 χρόνια ελευθερίας 1912-2012*, Μυτιλήνη, Εφημερίδα *Εμπρός*, 2012, σ. 2-33.

²⁶⁹ *Λεσβιακά, Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών, Τόμος ΚΔ', Αφιερωμένος στην επέτειο των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Λέσβου*, Κωνσταντίνος Μπριασούλης, Γεράσιμος Μπεκιάρης (επιμ.), Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών, Μυτιλήνη, 2014, σ. 2-8.

²⁷⁰ Χρήστος Ίντος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913), γεγονότα στην περιοχή του δήμου Παιονίας, από την απελευθέρωση της Γουμένισσας στους αγώνες της 10ης Μεραρχίας*, ΕΜΣ- Δήμος Παιονίας -Αφοί Κυριακίδη α.ε., Αθήνα, 2012, σ. 3-19.

²⁷¹ Χρ. Ίντος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι: από το Κιλκίς στη Δοϊράνη και στη Στρώμνιτσα*, [χ.τ.], Παρασκήνιο, 2013. σ. 3-15.

²⁷² Ο Γεώργιος Μπαρτζούδης σπούδασε στο Δημοτικό Σχολείο του χωριού του, στο εξατάξιο Γυμνάσιο Νιγρίτης, στη Γεωπονική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1959-1964) και το 1989 πήρε μεταπτυχιακό δίπλωμα Εγγείων Βελτιώσεων. Υπηρέτησε στον ελληνικό στρατό και απολύθηκε με τον βαθμό του υπολοχαγού. Γεώργιος Μπαρτζούδης, *Η απελευθέρωση της περιοχής Νιγρίτας και οι συμπλοκές με τους Βουλγάρους (Οκτώβριος 1912-Φεβρουάριος 1913)*, Σέρρες, [χ.έ.], 2015, σ. 3-58.

²⁷³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήναι, 1979 (1998), σ. IX-X.

«ιδιόρρυθμος πόλεμος», ²⁷⁴ έχει εντάξει τη συγγραφή του στο πρόγραμμά της, καθώς ήταν μια ένοπλη συμπλοκή ανάμεσα σε Έλληνες και Βούλγαρους σε οθωμανικό έδαφος, που συνέβαλε στην παρεμπόδιση της προσάρτησης της Μακεδονίας στη Βουλγαρία και αποτέλεσε το πρόδρομο πολεμικό στάδιο για την τελική ενσωμάτωση της Μακεδονίας με την Ελλάδα στους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913. Ο Νικόλτσιος με τον πολιτικό Αναστάσιο Λιάσκο, επειδή αντιμετώπιζουν το όπλο ως αναπόσπαστο τμήμα του μακεδονομάχου, επιμελούνται την έκδοση λευκώματος για τα όπλα του.²⁷⁵ Ειδικότερα, το λεύκωμά τους περιλαμβάνει φωτογραφίες, το ιστορικό του κάθε όπλου ανά μάρκα και κατηγορία - τυφέκιο, αραβίδα, περίστροφο, πιστόλι, μπαστούνι/όπλο, γιαταγάνια, σπάθες (πάλες), κάμες (βασικό μαχαίρι), κρητικό μαχαίρι, μαχαίρια. Επίσης, έχουν καταχωρήσει την επίσημη ονομασία τους, πληροφορίες για την εξέλιξη της κατασκευής τους, τα τεχνικά χαρακτηριστικά τους, τη λειτουργία και τις ιδιαιτερότητές τους.²⁷⁶ Το Συμπόσιο που συνδιοργάνωσαν το IMXA και το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, για την επέτειο των ογδόντα χρόνων 1985, ευνοεί τη συνάντηση και την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ της ακαδημαϊκής κοινότητας. Στις ανακοινώσεις του προβάλλεται η σύνδεση του πολεμικού γεγονότος με τους σκοπούς ολόκληρου του έθνους. Η συλλογή των γεγονότων γίνεται με ιστορικό κέντρο βάρους το παρελθόν αλλά με επιστημονικό κέντρο βάρους το παρόν.²⁷⁷ Στο πλαίσιο αυτό, έχει προηγηθεί έκδοση της ανακοίνωσης του Απόστολου Βακαλόπουλου για την κορυφαία φάση των αγώνων των Ελλήνων για τη Μακεδονία (1904-1908), από το IMXA.²⁷⁸ Οι, Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, Ε. Κωφός και Ι. Διαμαντούρος επιμελούνται την έκδοση λευκώματος, που βασίζεται στην ιστορική έρευνα του Douglas Dakin.²⁷⁹ Με αφορμή την

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. ΙΧ.

²⁷⁵ *Τα όπλα του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908)*, Αναστάσιος Λιάσκος, Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ.), Θεσσαλονίκη, Νικόλτσιος Βασίλειος & Σία ΟΕ, 2008, σ. 3-19.

²⁷⁶ Ο Αναστάσιος Λιάσκος κατάγεται από το Δήμο Μεσσαπίων του Νομού Ευβοίας. Σπούδασε Οικονομικά στην Αθήνα. Ασχολείται συστηματικά, για 25 και πλέον χρόνια, με τη μελέτη της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας. Στα πλαίσια της ενασχόλησής του αυτής έχει συλλέξει μεγάλο αριθμό ιστορικών κειμηλίων τα οποία εκτίθενται στο ιστορικό μουσείο που ίδρυσε και φέρει το όνομά του. Διετέλεσε Νομάρχης Σερρών από το 1989 μέχρι το 1993, ενώ το 2005 εξελέγη βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας στο Νομό Ευβοίας και Υφυπουργός Τουριστικής Ανάπτυξης (βλ. <https://www.ianos.gr/person/liaskos-anastasios-0058629.html>.)

²⁷⁷ *Ο Μακεδονικός Αγώνας, Συμπόσιο Φλώρινα-Καστοριά-Έδεσσα, 28 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1984*, συλλογικό, IMXA & Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 2-9, 530-533.

²⁷⁸ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) ως κορυφαία φάση των αγώνων των Ελλήνων για τη Μακεδονία*, IMXA, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 2-28.

²⁷⁹ Ο Douglas Dakin (1907 –1995) ήταν Άγγλος ιστορικός και πανεπιστημιακός, ομότιμος καθηγητής της Ιστορίας στο Κολέγιο Μπίρκμπεκ του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (1935-1974). Ερευνητικά ασχολήθηκε επισταμένα με την περίοδο της νεώτερης ελληνικής ιστορίας, από την Ελληνική Επανάσταση του 1821-1829, έως τα μέσα του 20ού αιώνα. Ενίσχυσε την ιστορική επιστήμη στην Ελλάδα, καθώς πολλοί φοιτητές του, συνέχισαν το ερευνητικό έργο του ως καθηγητές. Το 1969 η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τον αναγόρευσε σε επίτιμο διδάκτορα, ενώ και η Ακαδημία Αθηνών τον εξέλεξε αντεπιστέλλον μέλος της, για τη σημαντική βοήθεια που πρόσφερε στη σύσταση του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του

επέτειο των 80 χρόνων από την έναρξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, η Εκδοτική Αθηνών προβαίνει στην παρούσα πολυτελή έκδοση, ώστε να συμβάλλει στην ευρύτερη προβολή του Μακεδονικού Αγώνα, μέσω της έκδοσης του Λευκώματος, το οποίο έχει εμπλουτιστεί από ανέκδοτο φωτογραφικό υλικό και χάρτες.²⁸⁰

Η βασική έρευνα του Dakin για τον Αγώνα δημοσιεύεται στο βιβλίο *Ο Ελληνικός Αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913*.²⁸¹ Έχει ως επίκεντρο τον αγώνα ανεξαρτησίας που διεξήχθη για τη Μακεδονία μετά την ήττα του Ελληνοτουρκικού Πολέμου το 1897 έως τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) και επιδιώκει να καλύψει το κενό που υπήρχε στην καταγραφή της ιστορίας του Αγώνα στη Μακεδονία με επιστημονική μέθοδο. Ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος εργάστηκε ως ερευνητής στο Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου (1977-1986). Στα βιβλία του παραθέτει την έρευνά του για την πρώιμη φάση του Αγώνα (1878-1894), τις παραμονές του (1894-1904) και την ένοπλη φάση του (1904-1908).²⁸² Με τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνάς του προβάλλει την επιστημονική και τεκμηριωμένη προσέγγιση του Αγώνα, ώστε να διαφανεί, όσο είναι εφικτό, η ιστορική αλήθεια μιας άγνωστης πτυχής της νεοελληνικής ιστορίας. Επιθυμία του είναι να αφήσει μια τεκμηριωμένη ιστορική παρακαταθήκη για τους αγώνες του μακεδονικού ελληνισμού. Σε άλλο βιβλίο του, παραθέτει τη δράση δύο κορυφαίων αγωνιστών, του διπλωμάτη Ίωνα Δραγούμη, που συνέβαλε στην ιδεολογική προετοιμασία του Αγώνα και του Κρητικού οπλαρχηγού Παύλου Γύπαρη, που ενσαρκώνει τον μαχητή του. Σκοπός του είναι να εντοπίσει τα κοινά σημεία τους, τα οποία τους ένωσαν και τους καθιέρωσαν σε ηγετικές φυσιογνωμίες του Μακεδονικού Αγώνα.²⁸³

Επίσης, το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα εκδίδει ένα τρίτομο έργο με ελληνικά διπλωματικά έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ για τον Μακεδονικό Αγώνα τις απαρχές του 1903-1904, την ελληνική αντεπίθεση 1905-1906 και την τελευταία φάση της ένοπλης αναμέτρησης 1907-1908. Θεωρεί ότι η αυτούσια έκδοση των εγγράφων προσφέρει

Νεωτέρου Ελληνισμού και για το σύνολο της προσφοράς του στην ελληνική Ιστορία (1971) (βλ. <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CF%>.)

²⁸⁰Dakin Douglas, *Μακεδονικός Αγώνας*, με τη συνεργασία Ιστορικών: Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάνου, Ε. Κωφού, Ι. Διαμαντούρου, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1985, σ. 2-15, 210-212.

²⁸¹Dakin Douglas, *Ο Ελληνικός Αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913*, Γιάννης Στεφανίδης, Ξένια Κοτζαγεώργη (μτφρ.), IMXA & Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 3-18, 742-746.

²⁸²Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η εθνική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 1999, σ. 15-25· *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), η Ένοπλη Φάση*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης, 1987, σ. 10-32.

²⁸³Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ίων Δραγούμη Παύλος Γύπαρης, Κορυφαίες μορφές του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης, 1987, σ. 13.

την αμεσότητα και τη ζωντάνια των πηγών, την οποία στερούνται τα ιστορικά εγχειρίδια.²⁸⁴ Με έρευνα και επιμέλεια της ιστορικού-μουσειολόγου Περσεφόνης Καραμπάτη²⁸⁵ δημοσιεύεται ένα λεύκωμα για τις προσωπικές σφραγίδες των μακεδονομάχων, ως εχέγγυο εξουσίας.²⁸⁶ Επίσης, με τη δημοσίευση των σημειωματάρων του Μελά φωτίζει την ευαίσθητη ανθρώπινη πλευρά του, ως οικογενειάρχη – πατέρα και συζύγου – και ως πατριώτη. ενισχύοντας το μέγεθος της θυσίας και του ηρωισμού του.²⁸⁷ Σε συνεργασία των Νικόλτσιου - Καραμπάτη, εκδίδεται ένα λεύκωμα-αφιέρωμα για τον Παύλο Μελά, στο οποίο παρατίθεται η εικόνα του μέσα από το οικογενειακό, κοινωνικό και ιδεολογικό περιβάλλον του, όπως φωτίζεται από το αρχείο της εγγονής του Ναταλίας Ιωαννίδη.²⁸⁸ Οι εκδόσεις για τον Αγώνα συνεχίζονται με ένα λεύκωμα, που αποτυπώνει την έρευνα του ιστορικού Βασίλη Γούναρη,²⁸⁹ για τη φωτογραφία, στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα. Η φωτογραφία αναδεικνύεται σε εναλλακτική πηγή ιστορικού τεκμηρίου για την εποχή. Ειδικότερα, τα προξενία προέβαιναν σε αγορά φωτογραφικών μηχανών για τη φωτογράφιση των μακεδονομάχων και τη λήψη ερασιτεχνικών λήψεων για εμπιστευτικές ακροάσεις. Επιπρόσθετα, οι φωτογραφίες χρησίμευαν ως τεκμήρια συνεργασίας αλλά και ως ενθυμήματα.²⁹⁰

²⁸⁴ *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904) 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδος*, Βασίλειος Γούναρης, Σοφία Αλεξανδρίδου (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 3-9· *Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906) 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδος*, Περσεφόνη Καραμπάτη, Πελαγία Κολτούκη, Ιάκ. Μιχαηλίδης (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 3-9· *Η τελευταία φάση της ένοπλης αναμέτρησης στη Μακεδονία (1907-1908): 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδος*, Περ. Καραμπάτη, Πελαγία Κολτούκη, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Φωτεινή Τολούδη (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 3-12.

²⁸⁵ Η Περσεφόνη Καραμπάτη είναι επιστημονική συνεργάτρια του Κέντρου Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Ιδρύματος του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα (βλ. <http://www.biblionet.gr/author/57914>.)

²⁸⁶ Περσεφόνη Καραμπάτη, *Μαχόμενα σύμβολα, οι σφραγίδες των μακεδονομάχων αγωνιστών*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 3-5.

²⁸⁷ *Αγώνας και διλήμματα η Μακεδονία του Παύλου Μελά μέσα από τα σημειωματάρια του*, Περσεφόνη Καραμπάτη (Επιμ.), Θεσσαλονίκη, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 3-15.

²⁸⁸ *Παύλος Μελάς, ένας άνθρωπος της εποχής του, από το Αρχείο της Ναταλίας Ιωαννίδης*, Περσεφόνη Γ. Καραμπάτη – Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 5-8.

²⁸⁹ Βασίλης Γούναρης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας: μέσα από τις φωτογραφίες Ναταλίας Ιωαννίδης*, Περσεφόνη Καραμπάτη – Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ.), Περσεφόνη Καραμπάτη (Κείμενα), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 5-8.

²⁸⁹ Ο Βασίλης Γούναρης είναι καθηγητής ιστορίας των νεότερων χρόνων. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη βρετανική πολιτική στην ΝΑ Μεσόγειο από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, στην ελληνική ιστοριογραφία και την ιστορία των ιδεών, σε ζητήματα εθνικισμού και ταυτοτήτων, καθώς και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ιστορίας, στην κοινωνική και οικονομική ιστορία των Βαλκανίων και την περιβαλλοντική ιστορία. Έχει δημοσιεύσει πλήθος μελετών και μονογραφιών, για τις οποίες έχει βραβευτεί δύο φορές από την Ακαδημία Αθηνών (βλ. <http://www.e-history.eu/index.php?act=viewProd&productId=162>.)

²⁹⁰ Βασίλης Γούναρης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας: μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)*, Θεσσαλονίκη, Έφεσος, 2006, σ. 3-28.

Η ΕΜΣ διοργανώνει συνέδριο, με αφορμή την επέτειο των 100 χρόνων από τον θάνατο του Παύλου Μελά. Από τη δημοσίευση των πρακτικών του, φαίνεται ότι οι συμμετέχοντες – ακαδημαϊκοί, κληρικοί, συγγραφείς – στις ανακοινώσεις τους μιλούν για την καθοριστική επίδραση του εθνοφυλετισμού στην εκδήλωση του Αγώνα, για τη δράση, την καθημερινή ζωή των μακεδονομάχων, την υλική και εκδοτική συμβολή του αιγυπτιακού ελληνισμού, ενώ θίγεται και το ζήτημα των προσφύγων κατά τη διάρκεια του.²⁹¹ Ο Μιχαήλ Χρυσανθόπουλος²⁹² γράφει ένα βιβλίο με σκοπό να προβάλλει τον Μακεδονικό Αγώνα, ως αγώνα για τη διατήρηση της ελληνικότητας της Μακεδονίας, από τότε έως και σήμερα, καθώς, υποστηρίζει ότι συνεχίζει να υφίσταται ο κίνδυνος των βόρειων γειτόνων.²⁹³ Οι, Τάσος Κωστόπουλος, Λεωνίδας Εμπειρικός και Δημήτρης Λιθοξόου στο βιβλίο τους προσεγγίζουν τον Αγώνα μέσα από την οπτική του ελληνικού εθνικισμού, ώστε να φωτίσουν την ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Το βιβλίο συνιστά μια αφορμή για αναστοχασμό, παραπέρα συζήτηση και βαθύτερη αναζήτηση.²⁹⁴

Οι εκδόσεις με απομνημονεύματα των μακεδονομάχων συνεχίζονται ή επαναλαμβάνονται. Συγκεκριμένα, το IMXA επανεκδίδει σε δύο συλλογικούς τόμους τα απομνημονεύματα των μακεδονομάχων, που είχε συγκεντρώσει και δημοσιεύσει μεταξύ των ετών 1957-1963, με τους συνεργάτες του και υπό την καθοδήγηση των, Στίλπωνα Κυριακίδη και Χριστόφορου Νάλτσα. Στους τόμους διατηρείται, η προσέγγιση, η ποιότητα και το ύφος της αφήγησης του καθενός από τους μακεδονομάχους, ανάλογα με την κοινωνική προέλευση, την πνευματική αγωγή και την επαγγελματική ενασχόλησή του.²⁹⁵ Τις βιογραφικές αναμνήσεις του καπετάν Λάκη Νταηλάκη δημοσιεύει ο Σύλλογος *Φίλοι Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Ν. Καστοριάς*, επειδή θεωρεί ότι έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, παρουσιάζοντας τις δυσκολίες που δημιουργούσε στην περιοχή η δράση του Βουλγαρικού Κομιτάτου. Για τους λόγους αυτούς ζητήθηκε και δόθηκε η συγκατάθεση για τη δημοσίευσή τους από τον γιο του, Ευστράτιου Νταηλάκη.²⁹⁶

²⁹¹ *Μακεδονικός Αγών, εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά (επιστημονικό συνέδριο) 12-13 Νοεμβρίου 2004*, συλλογικό, Ιωάννης Κολιόπουλος (Πρόλογος), ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 3-25.

²⁹² Ο Μιχαήλ Χρυσανθόπουλος γεννήθηκε το 1952 στην Αθήνα. Είναι καθηγητής της Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Εργάστηκε ως μεταφραστής στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ως παραγωγός ραδιοφωνικών προγραμμάτων στην Ελληνική Υπηρεσία του BBC (<http://www.biblionet.gr/author/23929>).

²⁹³ Μιχαήλ Χρυσανθόπουλος, *Μακεδονικός Αγών, ο ακήρυκτος ανταρτοπόλεμος (στρατηγική –οργάνωση – μέσα)*, [χ.τ.], Αρχύτας, 2018, σ. 5-16.

²⁹⁴ Τάσος Κωστόπουλος, Λεωνίδας Εμπειρικός, Δημήτρης Λιθοξόου, *Ελληνικός εθνικισμός, μακεδονικό ζήτημα, η ιδεολογική χρήση της ιστορίας*, [χ.τ.], Αντισχολείο, 2018, σ. 3-18.

²⁹⁵ Συλλογικό, *Ο Μακεδονικός Αγώνας, Απομνημονεύματα*, τ.1, Βασ. Λάουρδας (επιμ.), IMXA, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. VII, IX.

²⁹⁶ Λάκης Νταηλάκης, *Καπετάν Λάκης, Νικόλαος ή Λάκης Νταηλάκης, Οπλαρχηγός Α΄ τάξεως Μακεδονικού Αγώνα, ιδιόχειρες βιογραφικές αναμνήσεις αντί ημερολογίου 1900-1912*, Χρυσόστομος Παπασταύρου, Σόνια

Για την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, όπως και στους Βαλκανικούς Πολέμους, εκδίδονται αρκετά ημερολόγια. Δημοσιεύεται το ανέκδοτο ημερολόγιο του μακεδονομάχου Ευθύμιου Καούδη, που διασώθηκε ακέραιο.²⁹⁷ Λίγα χρόνια αργότερα, εκδίδονται τα απομνημονεύματα του Καούδη με επίκεντρο την εξιστόρηση της ένοπλης δράσης του (1903-1906) στον Αγώνα.²⁹⁸ Αφορμή για τη δημοσίευση των απομνημονευμάτων του Καούδη ήταν η αναδημοσίευση των απομνημονευμάτων του, επίσης, Σφακιανού μακεδονομάχου Ιωάννη Καραβίτη. Ο Γιώργος Πετσίβας, που επιμελείται την έκδοση του δίτομου έργου, δηλώνει ότι ασχολήθηκε με την έκδοση των απομνημονευμάτων για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί ήταν καταχωνιασμένα και δεν υπήρχε καμία ελπίδα να εκδοθούν. Δεύτερον, γιατί όσοι έγραψαν για τον Μακεδονικό Αγώνα δεν τον αντιμετώπισαν με την ανάλογη επιστημονική σοβαρότητα.²⁹⁹ Ο Τιμόθεος Τιμοθεάδης εκδίδει με προσωπικά του έξοδα τα απομνημονεύματα του Γρηγόριου Δημόπουλου, τα οποία ανακάλυψε ως αδημοσίευτα στο αρχείο του ΙΜΧΑ.³⁰⁰ Αν και ο ίδιος είναι γιατρός στο επάγγελμα, με σπουδές θεολογίας, εντούτοις προβαίνει στη δημοσίευσή τους, επειδή εκτίμησε την ορθότητα κρίσεων του Δημόπουλου³⁰¹ όσον αφορά τις αιματηρές συγκρούσεις των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων εναντίον των Βουλγάρων και των Τούρκων. Ο Πετσίβας επιμελείται και την τρίτομη έκδοση του ημερολογίου του μακεδονομάχου Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα,³⁰² ο οποίος, μετά τον θάνατο του Παύλου Μελά, μπήκε στη Μακεδονία με το σώμα του. Έτσι, μέσα από τις επιστολές του και στη συνέχεια από το ημερολόγιό του, ο αναγνώστης παρακολουθεί βήμα

Ευθυμιάδου - Παπασταύρου (επιμ.), Σύλλογος Φίλοι Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Ν. Καστοριάς, Καστοριά, 2002, σ. 3-8, 110-120.

²⁹⁷Ευθύμιος Καούδης, *Φθινόπωρα του 1904 στη Μακεδονία: το ανέκδοτο ημερολόγιο του μακεδονομάχου Ευθυμίου Καούδη*, Βασίλης Γούναρης (επιμ.), Οι φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 5-15.

²⁹⁸Ευθύμιος Καούδης, *Ευθύμιος Καούδης, ένας κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία, Απομνημονεύματα (1903-1907)*, Άγγελος Α. Χοτζίδης (επιμ.), Οι Φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 5-7.

²⁹⁹Ο Γιώργος Πετσίβας γεννήθηκε στην Αριδαία του Νομού Πέλλα, το 1946. Ο παππούς του, Κωνσταντίνος Πετσίβας ήταν μέλος, στον Μακεδονικό Αγώνα. Σπούδασε θέατρο και κινηματογράφο. Έχει σκηνοθετήσει διάφορες ταινίες πολιτιστικού και ιστορικού περιεχομένου. Αρχικά, τα απομνημονεύματα του Καραβίτη είχαν δημοσιευθεί στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Ελληνικός Βορράς* (άνοιξη 1949). Ιωάννης Καραβίτης *Ο Μακεδονικός Αγών, Απομνημονεύματα του Ιωάννη Καραβίτη*, τ. Α', Γιώργος Πετσίβας (εισαγωγή, επιμ.), Αθήνα, Γιώργος Πετσίβας 1994, σ. 3-12.

³⁰⁰Τιμόθεος Τιμοθεάδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, απομνημονεύματα Γρηγόριου Δημόπουλου, Στη λίμνη των Γιαννιτσών και τη γύρω περιοχή στη Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη, Τιμ. Τιμοθεάδης, 1994, σ. 3-10.

³⁰¹Ο Γρηγόριος Δημόπουλος είχε γράψει τις αναμνήσεις του πρώτα συνοπτικά σε 31 σελίδες (1908) και στη συνέχεια τα κυρίως απομνημονεύματά του βρέθηκαν χειρόγραφα σε τρία τετράδια 222 σελίδων, με περισσότερες λεπτομέρειες, στα οποία προσθέτει και τις αναμνήσεις του από τους Βαλκανικούς Πολέμους και την Εθνική Αντίσταση 1940-1945 (στο ίδιο, σ. 3-5.)

³⁰²Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1907*, Γιώργος Πετσίβας (επιμ.), τ. 1, Θεσσαλονίκη, Πετσίβας, 2003, σ. 3-56.

προς βήμα τη δράση του. Το ημερολόγιο διακρίνεται για την ειλικρίνεια και την αμεσότητά του.

Την παρούσα ιστοριογραφική περίοδο, γράφουν και αρκετοί συγγραφείς για τον Μακεδονικό Αγώνα. Ο ανιψιός του καπετάν Γύπαρη, Αντισυνταγματάρχης Ανδρέας Γυπαράκης αφηγείται τη δράση των Κρητών μακεδονομάχων γιατί θεωρεί ότι η προσφορά και η θυσία τους δεν έχει προβληθεί όσο θα έπρεπε και όσο τους αξίζει.³⁰³ Ο Λάζαρος Παπαϊωάννου, με αφορμή την επέτειο των 80 χρόνων από τον θάνατο του Παύλου Μελά (13-12-1904) και την ανακήρυξη του 1984 ως «έτους του Μακεδονικού Αγώνα», γράφει το χρονικό του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή της Κοζάνης και συμπεριλαμβάνει τη δημοσίευση λαϊκών ιστοριών της περιοχής για την εποχή εκείνη.³⁰⁴ Ο Χρήστος Νεράντζης,³⁰⁵ ο οποίος κατέχει το ρεκόρ στην ποικιλία συγγραφής έργων, εκδίδει ένα τετράτομο έργο για τον Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908, στο οποίο καταγράφεται η έρευνά του για τα έτη 1862 έως 1908. Επειδή θεωρεί τον Μακεδονικό Αγώνα σημαντικό τμήμα της εθνικής ιστορίας της Ελλάδας, στοχεύει να προσφέρει μία καθολική εικόνα για την εποχή που διεξήχθη και επισημαίνει ότι με τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης επιτυγχάνεται η διατήρηση της ελληνικής γης.³⁰⁶ Ο Λάζαρος Μέλλιος, συνταξιούχος δάσκαλος, ιστορικός και λαογράφος της πόλης της Φλώρινας γράφει για τον Μακεδονικό Αγώνα και την πόλη του. Περιγράφει την ένοπλη δράση στην περιοχή του, μέσα από τις αληθινές ιστορίες των ντόπιων, τις οποίες ανακάλυψε ύστερα από μεγάλη έρευνα. Επιθυμία του είναι να διαφυλάξει τη μνήμη των γεγονότων του Αγώνα, σε όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους.³⁰⁷ Το χρονικό του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή της Κοζάνης και με τη δημοσίευση λαϊκών ιστοριών της περιοχής για την εποχή εκείνη, μελετά ο Λάζαρος Παπαϊωάννου.³⁰⁸ Ο Αλέξανδρος Αδαμίδης δημοσιεύει την έρευνά του για τη δράση του Αθανασίου Γκούμα, για να μην ξεχαστεί αλλά και για να παραδειγματίζει.³⁰⁹

³⁰³ Ανδρέας Γυπαράκης, *Κρήτες Μακεδονομάχοι 1903-1908*, Αθήναι, [χ.έ.], 1976, σ. 3-69.

³⁰⁴ Λάζαρος Παπαϊωάννου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στους Καζάδες Κοζάνης και Σερβίων*, Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 2-7.

³⁰⁵ Ο Χρήστος Νεράντζης συνεργάστηκε από το 1958 με τρεις αθλητικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης. Έχει εκδώσει εγκυκλοπαίδειες με θέματα, τον αθλητισμό, τα σπορ, την γυναίκα, καθώς και σειρά ιστορικών έργων. Διαθέτει ένα μεγάλο ιδιωτικό αρχείο με περισσότερα από 200.000 περιοδικά και εφημερίδες καθώς και 14.000 βιβλία (βλ. οπισθόφυλλο στο *Εξορκιστές και εξορκισμοί*, Θεσσαλονίκη, 2011.).

³⁰⁶ Χρήστος Νεράντζης, *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908)*, τ. Α', Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος (επιμ.), Θεσσαλονίκη, Μορφωτικός Κόσμος, 1984, σ. 3-20.

³⁰⁷ Λάζαρος Μέλλιος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και η συμβολή της Φλώρινας*, Δήμος Φλώρινας, Φλώρινα, [χ.έ.], 1985, σ. 5-37· *Απ' το Μακεδονικό Αγώνα*, Φλώρινα, [χ.έ.], 1985, σ. 2-4.

³⁰⁸ Λάζαρος Παπαϊωάννου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στους Καζάδες Κοζάνης και Σερβίων*, Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 4-65.

³⁰⁹ Αλέξανδρος Αδαμίδης, *Αθανάσιος Κων. Γκούμας, Ο Μακεδονομάχος Οπλαρχηγός από το Μέγαρο Γρεβενών*, Αθήνα, Σωκράτης Αθαν. Γκούμας, 1990, σ. 3-18. Η έκδοση υποστηρίχθηκε από τον γιο του Σωκράτη Γκούμα.

Η Ρούλα Παπαδημητρίου³¹⁰ συνεργάζεται με την Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος για την έκδοση ενός βιβλίου που φωτίζει τη συμμετοχή της εκκλησίας και τη θυσία του κλήρου της στον Αγώνα, ως απάντηση σε εκείνους που αμφισβητούν τη συμμετοχή της.³¹¹ Την προσφορά του Ορθόδοξου κλήρου, και ιδιαίτερα του αγράμματου κληρικού, παραθέτει ο πρωτοπρεσβύτερος και εκπαιδευτικός Ευάγγελος Σκορδάς.³¹² Στο ίδιο πλαίσιο, ο Χρήστος Ανδρεάδης γράφει για τον ιεράρχη Φώτιο Καλπίδη για να διαφυλαχθεί στην ιστορική μνήμη η θυσία του.³¹³ Η φιλόλογος, λαογράφος, ζωγράφος και συγγραφέας Αθηνά Τζινίκου Κακούλη, η οποία είχε διατελέσει Διευθύντρια του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Θεσσαλονίκης,³¹⁴ δημοσιεύει την έρευνά της για τους γιατρούς και τη συνεισφορά τους στον Μακεδονικό Αγώνα. Όπως γράφει η ίδια στο βιβλίο της, οι γιατροί, αν και είχαν βοηθήσει τον Αγώνα, εντούτοις ουδέποτε επιδίωξαν την αναγνώριση της προσφοράς τους αλλά ούτε και την ανταμοιβή τους με γη.³¹⁵ Γράφει για τον Παύλο Μελά, επειδή ο θάνατός του σηματοδότησε την έναρξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα,³¹⁶ καθώς και για τον καπετάν Κώττα, με αφορμή τη μετατροπή της οικίας του σε μουσείο (Νοέμβριος 1995).³¹⁷ Ο εκπαιδευτικός Θεόδωρος Κανελλόπουλος,³¹⁸ λόγω κοινής καταγωγής με τον Τέλλο Άγρα, προβαίνει στη συγγραφή της βιογραφίας του. Χαρακτηρίζει τον Άγρα «εθνομάρτυρα» και θεωρεί ότι η δράση του στον Μακεδονικό Αγώνα, όπως και των άλλων μακεδονομάχων, συνιστά δίδαγμα αυτοθυσίας και αγάπης για

³¹⁰ Η Ρούλα Παπαδημητρίου έχει συγκεντρώσει πολύτιμο υλικό για κοινωνικά, λογοτεχνικά, ιστορικά και λαογραφικά θέματα. Το οποίο δημοσίευσε, από το 1952 ως το 1999, στο *Περιοδικό Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος*. Έχει μελετήσει και εκδώσει αρκετά μυθιστορήματα για τον Μακεδονικό Αγώνα (βλ. http://www.biblionet.gr/author/12853/Ρούλα_Παπαδημητρίου).

³¹¹ Ρούλα Παπαδημητρίου, *Η Εκκλησία στο Μακεδονικό Αγώνα*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, [χ.τ.], 1991, σ. 3-7.

³¹² Ευάγγελος Σκορδάς, *Ο ορθόδοξος ελληνικός κλήρος στον αγώνα για την ελευθερία της Μακεδονίας*, Εστία Ν. Σμύρνης, Αθήνα, 2001, σ. 209. Το βιβλίο βραβεύθηκε με το Έπαθλο «Ισαβέλλας Μαλόβρουβα» της Εστίας Ν. Σμύρνης.

³¹³ Χρήστος Ανδρεάδης, *Ο Κορυτσάς και Πρεμετής Φώτιος Καλπίδης (1862-1906): ο Πόντιος εθνομάρτυς ιεράρχης –πρώτο θύμα του Μακεδονικού Αγώνα*, [χ.τ.], Αφοι Κυριακίδη, 2004, σ. 3-4.

³¹⁴ Η Αθηνά Τζινίκου Κακούλη (1942-2016) ήταν φιλόλογος, λαογράφος, ζωγράφος και συγγραφέας. Διετέλεσε πρόεδρος του *Συλλόγου των Φίλων του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα* και των *Συνεργαζομένων Γυναικείων Σωματείων Θεσσαλονίκης*. Με τα βιβλία της προσπάθησε να διαφυλάξει τη μνήμη του Μακεδονικού Αγώνα και των αγωνιστών του. Βοήθησε στη χρηματοδότηση ελληνικών φροντιστηρίων για τα ελληνόπουλα της Βορείου Ηπείρου. Στις 22 Σεπτεμβρίου 2019, έγιναν τα αποκαλυπτήρια της προτομής της στον ιερό ναό του Αγίου Παντελεήμονα στα Κορέστεια Καστοριάς (βλ. <https://www.romfea.gr/ieres-mitropoleis/31840>, <https://www.kozanilife.gr/2019/09/27/>).

³¹⁵ Αθηνά Τζινίκου Κακούλη, *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, Μαϊάνδρος, 1996, σ. 10-11.

³¹⁶ Αθηνά Τζινίκου Κακούλη, *Παύλος Μελάς, ο θρυλικός Καπετάν Μίκης Ζέζας*, Θεσσαλονίκη, Αθηνά Τζινίκου Κακούλη, 1998, σ. 2-58.

³¹⁷ Αθηνά Τζινίκου Κακούλη, *Καπετάν Κώττας Ο Εθνομάρτυρας Γηγενής Μακεδονομάχος*, Θεσσαλονίκη, Αθηνά Τζινίκου Κακούλη, 2000, σ. 3-52.

³¹⁸ Ο καθηγητής Θεόδωρος Γρ. Κανελλόπουλος στα Φιλιατρά συνεργαζόταν με την εφημερίδα *Εμπρός* γράφοντας άρθρα για την εκπαίδευση αλλά και για κοινωνικά ζητήματα της πόλεως Φιλιατρών (βλ. <http://omauropinakas.blogspot.com>).

την πατρίδα.³¹⁹ Ο δικηγόρος Παναγιώτης Νικολακόπουλος³²⁰ αφηγείται τη ζωή και τη δράση του Μιχαήλ Μωραΐτη-καπετάν Κόδρου, με αφορμή την επέτειο των 100 χρόνων από τον θάνατο του αλλά και τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τον Μακεδονικό Αγώνα (1904-1909).³²¹ Ο Βασίλης Κάρτσιος αφηγείται τη μάχη της Δοβίστας (14 Ιουλίου 1907), τα γεγονότα που συντάραζαν τα Δαρνακοχώρια και τις Σέρρες και έφεραν στα πρόθυρα του πολέμου Ελλάδα-Τουρκία.³²² Ο Κάρτσιος ασχολείται με την περιοχή λόγω της οικογενειακής του καταγωγής.

Ο Κώστας Λιάπης, 100 χρόνια μετά τον θάνατό του Καπετάν Γαρέφη (1874-1906), δημοσιεύει ένα βιβλίο ως φόρο τιμής.³²³ Η Γιώτα Σφυρή, εγγονή του μακεδονομάχου Αριστείδη Τσούλου, δημοσιεύει το ημερολόγιο του παππού της.³²⁴ Ο Τσούλος κρατούσε σημειώσεις κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του στον Μακεδονικό Αγώνα, τις οποίες, μετά τη λήξη του, μετέφερε σε τετράδια. Ωστόσο, επειδή σώθηκε μόνο ένα από αυτά τα τετράδια, η εγγονή του θέλησε να το δημοσιεύσει προς τιμήν της δράσης του παππού της στον Μακεδονικό Αγώνα αλλά και για να διαφυλαχθεί το σωζόμενο τμήμα του ημερολογίου του, ώστε να μη χαθεί.³²⁵ Επίσης, η εγγονή του γράφει ένα βιβλίο για τους Κρήτες και Μανιάτες μακεδονομάχους.³²⁶

Στο βιβλίο *Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)* επισημαίνεται ότι η ανθρωπογεωγραφία του Μακεδονικού Αγώνα είναι ανολοκλήρωτη, καθώς δεν έχει γίνει ιδιαίτερη αναφορά στους γηγενείς μακεδονομάχους. Συγκεκριμένα, οι σλαβόφωνοι

³¹⁹ Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπητός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα «φωτιά στη φωτιά»*, Αθήνα, Κωνσταντίνος Θεοδώρου Κανελλόπουλος, 2003 (1958), σ. 28.

³²⁰ Ο Παναγιώτης Η. Νικολακόπουλος σπούδασε νομικά στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ευρωπαϊκό δίκαιο στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ. Είναι επίτιμος δικηγόρος Αθηνών Το συγγραφικό έργο αποτελείται από νομικές εργασίες και λογοτεχνία. (βλ. <http://www.biblionet.gr/author/39236>.)

³²¹ Παναγιώτης Νικολακόπουλος, *Μιχαήλ Γ. Μωραΐτης μακεδονομάχος, Καπετάν Κόδρος (1856-1905)*, [χ.τ.], Ερωδιός, 2006, σ. 3-5.

³²² Βασίλης Κάρτσιος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην Ανατολική Μακεδονία, Η Μάχη της Δοβίστας (14 Ιουλίου 1907), Τα γεγονότα που συντάραζαν τα Δαρνακοχώρια και τις Σέρρες και έφεραν στα πρόθυρα του πολέμου Ελλάδα-Τουρκία*, Θεσσαλονίκη, Ερωδιός και Βασίλης Σ. Κάρτσιος, 2007, σ. 3-7, 173.

³²³ Ο καπετάν Κώστας Γαρέφης έδρασε στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, στο σώμα του Καπετάν Ακρίτα –Κωνσταντίνου Μαζαράκη-Κώστας Λιάπης, *Καπετάν Κώστας Γαρέφης: ο σταυραετός του Πηλίου*, [χ.τ.], Ερωδιός, 2008, σ. 3-80.

³²⁴ Αριστείδης Τσούλος, *Ημερολόγιον περί του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., 2008, 3-7.

³²⁵ Ο Αριστείδης Τσούλος (1880-1934) γεννήθηκε στον Ψηλόβραχο Ευρυτανίας από εύπορη οικογένεια της περιοχής. Συμμετείχε ενεργά στον Μακεδονικό Αγώνα, όπως και άλλοι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, από τον Μάρτιο του 1907 έως τον Ιούλιο του 1908, στην περιοχή των Κορεστίων. Μετά το τέλος του Αγώνα, επέστρεψε στο Σύνταγμα του. Έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913, υπηρετώντας στο 1ο Τάγμα του 2/39 Σύνταγματος Ευζώνων, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Στη συνέχεια υπηρέτησε στο Μεσολόγγι. Τέλος, διετέλεσε Στρατιωτικός Διοικητής Ναυπάκτου και Επαρχίας Ναυπακτίας, Φρούραρχος Πατρών και Μεσολογγίου. Αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του Συνταγματάρχη, (βλ. στο ίδιο, σ.11-12.)

³²⁶ Γιώτα Σφυρή, *Το έπος του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908, Κρήτες και Μανιάτες Μακεδονομάχοι*, Αθήνα, Βεργίνα & Γιώτα Σφυρή, 2009, σ. 4-9.

μακεδονομάχοι, οι οποίοι αποτέλεσαν την ένοπλη ραχοκοκαλιά του Μακεδονικού Αγώνα ως τροφοδότες και οι οδηγοί του, παραμένουν στη σιωπή για έναν αιώνα.³²⁷ Ο Κωνσταντίνος Δογιάμας για να φωτίσει το δράμα των γηγενών σλαβόφωνων μακεδονομάχων, οι οποίοι βρέθηκαν μπλεγμένοι στην πλεκτάνη των Βούλγαρων που συνέχεαν την τοπική λαλιά με την εθνική συνείδηση. Καταγράφει τη δράση της οικογένειας Δογιάμα, ξεκινώντας από τον Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908 έως στον Εμφύλιο Πόλεμο (1944-1949). Θέλει να αποκαταστήσει την αλήθεια για τη δράση τους γιατί πιστεύει ότι έχουν γραφτεί ανακρίβειες και, ως εκ τούτου, είναι ανεπαρκείς και αποσπασματικές οι πληροφορίες που υπάρχουν.³²⁸ Ο δάσκαλος Στάθης Κουζούλης, λόγω καταγωγής, στο βιβλίο του καταγράφει τους μακεδονομάχους της Δράμας. Στο Νευροκόπι από το 1870 έως το 1885 χάθηκαν 65 ελληνορθόδοξες κοινότητες, που ήταν πιστές στο Πατριαρχείο. Η έναρξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα βρήκε την περιοχή με μόλις επτά ελληνορθόδοξες κοινότητες. Στον αγώνα κατά του βουλγαρισμού διέπρεψαν οι μητροπολίτες Νικόδημος και Θεοδώρητος, πρόκριτοι της περιοχής, δάσκαλοι, επιτροπές άμυνας, ιερείς και ιεροκήρυκες. Ως εκ τούτου, θέλει να διαφυλάξει στην ιστορική μνήμη τη δράση των μακεδονομάχων της περιοχής Νευροκοπίου.³²⁹

Ο Βασίλειος Πάππας, με επίκεντρο του βιβλίου τον μακεδονομάχο Καπετάν Γιαγλή, που καταγόταν από την Ιερισσό της Χαλκιδικής, εξιστορεί τον Μακεδονικό Αγώνα κατά τη διάρκεια και μετά την ένοπλη φάση του, στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, στις Σέρρες και στη Νιγρίτα.³³⁰ Για τη συγγραφή του βιβλίου, ο Πάππας συγκέντρωσε υλικό περίπου τριάντα χρόνια, καθώς επιθυμούσε να προσδώσει στο έργο του την απαιτούμενη προσοχή, επειδή ο Μακεδονικός Αγώνας, ως κεφάλαιο της Νεότερης Ιστορίας της Ελλάδας έχει αδικηθεί. Επισημαίνει δε ότι θεωρεί τη συγγραφή του βιβλίου χρέος των Χαλκιδιωτών προς τον Καπετάν Γιαγλή.³³¹

³²⁷ *Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)*, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Κωνσταντίνος Σ. Παπανικολάου (επιμ.), ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 13-25.

³²⁸ Κωνσταντίνος Δογιάμας, *Οι Μακεδονομάχοι Αδελφοί Δογιάμα*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 5.

³²⁹ Ο δάσκαλος Στάθης Χρ. Κουζούλης γεννήθηκε στο Παγονέρι του νομού Δράμας το 1939.

Στάθης Κουζούλης, *Αγωνιστές Μακεδονομάχοι της επαρχίας Νευροκοπίου 1900-1907*, Δράμα, 2010, σ. 13-16.

³³⁰ Ο Βασίλειος Ν. Πάππας κατάγεται από την Ιερισσό της Χαλκιδικής. Είναι κάτοχος πτυχίων, Νομικής και Δημοσίου Δικαίου –Πολιτικών Επιστημών. Έχει μεταπτυχιακές σπουδές στις Πολιτικές Επιστήμες (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Λονδίνο). Υπηρέτησε ως έφεδρος ανθυποσημηναγός Δικαστικού. Διετέλεσε πρόεδρος της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής και μέλος του Δ.Σ. της ΕΜΣ. Βουλευτής Χαλκιδικής (1996, 2000, 2004 και 2007) και Γραμματέας του απόδημου Ελληνισμού. Βασίλειος Πάππας, *Ο Χαλκιδικιώτης Μακεδονομάχος, Καπετάν Γιαγλής, Η ηρωική δράση του ένοπλου Σώματός του στη Χαλκιδική, Νιγρίτα Σερρών και Άγιον Όρος*, Ιερισσός Χαλκιδικής, [χ.έ.], 2011, σ. 18.

³³¹ Αθ. Καραθανάσης, ό.π., σ. 9-10.

Τη ζωή και τη δράση του Ιωάννη (Γιαννακού) Χρήστου Μακρή από το Νέο Αργύρι Ευρυτανίας,³³² αφηγείται ο Θωμάς Τσέτσος, για να μην ξεχαστεί η δράση του συντοπίτη του. Ο Γιάννης Λάζαρης, με βάση κυρίως τα δημοσιευμένα απομνημονεύματα και ημερολόγια των ίδιων των μακεδονομάχων, επιδιώκει να παρουσιάσει την πραγματική φύση του Μακεδονικού Αγώνα, τον οποίο οι διαχρονικοί εθνικιστικοί κύκλοι έχουν μυθοποιήσει και χρησιμοποιούν κατά το δοκούν μέχρι και σήμερα. Στο βιβλίο του, παρουσιάζει μια άλλη διάσταση στον σκοπό του. Δηλαδή, όχι εκείνου της ένωσης με την Ελλάδα, αλλά της επαναφοράς των μακεδονικών πληθυσμών στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.³³³

Ο Ιωάννης Χολέβας παρουσιάζει τον Αγώνα ως συνέπεια του Μακεδονικού Ζητήματος και ειδικότερα, ως διμέτωπο πόλεμο εναντίον των Βούλγαρων κομιτατζήδων και του τουρκικού στρατού, που τους στήριζε απροκάλυπτα. Επίσης, παραθέτει τη θέση ότι ο Μακεδονικός Αγώνας δεν έχει λήξει αλλά συνεχίζεται έως σήμερα.³³⁴ Η Σόνια Ευθυμιάδου-Παπασταύρου³³⁵ προσεγγίζει και αναλύει τον Αγώνα μέσα από τις γυναίκες, τα παιδιά και τους μακεδονομάχους της Καστοριάς. Το βιβλίο συνιστά ένα αφιέρωμα στο Μοναστήρι (Βιτώλια) και στον Βασίλειο Μαλεγκάνο, 110 χρόνια από τον μαρτυρικό θάνατό του.³³⁶

Η Ελίνα Μαστέλλου-Γιαννάκενα³³⁷ θεωρεί ότι η ιστορία και η πραγματική αξία της έχει παραγνωρισθεί, ενώ ο Μακεδονικός Αγώνας δεν διδάσκεται στα παιδιά, καθώς στη σχολική ύλη δεν του αφιερώνεται ο χώρος που του αξίζει. Με αφορμή την επέτειο των 114 χρόνων από την επίσημη έναρξη του Αγώνα και τον θάνατο του Παύλου Μελά, γράφει ένα βιβλίο για να ενισχύσει την ευρύτερη γνωριμία του Αγώνα και των ηρώων του από το

³³² Ο Θωμάς Λ. Τσέτσος γεννήθηκε στο Νέο Αργύρι Απεραντίων της Ευρυτανίας (1939). Σπούδασε Θεολογία και Νομικά (Πανεπιστήμιο Αθηνών) και Δημόσιο Δίκαιο και Πολιτικές Επιστήμες (Νομική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών). Έχει γράψει κείμενα και βιβλία, ιστορικού, λαογραφικού και νομικού περιεχομένου. Είναι μέλος της Εταιρίας Ευρυτάνων Επιστημόνων, από την οποία τιμήθηκε για το συγγραφικό έργο του. Θωμάς Τσέτσος, *Ο Μακεδονομάχος Ιωάννης Χρήστου Μακρή από το Νέο Αργύρι Ευρυτανίας*, Αθήνα Θωμάς Τσέτσος, 2014, σ. 3- 25.

³³³ Γιάννης Λάζαρης, *Μακεδονικός Αγώνας. Από τον μύθο στην... ιστορία*, [χ.τ.], Δρόμων, 2014, σ. 3-50. Ο συγγραφέας Γιάννης Λάζαρης είναι διευθυντής του διαδικτυακού περιοδικού «Ελεύθερη Έρευνα» - www.freeinquiry.gr (βλ. <https://www.ianos.gr/person/lazaris-ioannis-0042025.html>.)

³³⁴ Ιωάννης Χολέβας, *Μακεδονικός Αγώνας. Από άλλη σκοπιά*, [χ.τ.], Πελασγός, 2014, σ.4-10. Ο Ιωάννης Χολέβας (1924-2019) ήταν πανεπιστημιακός καθηγητής (Νομικές και Οικονομικές Επιστήμες) και πολιτικός. Διετέλεσε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος, έως το 1966, και υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας του καθεστώτος της 21ης Απριλίου (βλ. https://el.metapedia.org/wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82_%CE%A7%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CE%B2%CE%B1%CF%82.)

³³⁵ Η Σόνια Ευθυμιάδου-Παπασταύρου κατάγεται από τη Φλώρινα και ζει στο Μαυροχώρι της Καστοριάς. Είναι εκπαιδευτικός και αρθρογραφεί σε Καστοριανές εφημερίδες (βλ. <http://www.biblionet.gr/author/83284/>.)

³³⁶ Σόνια Ευθυμιάδου-Παπασταύρου, *Αθέατες πλευρές του Μακεδονικού Αγώνα, το παράδειγμα της Καστοριάς*, [χ.τ.], Πελασγός, 2016, σ. 3-50.

³³⁷ Η Αγγελική (Ελίνα) Μαστέλου – Γιαννάκενα έχει σπουδάσει στο Γαλλικό Ινστιτούτο. Γράφει χρονογραφήματα, διηγήματα και ποιήματα (βλ. <http://www.biblionet.gr/author/30803.>)

αναγνωστικό κοινό.³³⁸ Στο επετειακό κλίμα, εντάσσεται και η έκδοση συλλογικού τόμου μονογραφιών-ομιλιών. Η θεματολογία του τόμου επικεντρώνεται στην απαρχή της δημιουργίας αντάρτικων σωμάτων σε Νάουσα, και Βέροια, στην παράθεση των επιχειρήσεων που συμμετείχαν και θυσίασαν τη ζωή τους οι Μανιάτες οπλαρχηγοί Λίτσας (Αντώνιος Βλαχάκης) και Λεωνίδας Πετροπουλάκης και άλλοι μακεδονομάχοι. Επίσης, παρουσιάζεται η θυσία του Παύλου Μελά, η περιγραφή του Μακεδονικού Αγώνα, ενταγμένου στο πολιτικό και διπλωματικό πλαίσιο με απαρχή της σύντομης αφήγησης από τα μέσα του 19ου αιώνα.³³⁹ Τέλος, και σε αυτή την ιστοριογραφική περίοδο η συγγραφή βιογραφιών για τον Παύλο Μελά συνεχίζεται. Ο Χαρίλαος Φίτζιος,³⁴⁰ που λόγω της συνεργασίας του πατέρα του με τον Παύλο Μελά ενδεχομένως είχε ακούσει ιστορίες για εκείνον, επέλεξε να αφηγηθεί τα στοιχεία της ζωής του που τον προβάλλουν ως «αδεολόγο αγωνιστή, φλογερό πατριώτη, τρυφερό σύζυγο και στοργικό πατέρα» με σκοπό τον «εθνικό φρονιματισμό των νέων».³⁴¹ Ο Νικόλαος Μπενάκης γράφει για τα ηρωικά κατορθώματά του, καθώς και τις παράδοξες περιπέτειές του.³⁴²

Την περίοδο 1975-2018, έχουν αυξηθεί τα ποσοστά της Γενικής Ιστορίας, ο αξιωματικός Αθανάσιος Γεραμάνης γράφει ένα συλλογικό έργο, οκτώ τόμων, για τους πολέμους στη νεώτερη ιστορία της Ελλάδας από το 1897 έως το 1941. Στον τόμο για τους Βαλκανικούς Πολέμους αφηγείται την πολεμική δράση και επιδιώκει να καταδείξει τα πραγματικά αίτια.³⁴³ Ο Τριαντάφυλλος Γεροζήσης³⁴⁴ επιδιώκει να αποδώσει, όσο είναι εφικτό, μια ακριβής εικόνα του Σώματος των Αξιωματικών σε συνάρτηση με την κοινωνία και την ιστορική εξέλιξή της, από το 1821 έως το 1975.³⁴⁵ Ο Ιωάννης Λουκάς³⁴⁶

³³⁸ Ελίνα Μαστέλλου-Γιαννάκενα, *Παύλος Μελάς και Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), ο σκοπός και οι ήρωές του*, [χ.τ.], Πελασγός, 2018, σ. 10-12.

³³⁹ *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην Ημαθία (1904-1908)*, συλλογικό, [χ.τ.], [χ.έ.], [χ.χ.]·

³⁴⁰ Ο Χαρίλαος Ηρ. Φίτζιος ήταν γιος του δασκάλου Ηρακλή Φίτζιου, που είχε μνηθεί στον Μακεδονικό Αγώνα από τον Μητροπολίτη Φλώρινας Γερμανό Καραβαγγέλη (1901) και ανέλαβε καθήκοντα υποπρόξενου στο Μοναστήρι (1902). Φιλοξένησε με άκρα μυστικότητα, επί δεκαπέντε ημέρες, τους αξιωματικούς Μελά, Κοντούλη, Κολοκοτρώνη και Παπούλα, και μόλις την τελευταία ημέρα αποκάλυψε στους κατοίκους την ιδιότητά τους. Έκτοτε όλοι οι χωρικοί μετείχαν στον αγώνα. Επέστρεψε στο Λέχοβο (1905-1907), όπου ως γραμματέας της εθνικής επιτροπής είχε ευρείες αρμοδιότητες για τη δράση των σωμάτων (βλ. Δρ Θεολογίας Παναγιώτης Φίτζιος, http://eperiskopio.blogspot.com/2019/04/blog-post_32.html.)

³⁴¹ Χαρίλαος Φίτζιος, *Παύλος Μελάς (ο Πρωτομάρτυς)*, Αθήνα, Νέα Θέσις, [χ.χ.], σ. 10.

³⁴² Νικόλαος Μπενάκης, *Η εθνική ιστορία του Παύλου Μελά, όλος ο πατριωτικός βίος του*, [χ.τ.], Ελεύθερη Σκέψις, 2004, σ. 5-12.

³⁴³ Αθανάσιος Γεραμάνης, *Πολεμική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδας, Ελληνο-σέρβικος και Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος 1913*, [χ.τ.], [χ.έ.], [χ.χ.], σ. 4-70.

³⁴⁴ Ο Τριαντάφυλλος Γεροζήσης (1934-2018) ήταν ιστορικός, ερευνητής, συγγραφέας και δικηγόρος Αθηνών. Εργάστηκε ως επιστημονικός συνεργάτης στην Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής (1987 - 2010). Δίδαξε Συνταγματικό Δίκαιο στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (1993 - 1999). Έμεινε, μέχρι το θάνατό του, πιστός στο ΚΚΕ (βλ. εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 17.04.2018, σ. 8, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9797506>.)

³⁴⁵ Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (1821-1975)*, Αθήνα, Γιάννινα, Δωδώνη, 1996, σ. 5-43.

καταδεικνύει τη γεωπολιτική σημασία του Αιγαίου και πώς ο χώρος επηρεάζει τις εθνικές, πολιτικές και στρατιωτικές επιλογές.³⁴⁷ Ενώ ο δικηγόρος Χρήστος Σαζανίδης εκδίδει την έρευνά του για τα όπλα των Ελλήνων και ειδικότερα για τον φορητό οπλισμό των ενόπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας και αντάρτικων ομάδων 1821-1992.³⁴⁸ Παράλληλα, σε λεύκωμα του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα εκτίθενται τα Οχήματα και τα πυροβόλα του ελληνικού στρατού από το 1912 έως σήμερα.³⁴⁹

Ο Ιωάννης Παπαφλωράτος³⁵⁰ συγγράφει ένα δίτομο έργο για την ιστορία του Ελληνικού Στρατού από το 1833 έως το 1949, μέσα από τη δράση των I-VIII Μεραρχιών. Η συμβολή του στρατού παρατίθεται σε σχέση με το πολιτικό, διπλωματικό και οικονομικό γίνεσθαι στο εθνικό και διεθνές περιβάλλον.³⁵¹ Ο Δημήτρης Μαλέσης αναλύει τον ρόλο του στρατού στην πολιτική, κατά την περίοδο 1898-1922. Η περίοδος 1916-1922 κρίνεται ως σημαντικό κομμάτι του βιβλίου, καθώς συνιστά «αφετηρία της συστηματικής ανάμειξης των ελλήνων αξιωματικών στην πολιτική».³⁵² Με το επόμενο βιβλίο του, ο Μαλέσης αναλύει και ανασυνθέτει την ιστορία του ελληνικού στρατού από την ένοπλη προετοιμασία για τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας έως τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913). Σκοπός του είναι να αποδώσει την έννοια της συνέχειας εξετάζοντας το κοινωνικό πλαίσιο που οδήγησε στην εθνεγερσία, το σημείο τομής του 1909 αλλά και το 1915 όταν ξεκινά ένας διχαστικός γύρος κλιμακούμενης διχαστικής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο ενός ενδοαστικού ανταγωνισμού, που θα καθορίσει τις πολιτικές εξελίξεις τις επόμενες τρεις δεκαετίες. Στο παρόν βιβλίο,

³⁴⁶ Ο Ιωάννης Λουκάς είναι καθηγητής της Ελληνικής Ναυτικής Σχολής Πολέμου και επιστημονικός συνεργάτης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Λιέγης (Βελγίο). Έχει εισαγάγει τη γεωπολιτική τριλογία της πορείας του ελληνικού έθνους, του ελληνικού πολιτισμού και του ελληνικού γεωχώρου από την απώτερη αρχαιότητα έως σήμερα (βλ. <https://www.bookworld.gr/gr/book/bkid/112991/aigaio-pelagos>. I. Λουκάς, *Η Αδελφότητα των Αργοναυτών και η Σύγκρουση των Πολιτισμών, Γεωπολιτική Τριλογία του Ελληνισμού*, Αθήνα, Έσοπτρον, 2003.)

³⁴⁷ Ιωάννης Λουκάς, *Θαλάσσια ισχύς και ελληνικό κράτος, ο Στόλος της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα, Επικοινωνίες Α.Ε., 1998, σ. 7-10.

³⁴⁸ Χρήστος Σαζανίδης, *Τα όπλα των Ελλήνων: μια ιστορική μελέτη του φορητού οπλισμού των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας και αντάρτικων ομάδων 1821-1992*, Θεσσαλονίκη, Μαϊάνδρος, 1995, σ. 9-22.

³⁴⁹ *Οχήματα & Πυροβόλα του Ελληνικού Στρατού*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα., Θεσσαλονίκη, 19-, σ. 3-20.

³⁵⁰ Ο Δρ Ιωάννης Παπαφλωράτος (1973-) έχει σπουδάσει στη Νομική Σχολή Κομοτηνής, με μεταπτυχιακές σπουδές στην Ολλανδία και εξειδίκευση στις Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σχέσεις. Έχει εργαστεί ως ερευνητής στο Ελληνικό Ίδρυμα Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΑ.Ι.Α.Μ.Ε.Π) και στην Ακαδημία Αθηνών (βλ. <https://www.ianos.gr/person/papafloratos-s-ioannis-0114431.html/>.)

³⁵¹ Ιωάννης Παπαφλωράτος, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1833-1949, η δράση των I-VIII Μεραρχιών, νομική και χαρτογραφική παρουσίαση των γεγονότων*, Αθήνα, Σάκκουλας Α. Ε., 2014, σ. 5-28.

³⁵² Ο Δημήτρης Μαλέσης είναι πτυχιούχος και διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου. Έχει διδάξει σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά τμήματα (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πάντειο). Από το 2008, έχει εκλεγεί ως ειδικός επιστήμονας στη ΣΣΕ. Δημήτρης Μαλέσης, *Ηττα-Θρίαμβος-Καταστροφή, ο Στρατός στο Ελληνικό Κράτος από το 1898 έως το 1922*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017, σ. 7-8.

αναδεικνύεται ο κομβικός ρόλος του στρατού ανάμεσα στο δίπολο λαός/ηγεσία και εθνικό όραμα.³⁵³

Από την πλευρά των αξιωματικών του στράτου και στρατιωτικών ιστορικών η εκδοτική παραγωγή είναι αυξημένη την παρούσα περίοδο. Ο Υποστράτηγος Ηρακλής Ζαφείρης, συγκεντρώνει, σε έναν τόμο από την Αρχαιότητα έως τους Βαλκανικούς Πολέμους, την εξεταζόμενη ύλη της στρατιωτικής ιστορίας για τους Ευέλπιδες της ΣΣΕ.³⁵⁴ Η ΔΙΣ προβαίνει σε μια σειρά εκδόσεων, που προκύπτουν από τη συνεργασία στρατιωτικών αξιωματούχων, με ιστορικές σπουδές πλέον, και στρατιωτικών ιστορικών. Η θεματολογία των εκδόσεων της είναι ποικίλη. Δημοσιεύει την ιστορία του ελληνικού στρατού από το 1821 έως το 1997, σε συνάρτηση με τα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα της υπό εξέταση περιόδου.³⁵⁵ Σε άλλον τόμο καταγράφει τον οπλισμό, που χρησιμοποίησε το Πεζικό του ελληνικού στρατού.³⁵⁶ Με άλλη δημοσιευμένη έρευνά της συνδέει την ονοματοδοσία των ενεργών Συνταγμάτων και Ταξιαρχιών – σημαντική μάχη ή το όνομα του κύριου εκφραστή της μάχης –, με το ιστορικό πολεμικό παρελθόν, από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως και τη νίκη της 3ης Ελληνικής Ορεινής Ταξιαρχίας στο Ρίμινι της Βόρειας Ιταλίας (Σεπτέμβριος 1944).³⁵⁷ Από τη συνεργασία των Διευθύνσεων Ιστορίας της Γαλλίας και της Ελλάδας, η ΔΙΣ εκδίδει ένα συλλογικό τόμο, που προάγει την πολύπλευρη και πολύχρονη συνεργασία των δύο χωρών σε πολιτικό, στρατιωτικό και πολιτιστικό επίπεδο, κατά το 19ο και 20ο αιώνα.³⁵⁸

Η ΔΙΣ, σε αυτή την ιστοριογραφική περίοδο, επιλέγει να διηγηθεί, εκ νέου, τις κυριότερες μάχες του ελληνικού στρατού, από τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 έως το Εκστρατευτικό Σώμα Ελλάδος στην Κορέα (1950-1955), με τρόπο, απλό, συνοπτικό και τεκμηριωμένο. Η επιλογή των μαχών γίνεται με κριτήρια τη σπουδαιότητα (στρατηγική και τακτική σημασία), την ιδιαιτερότητά τους, τον αριθμό των απωλειών, τις καιρικές ή εδαφικές δυσκολίες, τη χρήση νέων οπλικών συστημάτων και την εφαρμογή, επίσης, νέων εκπαιδευτικών μεθόδων.³⁵⁹ Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Μακεδονικός Αγώνας δε συμπεριλαμβάνεται στην ιστορική αφήγηση, καθώς δεν ήταν τακτικός πόλεμος και, ως εκ τούτου, ο ελληνικός στρατός δε συμμετείχε επίσημα.

³⁵³ Δημήτρης Μαλέσης, «...ν' ανάψη η επανάστασις», *Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ασίνη, 2018, σ. 8-9.

³⁵⁴ Ηρακλής Ζαφείρης, *Στρατιωτική Ιστορία, από την Αρχαιότητα μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους*, ΣΣΕ, Βάρη, 1986, σ. 5-9.

³⁵⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997*, Αθήνα, 1997, σ. XII-XVI.

³⁵⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Οπλισμός του Ελληνικού Στρατού (1868-2004)*, Αθήνα, 1997, σ. IX-X.

³⁵⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ιστορικές ονομασίες ενεργών Συνταγμάτων και Ταξιαρχιών (ΠΖ-ΤΘ- ΕΔ)*, Αθήνα, 2004, σ. IX-XII.

³⁵⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (19ος-20ος αι.)*, συλλογικό, Βασ. Αναστασόπουλος (επιμ.), Αθήνα, 2011, σ. VII- IX. Αν και πραγματοποιήθηκαν αμοιβαίες επισκέψεις στις έδρες των δύο Διευθύνσεων, ωστόσο κατέληξε σε δύο χωριστές εκδόσεις και όχι σε κοινή (βλ. στο ίδιο.)

³⁵⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι κυριότερες μάχες του Ελληνικού Στρατού (1897-1955)*, Αθήνα, 2012, σ. XII-XIII, 1.

Επίσης, η ΔΙΣ εναρμονίζεται με το συγγραφικό πνεύμα της εποχής, με τη δημοσίευση ενός τόμου που συνιστά την εναλλακτική-βιωματική αποτύπωση της ιστορικής πολεμικής πραγματικότητας. Ειδικότερα, παρουσιάζει τη στρατιωτική ιστορία της Ελλάδας, από το 1897 έως το 1974 μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες-ημερολόγια ανθρώπων που συμμετείχαν στα πολεμικά δρώμενα, φωτίζοντας τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν αμφίπλευρα.³⁶⁰ Τέλος, σε έναν επετειακό τόμο, για τα 130 χρόνια από το 1887 έως το 2017 παραθέτει τα θεσμικά στάδια συγκρότησης ιστορικών τμημάτων στον ελληνικό στρατό μέχρι την ίδρυση της ΔΙΣ, ώστε να γνωστοποιηθούν οι θεσμικές ενέργειες για τη συγκρότηση ενός αυτοτελούς φορέα που φυλάσσει τα αρχεία των πολεμικών περιόδων από το 1897 έως το 1955 του ελληνικού στρατού, αλλά και των στρατιωτικών μονάδων από το 1955 και εντεύθεν, και συγγράφει την ιστορία τους.³⁶¹ Στο πλαίσιο των στρατιωτικών εκδόσεων εντάσσονται, η έκδοση ενός τρίτομου έργου για την ιστορία της ΣΣΕ, από το Γραφείο Εκπαίδευσης του ΓΕΣ,³⁶² η δημοσίευση της ιστορίας της ελληνικής αεροπορίας από το 1908 έως το 1944, για την οποία ο αριθμός εκδόσεων είναι πολύ περιορισμένος.³⁶³

Ο αξιωματικός Αθανάσιος Νικολοδήμος, γράφοντας τη στρατιωτική πορεία του συντοπίτη του Δημητρίου Νικολοδήμου, από την κατάταξή του ως εθελοντή στο Ευζωνικό της Λαμίας (1902) έως τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την αποστράτευσή του (1923), ενισχύει τη γνώση του παρελθόντος μέσα από το παρόν.³⁶⁴ Ο Αρχιμανδρίτης και Στρατιωτικός Ιεροκήρυκας Μελέτιος Κουράκλης αφηγείται τη ιστορία της Θρησκευτικής Υπηρεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων και των θρησκευτικών λειτουργιών της από την Αρχαιότητα έως τη Νεότερη εποχή σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο γιατί συνιστά ένα πεδίο ανεξερεύνητο.³⁶⁵ Η ΥΙΝ δημοσιεύει την ιστορία του πολεμικού ναυτικού (1821-1945) συγκεντρωμένη σε έναν τόμο, γραμμένη από τον Υποπλοίαρχο Παναγιώτη Γέροντα. Στην

³⁶⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974*, Αθήνα, 2012, σ. VII- IX.

³⁶¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 χρόνια ΔΙΣ*, ό.π. IX.

³⁶² Χρήστος Φωτόπουλος, *Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων 1828-1998*, τ. 1, 7ο ΕΓ/ΓΕΣ Αθήνα, 1998, σ. 3-7.

³⁶³ Τριανταφυλλιά Καισάρου-Πανταζοπούλου, *Ελληνική Αεροπορία: συνοπτική ιστορία 1908-1944*, ΓΕΑ/Μ.Ι.Σ.Π.Α., Αθήνα, 2000, σ. VII- IX.

³⁶⁴ Αθανάσιος Δ. Νικολοδήμος, γεννήθηκε στο Γαρδίκι Ομιλαίων Φθιώτιδας (1947). Σπούδασε στη ΣΣΕ (1966), στο Σχολείο Εθνικής Άμυνας της Ελλάδας, στην Ακαδημία Πολέμου της Γερμανίας και στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Υπηρέτησε ως Επιτελής και Διοικητής σε Επιτελεία, Μονάδες, και στο ΓΕΣ. Το 2002, ορίστηκε Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου εθνικής Φρουράς (ΓΕΕΦ) στην Κύπρο. Αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του στρατηγού. Για την έκδοση του βιβλίου, τήρησε τις προβλεπόμενες διαδικασίες, που καθορίζουν οι ισχύοντες Στρατιωτικοί Κανονισμοί και διαταγές του Στρατού (έλεγχος από τη Διεύθυνση Στρατιωτικής Ιστορίας – έγκριση έκδοσης από το ΓΕΣ). Νικολοδήμος Αθανάσιος, *Μέρες Πολέμου (1902-1922), αυτοί που έγραψαν ιστορία*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία, 2005, σ. 5, 10.

³⁶⁵ Μελέτιος Κουράκλης, *Θρησκευτικοί λειτουργοί στο στράτευμα διά μέσων των αιώνων*, Σ.Ο.Α. Σχολής Ευελπίδων, Μελ. Κουράκλης, Αθήνα, 2010, σ. 3-10.

αφήγησή του παραθέτει τη συνολική συνεισφορά του και όχι μόνο στις πολεμικές αναμετρήσεις που διεξήγαγε η χώρα.³⁶⁶

Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 δεν αγνοείται και σε αυτή την ιστοριογραφική περίοδο. Ο Αρχιπλοίαρχος Κώστας Βάρφης, επιλέγει να ασχοληθεί με τη συμμετοχή του πολεμικού ναυτικού, στον Ελληνοτουρκικό του 1897 γιατί είναι ελάχιστα γνωστή.³⁶⁷ Στη ΔΙΣ, σε συνεργασία στρατιωτικών αξιωματούχων και στρατιωτικών ιστορικών, γράφεται η ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, καθώς το πολεμικό αρχείο του συνιστά την απαρχή των φυλασσομένων αρχείων της.³⁶⁸ Εκδίδεται το πολεμικό ημερολόγιο του Γεωργίου Μαστέλλου, στο οποίο περιγράφεται η πολεμική δράση της 3ης Ταξιαρχίας, υπό τον Κ. Σμολένσκη. Η έκδοση του βιβλίου, με τη συνδρομή της οικογένειάς του, αφενός θέλει να τονίσει τον προδιαγεγραμμένο χαρακτήρα της ήττας του Πολέμου του 1897, αφετέρου θέλει να τιμήσει τον γενναίο μαχητή Μαστέλλο.³⁶⁹ Η Κούλα Ξηραδάκη με το βιβλίο της γνωστοποιεί την άγνωστη δράση των γυναικών στον Πόλεμο του 1897.³⁷⁰ Ο γιατρός Λάζαρος Βλαδίμηρος δημοσιεύει την έρευνά του για την Υγειονομική Υπηρεσία του ελληνικού στρατού κατά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και περιγράφει τη μάχη που κέρδισε κατά την περίθαλψη και αποκατάσταση των τραυματιών του. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι τα ιστορικά γεγονότα δε φωτίζονται μόνο από τις πολιτικές, διπλωματικές ή στρατιωτικές πτυχές τους. Οι κοινωνικοί, οικονομικοί, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, ιατρικοί παράγοντες φωτίζουν με εξίσου σημαντικό τρόπο τα γεγονότα. Επίσης, θεωρεί ότι αξίζει να επισημανθεί η επικουρική δράση και συνεργασία των πολιτικών υγειονομικών σχηματισμών με τις υγειονομικές υπηρεσίες του στρατού.³⁷¹

³⁶⁶ Παναγιώτης Γέροντας, *Μεθ' Ορμής Ακαθέκτου, Επίτομη Ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού 1821-1945*, ΓΕΝ/ΥΙΝ, Αθήνα, 2016, σ. 5-20.

³⁶⁷ Κώστας Βάρφης, *Τα γεγονότα του Ελληνικού Ναυτικού το 1897*, [χ.τ.], Ναυτική Επιθεώρηση, 1985, σ. 4,7. Ο Απχος Πολεμικού Ναυτικού Κώστας Βάρφης. Συμμετείχε στο κίνημα του Ναυτικού (23 Μαΐου 1973). Το παρόν κείμενο έλαβε το Α΄ Βραβείο Διαγωνισμού «Ναυτικής Επιθεωρήσεως» (1984). (βλ. <https://www.armyvoice.gr/2019/05/to-antitorpiliko-velos-ke-o-vardis-vardinogiannis>.)

³⁶⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα, 1993, σ. IX-XII.

³⁶⁹ Ο Γεώργιος Μαστέλλος γεννήθηκε στο Ξυλόκαστρο Κορινθίας (1867). Στο γυμνάσιο Αιγίου, είχε συμμαθητή και συγκάτοικο τον Παναγή Τσαλδάρη. Εργάσθηκε ως Ελληνοδιδάσκαλος σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Έλαβε μέρος στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, στην 3η Ταξιαρχία υπό τον Κ. Σμολένσκη, και στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) στις μάχες : Κιλκίς – Λαχανά, Κρέσνα – Τσουμαγιά, Σαραντάπορον, Όστροβον, Σόροβιτς, Κορυτσά, τιμήθηκε με το Παράσημο επ' ανδραγαθία. Γεώργιος Μαστέλλος, *Απομνημονεύματα 1897 (3η Ταξιαρχία-Κ. Σμολένσκη)*, Αθήνα, Πελασγός, 1994, σ. 3.

³⁷⁰ Η Κούλα Ξηραδάκη σπούδασε στο Πάντειο πανεπιστήμιο και εργάστηκε στο Ελεγκτικό Συνέδριο. Ερεύνησε και ανέσυρε από αρχαία εκατοντάδες ονόματα πατριωτών εκτελεσθέντων από τα στρατεύματα κατοχής (1941-1944). Συγκέντρωσε το υλικό για τα σχολεία και τους δασκάλους του υπόδουλου ελληνισμού. Ξηραδάκη Κούλα, *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897: πολεμάνε – προσφέρουν υπηρεσίες – καταγράφουν γεγονότα – επιρρίπτουν ευθύνες*, Αθήνα, Φιλιππότη, 1994, σ. 3-39.

³⁷¹ Ο Λάζαρος Βλαδίμηρος γεννήθηκε το 1944, στην Αθήνα. Σπούδασε στην Ιατρική του Πανεπιστημίου Αθηνών και εργάζεται στην ειδικότητα του γυναικολόγου. Ανακηρύχτηκε διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1975). Έχει επιστημονικές δημοσιεύσεις σε ιατρικά περιοδικά αλλά και δημοσιεύσεις εργασιών με θέματα

Για τα 100 χρόνια από τον Πόλεμο του 1897, οργανώνεται διημερίδα από την *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* (4-5 Δεκεμβρίου 1997). Από τη συμμετοχή ακαδημαϊκών και τη δημοσίευση των πρακτικών καταδεικνύεται ότι υφίσταται ενδιαφέρον από την ακαδημαϊκή κοινότητα για τον συγκεκριμένο πόλεμο.³⁷² Ειδικότερα, ο Γιώργος Μαργαρίτης επικεντρώνεται στη λειτουργία του στρατού και στην πολεμική τομή του κατά τον Ελληνοτουρκικό του 1897.³⁷³

Η έκδοση του βιβλίου του πολεμικού ανταποκριτή Adolfo Rossi³⁷⁴ επικεντρώνεται στην εθελοντική συμμετοχή των Γαριβαλδινών και της Λεγεώνας των Ξένων κατά τον Πόλεμο του 1897 γιατί είχε παρακολουθήσει από κοντά τη δράση τους.³⁷⁵ Ο δημοσιογράφος Henri Turot γράφει για την κρητική εξέγερση και τον Ελληνοτουρκικό του 1897, επισημαίνοντας ότι στόχος του είναι να μοιραστεί με τον αναγνώστη τις σημειώσεις και τις εντυπώσεις του από την επιτόπια έρευνά του στην Κρήτη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Αθήνα. Ενώ, τονίζει ότι, καθώς δεν είναι ιστορικός, σκοπός του είναι να περιοριστεί στην απλή έκθεση των γεγονότων, χωρίς να προβεί σε πολιτικές εκτιμήσεις, ώστε ο αναγνώστης να σχηματίσει την προσωπική του τεκμηριωμένη άποψη 1897.³⁷⁶ Ο Θεόδωρος Δράκος αφηγείται την εξέγερση της Καμαρίνας Πρεβέζης το 1897, για να πάρει τη θέση που της αναλογεί στην ιστορική μνήμη και να αποδοθούν οι δέουσες τιμές στους νεκρούς της στο προαύλιο του Άη Ταξιάρχη.³⁷⁷ Ο Χαράλαμπος Βόγιας³⁷⁸ γνωστοποιεί

ιστορίας της ελληνικής ιατρικής. Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Το Υγειονομικό στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897*, Αθήνα, Λογοθέτης, 1997, σ. 13-14.

³⁷² *Ο πόλεμος του 1897: διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων: (4-5 Δεκεμβρίου 1997)*, συλλογικό, Αθήνα, 1997, σ. 10-13.

³⁷³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου», στο ίδιο, σ.81-103.

³⁷⁴ Ο Adolfo Rossi (1857-1921) καταγόταν από αστική οικογένεια και ήταν μαθητής του Alberto Mario, συνεργάτη του Garibaldi. Αρχικά, εργάστηκε ως δημοσιογράφος στη Νέα Υόρκη, με την επιστροφή του στην Ιταλία, εργάστηκε ως ειδικός ανταποκριτής, ακολουθώντας στην πρώτη γραμμή τις συγκρούσεις. Ήταν από τους πρώτους που καταγγέλλουν τη σφαγή των Αρμενίων από την Τουρκία. Γι' αυτό το λόγο, έφυγε από την Κωνσταντινούπολη, καθώς φοβόταν τις οθωμανικές τουρκικές μυστικές υπηρεσίες. Διεξήγαγε πολυάριθμες έρευνες για τα κοινωνικά θέματα της φτώχειας, τις κοινωνικές συνθήκες της Σικελίας, κατά την περίοδο της πολιτικής κρίσης (Οκτώβριος 1893), την αποικιοκρατική πολιτική στην Ερυθραία. Διετέλεσε, επιθεωρητής στην επιτροπή για την εθνική μετανάστευση (1901) και διπλωμάτης (1908) (βλ. https://it.wikipedia.org/wiki/Adolfo_Rossi.)

³⁷⁵ Adolfo Rossi, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, το Θεσσαλικό Μέτωπο. Έλληνες, Φιλέλληνες και Εθελοντές στις αναμετρήσεις*, Χριστίνα και Gino Polese (μτφρ.), Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης, 2009, σ. 3-7.

³⁷⁶ Ο Henri Turot ως δημοσιογράφος στις αρχές του 1897 επισκέφθηκε την Κρήτη εξαιτίας του αντίκτυπου που είχαν στις ευρωπαϊκές χώρες οι αιματηρές συγκρούσεις στο νησί, ώστε να υπάρξει αυτόπτης μάρτυρας και να μεταφέρει τα γεγονότα στην κοινή γνώμη. Το 1897, επισκέφτηκε την Ελλάδα ως ανταποκριτής του γαλλικού περιοδικού *Le Tour du Monde*. Στο διάστημα των τρεις μηνών, που παρέμεινε στη χώρα, παρακολούθησε από κοντά την Κρητική Επανάσταση και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Henri Turot, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Λοΐσκα Αβαγιάννου (μτφρ.), Αθήνα, Φυλότυπον, 2010, σ. 5, 8, 30-33, 45.

³⁷⁷ Θεόδωρος Δράκος, *Η Καμαρίνα και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα, Νέα Θέσις, 2014, σ. 8-17.

³⁷⁸ Ο Χαράλαμπος Βόγιας σπούδασε μηχανικός μηχανολόγος στο Πανεπιστήμιο του Μπρεσλάου. Εργάστηκε ως στέλεχος πολυεθνικών εταιριών στον τομέα του μηχανολογικού εξοπλισμού κτιρίων, στην Ουάσιγκτον των

ευρεσιτεχνίες που σημάδεψαν τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και σχετίζονται με τον κινηματογράφο, τις υγειονομικές υπηρεσίες, τις πολεμικές ανταποκρίσεις. Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται κινηματογραφική κάμερα για τη λήψη σκηνών στο θέατρο πολέμου, δημιουργείται φωτογραφικό πρακτορείο, σημειώνεται η μεγαλύτερη παρουσία διεθνούς τύπου στη Θεσσαλία και των πρώτων γυναικών πολεμικών ανταποκριτριών. Στον τομέα του υγειονομικού, εμφανίζονται τα πρώτα πλωτά νοσοκομεία με εξοπλισμένα χειρουργεία, πραγματοποιείται η πρώτη παγκόσμια χρησιμοποίηση των Ακτίνων-Χ στο πεδίο μάχης, ενώ λαμβάνει χώρα η πρώτη νοσηλευτική βοήθεια στην Ελλάδα από εθελόντριες τρίτων χωρών και Ελληνίδες.³⁷⁹

Τέλος η ιστοριογραφική παραγωγή της περιόδου περιέχει και βιβλία που αναφέρονται στην πολεμική περίοδο της Κρητικής Επανάστασης 1866-1869. Ο Γιώργης Πατεράκης³⁸⁰ αφηγείται τη ζωή του καπετάν Μιχάλη Κόρακα, με σκοπό να κάνει ευρύτερα γνωστή την ιστορία του, ως οικογενειάρχης και αγωνιστή. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι είναι σκόπιμα παραμελημένη η ιστορία των ανθρώπων της Κρητικής Επανάστασης και γι' αυτό πρέπει να γνωστοποιείται η ιστορία τους.³⁸¹ Πιστεύει ότι ο καπετάν Κόρακας φτάνει «στον κολοφώνα της δόξας του»³⁸² στην Κρητική Επανάσταση 1866-1869. Επειδή, όμως, οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές και οι προφορικές παραδόσεις για εκείνον αλληλοσυγκρούονται ή δεν ταυτίζονται, επιδιώκει να γράψει κάτι απλό και πιστοποιημένο, ώστε να είναι προσιτό στον αναγνώστη.³⁸³ Με την ίδια τακτική της μακραίωνης προσέγγισης, ο Γεώργιος Τσερεβελάκης παραθέτει τις Κρητικές επαναστάσεις από την Ενετοκρατία (1204-1669) έως τον 19ο αιώνα στο νησί, συμπεριλαμβανομένης και της «Μεγάλης Επανάστασης» του 1866-1869.³⁸⁴

Συνοψίζοντας, κατά την ιστοριογραφική περίοδο 1975-2018, στη στρατιωτική ιστοριογραφία, οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα της ιστοριογραφικής πίτας. Αν και οι πολεμικοί περίοδοι του Μακεδονικού Αγώνα και των Βαλκανικών Πολέμων έχουν εξίσου το ίδιο ποσοστό, ωστόσο παρατηρείται ότι μέχρι το

Η.Π.Α, στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Ως συλλέκτης παλαιότυπων βιβλίων, παλαιών χαρτών, λιθογραφιών και ιστοριοδίφης ασχολείται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της Θεσσαλίας και του Ελληνισμού εκτός συνόρων (βλ. <http://www.biblionet.gr/author/58046>.)

³⁷⁹Χαράλαμπος Βόγιας, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, κινηματογραφικές, υγειονομικές και άλλες πρωτοτυπίες*, [χ.τ.], Carpe Librum, 2016, σ. 10-13, 20-35.

³⁸⁰Ο Γιώργης Πατεράκης είναι συγγραφέας, δάσκαλος και ιστορικός, όπως αναφέρεται στο «Οι Μεσαρίτες Οπλαρχηγοί στο 1821» (βλ. <http://archive.e-mesara.gr/index.php/2015-02-25-08-38-01/30841-1821-4>.)

³⁸¹Γιώργης Πατεράκης, *Καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, Αθήνα, Κνωσός, 1984, σ. 7-8.

³⁸²Στο ίδιο, σ. 18.

³⁸³Κρίνει δε ότι το τρίτομο επιστημονικό έργο του Ν. Σταυριανίδη, *Μιχαήλ Κόρακας κι οι συμπολεμιστές του* δεν είναι εύληπτο από τις λαϊκές μάζες (βλ. στο ίδιο, σ. 171.)

³⁸⁴Γεώργιος Τσερεβελάκης, *Κρητικές Επαναστάσεις, οι αγώνες για την ελευθερία από το 1204 έως το 1898*, [χ.τ.], Περισκόπιο, 2009, σ. 2-80.

1990, τα περισσότερα έργα που εκδίδονται είναι για τον Μακεδονικό Αγώνα. Οι επέτειοι καθορίζουν τόσο το εκδοτικό έργο όσο και τη διοργάνωση επετειακών συνεδρίων. Ως εκ τούτου, το 1984, η επέτειος των 80 χρόνων από την έναρξη της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, αποτελεί μια πολύ καλή ευκαιρία για τη δημοσίευση πρακτικών συνεδρίου, που καταδεικνύουν την ερευνητική πρόοδο των ακαδημαϊκών. Με την ίδια τακτική μετά το 1990, δημοσιεύεται το ερευνητικό έργο της ακαδημαϊκής κοινότητας για τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι ακαδημαϊκοί προβαίνουν σε μια ευρύτερη θεώρηση των πολέμων, που δεν περιορίζεται στο πολεμικό ή πολιτικό πλαίσιο αλλά εκτείνεται στο διπλωματικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Σκοπός τους είναι, εκτός από τη θεματολογική διεύρυνση, να παρουσιάσουν τεκμηριωμένα τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τις έρευνές τους. Στο ίδιο μήκος κύματος, ακολουθούν και οι στρατιωτικοί ιστορικοί –αξιωματικοί και πολίτες.

Στην υπό εξέταση περίοδο, παρατηρείται μια θεματολογική διεύρυνση των ερευνητικών αντικειμένων των ιστορούντων υποκειμένων, σε επίπεδο δομών του στρατού αλλά και μια στροφή προς τη βιωματική προσέγγιση του πολέμου, μέσα από το υλικό προσωπικών μαρτυριών. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος της ιστορικής επιστήμης από κάτω προς τα πάνω ενθαρρύνει την έκδοση των προσωπικών μαρτυριών μακεδονομάχων και στρατιωτών, από συλλόγους, δήμους, συγγραφείς με κοινή καταγωγή, συγγενείς. Το εκδοτικό ζητούμενό τους είναι κοινό. Δηλαδή, η τεκμηριωμένη διαφύλαξη της μνήμης των ιστορικών υποκειμένων των πολεμικών γεγονότων, ενώ υφίσταται μια νέα προσέγγισή τους με έμφυλα ή άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ως εκ τούτου, το αμιγώς στρατιωτικό εκδοτικό έργο δεν αποβλέπει πλέον αποκλειστικά στην εκπαίδευση των αξιωματικών του στρατού. Σκοπός, τόσο των ακαδημαϊκών όσο και των αξιωματικών του στρατού αλλά και των στρατιωτικών ιστορικών είναι η πολύπλευρη και τεκμηριωμένη θεώρηση των πολέμων.

Κεφάλαιο Γ'. Κατηγορίες

1. Γενικές παρατηρήσεις

Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, η στρατιωτική ιστορία χωριζόταν από τη γενική ιστορία. Τότε, ο Ελβετός αξιωματικός και στρατιωτικός θεωρητικός Antoine-Henri Jomini (1779-1869) διέκρινε τη στρατιωτική ιστορία σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία είναι η *Χρονική Αφήγηση*, στην οποία περιγράφονται ωριαία οι θέσεις των μικρών μονάδων σε ένα συγκεκριμένο πόλεμο. Η δεύτερη κατηγορία ασχολείται με την *Εκστρατεία* ή τη *Μάχη* και προσπαθεί να αναλύσει τη σχέση ανάμεσα στα γεγονότα και τις αρχές ενός κινούμενου πολέμου. Σκοπός της είναι να κατανοήσει την εξέλιξη της τέχνης του πολέμου. Ας επισημανθεί ότι αυτή η κατηγορία, στην παρούσα έρευνα, θα διαιρεθεί και σε μια άλλη υποκατηγορία της Δομικής Θεώρησης του Στρατού, η οποία μελετά την οργανωτική δομή, την εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού και την οπλική εξέλιξη.³⁸⁵ Η συγκεκριμένη κατηγορία συνιστά απόρροια της στροφής των ιστορικών στον βραχύ χρόνο και το γεγονός, κατά τις δεκαετίες '70 και '80, με συνέπεια να αναστοχάζονται τη σχέση μεταξύ δομής και γεγονότος.³⁸⁶ Ακολούθως, με τη θεωρία του δομισμού εισάγεται η διαδικασία αποκάλυψης των μη ορατών σχέσεων, ώστε να καταστεί κατανοητή η λειτουργία των ανθρώπινων, και στην παρούσα περίπτωση των στρατιωτικών, δραστηριοτήτων και οργανώσεων σε συγκεκριμένους κόλπους της κοινωνίας.³⁸⁷

Η τρίτη κατηγορία είναι η *Πολιτικό-στρατιωτική ιστορία* (πολεμική ιστορία),³⁸⁸ η οποία προβαίνει σε μια ευρύτερη θεώρηση του πολέμου μέσω της σχέσης του στρατιωτικού παράγοντα με τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Ο Πρώσος Στρατηγός και στρατιωτικός θεωρητικός Karl von Clausewitz (1780-1831) παράγει μια στρατιωτική ιστορία που θα μπορούσε να ενταχθεί στην τρίτη κατηγορία του Jomini. Ειδικότερα, ασχολείται με τη μελέτη του πολέμου, μέσα από τις βασικές θεωρήσεις της σύγκρουσης μεταξύ των εθνών.³⁸⁹ Ενώ από τη μία, ο Clausewitz πιστεύει ότι η στρατιωτική ιστορία παρέχει τη δυνατότητα του αναστοχασμού των μαχών για εκπαιδευτικούς σκοπούς, καθώς ακονίζει την κρίση, ενισχύει την αυτομόρφωση του στρατιωτικού και συμβάλλει στην

³⁸⁵ J. Jr Jessup & R. Coakley, *A guide to the study and use military history*, ό.π., σ. 27, 31.

³⁸⁶ Nicolas Offenstadt, *Οι λέξεις του ιστορικού*, Κωστής Γκοτσίνας (μτφρ), 2004, λήμμα: Δομή, σ. 64.

³⁸⁷ Στο ίδιο, λήμμα: Δομισμός, σ. 66-67.

³⁸⁸ Ο Δ. Σμοκοβίτης διακρίνει τη στρατιωτική ιστορία από την πολεμική, επισημαίνοντας ότι η δεύτερη δεν ασχολείται αποκλειστικά με τα στρατιωτικά γεγονότα αλλά και με τα πολιτικά, διπλωματικά, οικονομικά γεγονότα (βλ. Δημήτριος Σμοκοβίτης, «Μεθοδολογία και Προβληματισμοί της Διδασκαλίας της», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, ό.π., σ. 521.)

³⁸⁹ J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 27. Η κατηγορία της *Πολιτικο-στρατιωτικής Ιστορίας* ασχολείται με, την εθνική στρατηγική και διοίκηση, τις σχέσεις στρατού-κοινωνίας – πολιτικής, οικονομίας ψυχολογικών στοιχείων σε εθνικό επίπεδο –, θεσμικά προβλήματα, λύσεις και εξελίξεις. Δηλαδή, εξερευνά τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική και στρατιωτική εξουσία (βλ. στο ίδιο, σ. 31).

εξαγωγή λογικών συμπερασμάτων, όχι όμως ρυθμιστικών αρχών. Από την άλλη, ο Jomini υποστηρίζει ότι τα πολεμικά γεγονότα περιέχουν τα τεκμήρια για τη δημιουργία ενός θεωρητικού πλαισίου αρχών πολέμου και στρατηγικής, που μπορούν να συμβάλλουν στη δημιουργία τεκμηριωμένης στρατιωτικής ιστορίας. Δηλαδή, ο μεν Clausewitz αντιμετωπίζει τη στρατιωτική ιστορία ως εκπαιδευτικό μέσο για το τον τρόπο που πρέπει να σκεφτόμαστε για τον πόλεμο, ο δε Jomini την υποστηρίζει ως το μέσο για να δημιουργηθεί ένα θεωρητικό πλαίσιο αρχών που θα δείχνει πώς να γίνεται ο πόλεμος.³⁹⁰

Σήμερα, σύμφωνα με τον σύγχρονο στρατιωτικό ιστορικό Robert Citino (1958-), η στρατιωτική ιστορία διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες, τη *Λαϊκή*, την *Εφαρμοσμένη* και την *Ακαδημαϊκή*. Η *Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* απευθύνεται σε ένα ευρύτερο ακροατήριο και ταυτίζεται με το ρομαντικό μυθιστόρημα, η *Εφαρμοσμένη Στρατιωτική Ιστορία* (επαγγελματική) χρησιμοποιείται για την επαγγελματική επιμόρφωση των αξιωματικών. Τέλος, η *Ακαδημαϊκή Στρατιωτική Ιστορία*, έχει υπό την σκέπη της τους ερευνητές της νέας στρατιωτικής ιστορίας που ερευνούν τον πόλεμο σε συνάρτηση με την κοινωνία, τους παραδοσιακούς επιχειρησιακούς ιστορικούς και τους ιστορικούς της μνήμης και της κουλτούρας. Είναι εμφανές ότι στην κατηγοριοποίηση του Citino λαμβάνεται υπόψη και το αναγνωστικό κοινό, στο οποίο απευθύνεται. Η στρατιωτική ιστορία αποτελεί πλέον ένα διευρυμένο πεδίο που, εκτός από τη μελέτη των στρατιωτικών θεσμών, έχει διεισδύσει και η μελέτη των πολιτικών στρατιωτικών σχέσεων και της σχέσης του πολέμου και της κοινωνίας.

391

Ακαδημαϊκοί και στρατιωτικοί ιστορικοί της νέας στρατιωτικής ιστορίας στρέφουν πλέον το βλέμμα τους από κάτω προς τα πάνω, καθώς θεωρούν ότι η ιστορία αρχίζει από τη βάση.³⁹² Ως εκ τούτου, αυξάνονται οι εκδόσεις που αφορούν, *Βιογραφίες*, *Ημερολόγια* και *Απομνημονεύματα* αξιωματικών και στρατιωτών, που αντιπροσωπεύουν τη γνώση των ατόμων και συνακόλουθα συνθέτουν τη γνώση των ομάδων.³⁹³ Στα μέσα της δεκαετίας του '70, η στρατιωτική ιστορία επηρεάζεται από τις σύγχρονες ανθρωπιστικές επιστήμες, με συνέπεια η *Βιογραφία* να συμφιλιώνεται με την ιστορία. Έτσι, σηματοδοτείται η επιστροφή στον φορέα της δράσης, καθώς διαβάζοντας τις *Βιογραφίες* αναδύονται πληροφορίες για διαφορετικές περιόδους και κοινωνίες, οι οποίες έχουν περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα.³⁹⁴

³⁹⁰ Παν. Γκαρτζονίκας, «Κλειώ και Άρης: Η Στρατιωτική Ιστορία», ό. π., σ. 135-136.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 127-128.

³⁹² N. Labanca, «Development and Change in the writing of Military History», ό. π., σ. 31.

³⁹³ Θεόδ. Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, ό. π., σ. 36.

³⁹⁴ N. Offenstadt, λήμμα: *Βιογραφία*, ό. π., σ. 43· J. Jr Jessup & R. Coakley, ό. π., σ. 7.

Τα *Απομνημονεύματα* αφηγούνται τα προσωπικά βιώματα πολιτικών, στρατιωτικών και στρατιωτών. Συνιστώντας ένα είδος λόγου που δίνει πληροφορίες για το ήθος και τη γλώσσα της εποχής που έχουν γραφθεί. Ωστόσο, τα γεγονότα προβάλλονται με ελλείψεις και διαφορετικές εκφάνσεις ανάλογα την οπτική του αφηγητή. Η συγγραφή τους βασίζεται είτε σε σημειώσεις και ημερολόγια που κρατούνταν κατά τη διάρκεια των γεγονότων είτε συντάσσονται από μνήμης. Αν και έχουν δίσημο χαρακτήρα, ιστορικό και φιλολογικό, εντούτοις συνιστούν πρωτογενές υλικό για τον ιστορικό ερευνητή, καθώς του παρέχουν γλαφυρή την εικόνα της εποχής και των γεγονότων που μελετά.³⁹⁵ Επίσης, πρωτογενές υλικό συνιστούν οι *Επιστολές* και τα *Ημερολόγια*. Τα *Ημερολόγια* έχουν περισσότερο προσωπικό και αυθόρμητο χαρακτήρα, καθώς δεν απευθύνονται σε κάποιο αποδέκτη. Αντίθετα, οι *Επιστολές* απευθύνονται σε κάποιον και επομένως εξαρτώνται και ανατροφοδοτούνται από αυτόν. Στα πολεμικά γράμματα αποδίδεται η καθημερινότητα μέσα από την εναλλαγή του προσωπικού με του ιστορικού, του ηρωικού και του καθημερινού. Η αλληλογραφία, από τη μία παρηγορεί τον στρατιώτη που μάχεται στο θέατρο πολέμου, παρέχοντάς του την ψευδαίσθηση της επικοινωνίας. Από την άλλη, παρέχει σημαντικές πληροφορίες στον ιστορικό ερευνητή, αφού ο γράφων παραθέτει τις σκέψεις του αυθόρμητα και δίχως επεξεργασία.³⁹⁶

Η έκδοση των *Ημερολογίων*, *Απομνημονευμάτων*, *Επιστολών* και *Βιογραφιών* αναδεικνύονται σε σημαντικό ιστοριογραφικό εργαλείο, αν και η Σχολή των Annales δεν αντιμετωπίζει τις κατηγορίες αυτές ως σοβαρή ιστοριογραφία, επειδή τα γραφόμενά τους επικεντρώνονται, κυρίως, στο γεγονός, παραμελώντας ή αγνοώντας τις κοινωνικές και οικονομικές αναλύσεις.³⁹⁷ Επιπρόσθετα, χρειάζεται κριτική ανάγνωση των πεποιθήσεων και των προσωπικών θέσεων που διατυπώνουν, καθώς μπορεί να αποτελούν προπαγανδιστικό εργαλείο υπό τη σκέπη της ιστορίας, που μπορεί να δημιουργήσει ή να ενισχύσει έναν δογματισμό.³⁹⁸

Η εμφάνιση της *Μικροϊστορίας* συνιστά ένα ιστοριογραφικό ρεύμα που εισάγει την παρατήρηση σε κλίμακες, αποδίδοντας ερευνητική αξία στην επίδραση του συλλογικού ιστορικού υποκειμένου.³⁹⁹ Η ανάπτυξη της ενισχύει τη συγγραφή των μονογραφιών, που καθορίζουν συγκεκριμένο γεωγραφικό, χρονολογικό και θεματικό πλαίσιο μιας

³⁹⁵ Αθ. Καραθανάσης, ό.π., σ. 133-134.

³⁹⁶ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, 1998, Ελ. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη (επιμ.), ό.π., σ. 13-15.

³⁹⁷ Επιστημονικό Συμπόσιο «Βιογραφία, Αυτοβιογραφία, Ιστοριογραφία» (2/11/2019), που διοργανώθηκε από την Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (βλ. <https://www.blod.gr/lectures/i-biografia-os-istoriografiko-ergaleio-i-periptosi-harilaou-kai-spyridona-trikoupi/>.)

³⁹⁸ J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 35, 37.

³⁹⁹ N. Offenstadt, λήμμα: Μικροϊστορία, ό.π., σ. 125-126.

συγκεκριμένης κλίμακας, ώστε να καταστεί κατανοητό ένα περιορισμένο θέμα.⁴⁰⁰ Επίσης, οι συγγραφείς με κινητήρια δύναμη την καταγωγή τους στρέφουν το ενδιαφέρον και την έρευνά τους σε πολεμικά γεγονότα του τόπου τους. Γράφουν *Τοπική Ιστορία* με σκοπό να διαφυλάξουν την ιστορική μνήμη τους. Άλλοι ιστορικοί στρέφονται στη συγγραφή *Κοινωνικής/Πολιτισμικής Ιστορίας*. Η μεν *Κοινωνιοϊστορία* παρατηρεί τον κοινωνικό δεσμό των ατόμων σε σχέση με το πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους, στην προκειμένη περίπτωση τον στρατό και την πολεμική δράση.⁴⁰¹ Η δε *Πολιτισμική Ιστορία* παρατηρεί τα γεγονότα μέσα από τις συλλογικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις και πρακτικές μιας κοινωνίας.⁴⁰² Επιπρόσθετα, με τη συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση επιδιώκεται η άρση των στερεότυπων έμφυλων ταυτοτήτων. Η στρατιωτική ιστορία προβαίνει, πλέον και σε έμφυλες έρευνες σε συνάρτηση με τα πολεμικά γεγονότα.⁴⁰³

Συνοψίζοντας, κατά τις δεκαετίες 1970-1980, λαμβάνει χώρα μια ιστοριογραφική επανάσταση στην έρευνα και την καταγραφή του πολέμου, οι ιστορικές συναλλαγές με τις στρατιωτικές δυνάμεις και με τον πόλεμο στρέφονται πλέον προς την κοινωνία, αναδεικνύοντας την αναγκαιότητα να ενταχθούν τα ζητήματα των ερευνών σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Η παραδοσιακή και η νέα στρατιωτική ιστορία έχουν μετακινηθεί στο βάθος.⁴⁰⁴ Ωστόσο, η μετατόπισή της από το κέντρο στην περιφέρεια, όπως πιστεύουν οι στρατιωτικοί ιστορικοί, την απομακρύνει από το κύριο αντικείμενό της που είναι η μελέτη του πολέμου, της διεξαγωγής των μαχών. Παρακάτω, μέσα από την ανάλυση των βιβλίων-παραδειγμάτων θα εντοπιστούν τα είδη που έχουν αναπτυχθεί στην ελληνική Στρατιωτική Ιστοριογραφία σε συνάρτηση με την κατηγοριοποίηση των Jomini και Citino.

2. Ανάλυση και ποσοτικά δεδομένα

Στην ιστοριογραφική περίοδο 1868-1909, από τη μία σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Jomini, η *Πολιτικο-στρατιωτική Ιστορία* είναι πρώτη στην κατάταξη (36.36%), ενώ η κατηγορία *Εκστρατεία/Μάχη* ακολουθεί με μικρή διαφορά (31.82%). Σε χαμηλότερα ποσοστά είναι η *Χρονική Αφήγηση* (13.64%), με τα *Απομνημονεύματα* των στρατιωτικών και τη *Ναυτική Πολεμική ιστορία* να καταλαμβάνουν εξίσου το ίδιο ποσοστό (9.09%).⁴⁰⁵ Η στρατιωτική ιστορία της περιόδου παρατηρεί και αφηγείται για το ιστορικό

⁴⁰⁰Στο ίδιο, λήμμα: Μονογραφία, ό.π., σ. 125-129.

⁴⁰¹Στο ίδιο, λήμμα: Κοινωνιοϊστορία, ό.π., σ. 114

⁴⁰²Στο ίδιο, λήμμα: Πολιτισμός/Πολιτισμική Ιστορία, ό.π., σ. 167-169.

⁴⁰³Στο ίδιο, λήμμα: Κοινωνικό Φύλο, ό.π., σ. 113-114.

⁴⁰⁴N. Labanca, ό.π., σ. 23, 29, 33.

⁴⁰⁵Βλ. Διάγραμμα - Πίνακα 5· Διάγραμμα – Πίνακα 6.

υποκείμενο, κυρίως, από πάνω προς τα κάτω (85.71%).⁴⁰⁶ Από την άλλη, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Citino, στην οποία εμπεριέχονται με πιο συνοπτικό τρόπο οι κατηγορίες του Jomini, η *Εφαρμοσμένη Στρατιωτική Ιστορία* καλύπτει την εκδοτική πίτα κατά 50.00%. Περιγράφει τα γεγονότα με αμιγώς στρατιωτικό λόγο και έχει γραφθεί κυρίως από στρατιωτικούς. Ακολουθεί, η *Ακαδημαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* με ποσοστό 27.27% είναι γραμμένη από ανθρώπους που έχουν ακαδημαϊκή μόρφωση και αποσκοπεί να διαφυλάξει τα γεγονότα ως ιστορική παρακαταθήκη. Τέλος, η *Λαϊκή* κατηγορία καλύπτει την πίτα κατά 22.73% και απευθύνεται στον μέσο αναγνώστη και όχι σε εξειδικευμένο κοινό.⁴⁰⁷

Συγκρίνοντας τα ποσοστά των δύο κατηγοριοποιήσεων Jomini - Citino παρατηρείται ότι υπάρχει μια μικρή απόκλιση στα ποσοστά τους. Ειδικότερα, οι κατηγορίες *Εκστρατεία/Μάχη*, *Χρονική Αφήγηση* και *Ναυτική Πολεμική Ιστορία* έχουν ποσοστό 54.55% έναντι του 50.00% της *Εφαρμοσμένης*. Η *Πολιτικο-στρατιωτική* κατηγορία έχει ποσοστό 36.36% έναντι του 27.27% της *Ακαδημαϊκής*. Η διαφορά τους οφείλεται στο γεγονός ότι *Πολιτικο-στρατιωτική Ιστορία*, εκτός από τους ακαδημαϊκούς, έχουν γράψει δημοσιογράφοι και συγγραφείς. Ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί ότι το 25.00% των βιβλίων της περιόδου, που παραθέτει πηγές και βιβλιογραφία, βρίσκεται σε σχετική ποσοστιαία συνάρτηση με την *Ακαδημαϊκή* κατηγορία.⁴⁰⁸ Τέλος, η *Λαϊκή* έχει ποσοστό 22.73% έναντι του 9.09% της συναφούς κατηγορίας *Απομνημονεύματα*. Η αυξημένη διαφορά κατά 13.64% υφίσταται γιατί στη *Λαϊκή* εντάσσονται και βιβλία από την *Πολιτικο-στρατιωτική* κατηγορία που έχουν γραφθεί από δημοσιογράφους και συγγραφείς, όπως ήδη έχει αναφερθεί.

Συνοψίζοντας, κατά την πρώτη ιστοριογραφική περίοδο, το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνει η *Εφαρμοσμένη Στρατιωτική Ιστορία*, ωστόσο, δεν έχει γραφθεί για να αφήσει ως ιστορική παρακαταθήκη την πολεμική δράση αλλά έχει γραφθεί από στρατιωτικούς κυρίως ως απάντηση-απολογία για διάφορες κατηγορίες που έχουν γραφθεί εναντίον τους. Η *Ακαδημαϊκή* κατηγορία, η οποία γράφεται κυρίως προς το τέλος της ιστοριογραφικής περιόδου, αποσκοπεί στην καταγραφή και διαφύλαξη των πολεμικών γεγονότων ως ιστορική μνήμη. Η *Λαϊκή* είναι η χαμηλότερη στην κατάταξη, εφόσον ο μέσος αναγνώστης δεν αποτελεί υπολογίσιμη αξία για το εκδοτικό γίγνεσθαι της εποχής.

Στην ιστοριογραφική περίοδο 1910-1932, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Jomini, η *Χρονική Αφήγηση* καταλαμβάνει τη «μερίδα του λέοντος» (60.00%) στη συγγραφή

⁴⁰⁶ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 25.

⁴⁰⁷ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 6· Παράρτημα 1.

⁴⁰⁸ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 13.

της στρατιωτικής ιστορίας. Ιδιαίτερα, τις χρονιές 1913-1914, που οι πολεμικοί ανταποκριτές προβαίνουν στη συγγραφή βιβλίων, στα οποία αφηγούνται τα πολεμικά γεγονότα, τα οποία παρακολούθησαν από κοντά. Η *Πολιτικο-στρατιωτική* κατηγορία διατηρεί τη δεύτερη θέση (40.00%), με τις κατηγορίες *Εκστρατεία/Μάχη* και *Βιογραφία* να καταλαμβάνουν εξίσου το αξιόλογο ποσοστό του 20.00%. Επίσης, τα *Απομνημονεύματα* και η *Ναυτική Πολεμική Ιστορία* έχουν το ισόβαθμο ποσοστό των 13.33%.⁴⁰⁹ Από τα ποσοστά των ιστορικών που έγραψαν αυτή την περίοδο πιστοποιείται μια σχέση συνάφειας, καθώς δημοσιογράφοι και στρατιωτικοί έχουν καταλάβει ισόποσα την υψηλότερη θέση στη στρατιωτική ιστοριογραφία της περιόδου. Αν και σε αυτή την περίοδο οι εκδόσεις ασχολούνται κυρίως με το ιστορικό υποκείμενο από πάνω προς τα κάτω (50.00%), εντούτοις με τις εκδόσεις των *Βιογραφιών* και των *Απομνημονευμάτων* γίνονται ανάλογες αναφορές και στο ιστορικό υποκείμενο από κάτω προς τα πάνω και αντίστροφα (50.00%).⁴¹⁰

Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Citino, η *Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* έχει υψηλό ποσοστό (64.29%), καθώς οι πολεμικοί ανταποκριτές δημοσιεύουν τις πολεμικές εμπειρίες τους από τα θέατρα πολέμου σε βιβλία. Αντιθέτως, η *Εφαρμοσμένη* συγκεντρώνει ποσοστό 28.57%, συγκριτικά μικρότερο από την προηγούμενη περίοδο, ενώ, η *Ακαδημαϊκή* με ποσοστό μόλις 7.14% βρίσκεται σε χαμηλότερη θέση σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Είναι εμφανές ότι τα νικηφόρα αποτελέσματα των Βαλκανικών Πολέμων, η, αμέσως μετά τη λήξη τους, συγγραφή βιβλίων και η πρόθεση να μιλήσουν στον μέσο αναγνώστη έχει ενισχύσει τα ποσοστά της *Λαϊκής* κατηγορίας.⁴¹¹

Συγκρίνοντας τα ποσοστά των δύο κατηγοριοποιήσεων Jomini- Citino παρατηρείται ότι υπάρχει μια μικρή απόκλιση, περίπου του 3.00%, στα ποσοστά των κατηγοριών *Λαϊκή* και *Χρονική Αφήγηση*, *Βιογραφία* , *Απομνημονεύματα*.⁴¹² Επίσης, παρατηρείται η ιδιαιτερότητα η *Χρονική Αφήγηση* να μην εντάσσεται στην *Εφαρμοσμένη* στρατιωτική ιστοριογραφία, καθώς οι πολεμικοί ανταποκριτές οικειοποιούνται το πρότυπο της στρατιωτικής γραφής στην αφήγηση των μαχών που παρακολούθησαν από κοντά. Ως εκ τούτου το ποσοστό της *Εφαρμοσμένης* (28.57%) έχει μικρή απόκλιση με εκείνο της *Εκστρατείας/Μάχης* και της *Ναυτικής Πολεμικής Ιστορίας* (33.33%). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η *Ακαδημαϊκή* κατηγορία (7.14%), η οποία συγκριτικά με την *Πολιτικο-στρατιωτική* (21.43%) έχει μεγάλη απόκλιση, αφού το αυξημένο συγγραφικό έργο δημοσιογράφων (39.29%) και συγγραφέων (7.14%) έχει στραφεί περισσότερο στην περιγραφή και εξύμνηση

⁴⁰⁹Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 7.

⁴¹⁰Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 26.

⁴¹¹Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 8· Παράρτημα 2.

⁴¹²Λαϊκή-64.29% (Χρονική Αφήγηση, Βιογραφία και Απομνημονεύματα, 60.71%).

των πολεμικών γεγονότων. Ωστόσο, η *Ακαδημαϊκή* κατηγορία ταυτίζεται απόλυτα με τον ιστορούν υποκείμενο του ακαδημαϊκού (7.14%).⁴¹³ Επιπρόσθετα, αξίζει να επισημανθεί ότι το ποσοστό των εκδόσεων που αναφέρει τις πηγές και τη βιβλιογραφία είναι 10.71%, δηλαδή έχει μικρή απόκλιση από το ποσοστό της *Ακαδημαϊκής* κατηγορίας.⁴¹⁴

Συνοψίζοντας, από την αυξημένη εκδοτική παρουσία της *Λαϊκής* στρατιωτικής ιστοριογραφίας, διαφαίνεται ότι ο μέσος αναγνώστης συνιστά πλέον αξία για τους εκδοτικούς οίκους. Η προβολή της νικηφόρας λήξης των Βαλκανικών Πολέμων, ύστερα από το δυσχερές αποτέλεσμα του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, συμβάλλει στην αποκατάσταση του ελληνικού στρατού στα μάτια του λαού. Παράλληλα, συνιστά το εχέγγυο για την ενίσχυση του εθνικού οράματος της Μεγάλης Ιδέας στο λαό. Αντιθέτως, η *Εφαρμοσμένη* στρατιωτική ιστοριογραφία φαίνεται ότι ακόμα δεν έχει βρει τον σαφή προσανατολισμό της, αν και τα περισσότερα έργα της στρέφονται προς την κατεύθυνση της εκπαίδευσης των αξιωματικών του ελληνικού στρατού. Ενώ, η αμιγώς *Ακαδημαϊκή* στρατιωτική ιστοριογραφία ανταποκρίνεται στον εθνογραφικό της προσανατολισμό, προσπαθώντας να καταδείξει σφαιρικά τις πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές διεργασίες, που οδήγησαν στη μεγάλη νίκη των Βαλκανικών Πολέμων για το ελληνικό έθνος.

Την ιστοριογραφική περίοδο 1933-1974, κυριαρχεί η συγγραφή και δημοσίευση *Απομνημονευμάτων* (35%), *Ημερολογίων* (18.33%), και *Βιογραφιών* (15.00%). Η αυξημένη παρουσία των προσωπικών μαρτυριών στο εκδοτικό γίγνεσθαι ενισχύεται από τους συλλόγους και ιδιαίτερα την ΕΜΣ. Η συμβολή της πιστοποιείται και από το υψηλό ποσοστό εκδοτικής παρουσίας της πολεμικής περιόδου του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908 (51.67%). Επίσης, εμφανίζεται η κατηγορία της *Μικροϊστορίας* (3.33%), αν και με μικρό ποσοστό, συνιστά ένα ενδιαφέρον νέο στοιχείο στη στρατιωτική ιστοριογραφία. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Jomini, είναι εμφανές ότι, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, οι κατηγορίες *Εκστρατεία/Μάχη* (8.33%), *Χρονική Αφήγηση* (3.51%), *Ναυτική Πολεμική Ιστορία* (3.33%), η πρωτοεμφανιζόμενη *Πολεμική Ιστορία της Αεροπορίας* (1.67%) και η *Πολιτικο-στρατιωτική* ιστοριογραφία (15.00%) αν και έχουν το κομμάτι τους στην εκδοτική πίτα, εντούτοις τα ποσοστά τους έχουν υποχωρήσει.⁴¹⁵

⁴¹³Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 2.

⁴¹⁴Βλ. Διάγραμμα - Πίνακα 14.

⁴¹⁵Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 9· Παράρτημα 3.

Τα χαμηλά ποσοστά των προαναφερόμενων κατηγοριών επιτρέπουν να διαφανεί ότι οι προτεραιότητες της στρατιωτικής ιστορίας δεν είναι πλέον η εκπαίδευση των αξιωματικών του στρατού αλλά η ενίσχυση του εθνικού ρόλου της. Η εξύψωση της αξίας της θυσίας των πεσόντων για την πατρίδα αποτελεί εκδοτικό κίνητρο, καθώς οι πόλεμοι έχουν πλήξει την ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα μετά την αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Αξίζει να επισημανθεί ότι, κατά την περίοδο 1923-1936, η Ελλάδα ασκεί ειρηνόφιλο πολιτική, με συνέπεια ο στρατιωτικός σχεδιασμός της να είναι καθαρά αμυντικός. Οι διαβαλκανικές διασκέψεις (1930-1933) με την υπογραφή ενός βαλκανικού συμφώνου μη επίθεσης (1934) – Γιουγκοσλαβία, Τουρκία, Ρουμανία, Ελλάδα, Βουλγαρία (1938) – εγγυώνται ασφαλή βαλκανικά σύνορα.⁴¹⁶ Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο ότι, την παρούσα περίοδο, την εκδοτική πρωτοκαθεδρία έχει ο Μακεδονικός Αγώνας (51.67%). Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο που ήταν στην πρώτη θέση, ακολουθούν (30.00%), καθώς το πολεμικό παράδειγμά τους ως τακτικού πολέμου κατέχει υψηλή θέση στην εκπαίδευση των στρατιωτικών αξιωματούχων.⁴¹⁷ Δηλαδή, ο μεν Μακεδονικός Αγώνας χρησιμεύει για την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας στη βόρεια Ελλάδα, οι δε Βαλκανικοί Πόλεμοι αφενός τονίζουν την αξία της θυσίας για την πατρίδα, αφετέρου είναι ένα νικηφόρο παράδειγμα για τη στρατιωτική εκπαίδευση. Ωστόσο, και σε αυτή την περίοδο υπερτερεί το ποσοστό που αφηγείται για το ιστορικό υποκείμενο από πάνω προς τα κάτω (65.00%).⁴¹⁸

Με βάση την κατηγοριοποίηση του Citino, στην τρίτη ιστοριογραφική περίοδο η *Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* αγγίζει το ποσοστό του 63.33%. Κατά τη σύγκριση του ποσοστού της με την κατηγοριοποίηση – *Απομνημονεύματα, Βιογραφία, Ημερολόγια, Τοπική Ιστορία* (61.66%) – παρατηρείται μια ελάχιστη απόκλιση, ενώ καταδεικνύεται η εκδοτική στροφή στην ανάδειξη των προσωπικών μαρτυριών, καθώς η ενίσχυση και υπεράσπιση της εθνικής ταυτότητας μέσα από προσिता αναγνώσματα για τον πολίτη συνιστά προτεραιότητα. Αρωγός σε αυτή την προσπάθεια οι σύλλογοι και ιδιαίτερα η ΕΜΣ και το ΙΜΧΑ που εφαρμόζουν μια μεγάλη δράση συλλογής και έκδοσης προσωπικών μαρτυριών των μακεδονομάχων. Η *Εφαρμοσμένη* στρατιωτική ιστοριογραφία καταλαμβάνει 28.57%, σε συνάρτηση με τα ποσοστά της κατηγοριοποίησης Jomini – *Εκστρατεία/Μάχη, Χρονική Αφήγηση, Ναυτική Πολεμική Ιστορία* και *Πολεμική Ιστορία της Αεροπορίας* –, που καταλαμβάνουν το 20.00%, σημειώνεται μια απόκλιση λιγότερη από 10.00%. Τέλος, η *Ακαδημαϊκή* κατηγορία έχει ποσοστό 7.14%, ενώ στην κατηγοριοποίηση Jomini ανέρχεται στο 18.33%. Η διαφορά

⁴¹⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 Χρόνια ΔΙΣ*, ό.π., σ. 13- 14.

⁴¹⁷ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 31.

⁴¹⁸ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 27.

οφείλεται σε ορισμένες μελέτες στρατιωτικών, οι οποίες δεν περιορίζονται στο στρατιωτικό κομμάτι αλλά παρατηρούν τις εξελίξεις στρατού και πολεμικών επιχειρήσεων σε συνάρτηση με το πολιτικό γίνεσθαι (*Πολιτικο-στρατιωτική*).⁴¹⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι, στην παρούσα περίοδο, το ποσοστό των εκδόσεων που αναφέρει τις πηγές και τη βιβλιογραφία του ανέρχεται στο 15.00%, δηλαδή έχει μικρή απόκλιση από την *Ακαδημαϊκή* κατηγορία.⁴²⁰

Συνοψίζοντας, αν και η *Λαϊκή* στρατιωτική ιστοριογραφία διατηρεί την εκδοτική πρωτοκαθεδρία της, εντούτοις διαφέρουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της, καθώς την περίοδο αυτή αναδεικνύονται οι προσωπικές μαρτυρίες έναντι των χρονικών αφηγήσεων των δημοσιογράφων της προηγούμενης περιόδου. Η ειρηνική πολιτική που εφαρμόζεται στα Βαλκάνια ενισχύει τις εκδόσεις των προσωπικών μαρτυριών των μακεδονομάχων. Ωστόσο, και οι συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις – Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Εκστρατείας – έχουν πλήξει την ελληνική κοινωνία, επομένως, κάθε αναφορά στον τακτικό στρατό ανασύρει δυσάρεστες αναμνήσεις στον μέσο αναγνώστη. Αντίθετα, η προβολή του προσωπικού βιώματος των μακεδονομάχων, καθώς έχει ταυτιστεί με το μύθο είναι περισσότερο ευπρόσδεκτη. Από την πλευρά της, η *Εφαρμοσμένη* ιστοριογραφία αποκτά πλέον σαφή προσανατολισμό προς τη στρατιωτική εκπαίδευση των αξιωματούχων του ελληνικού στρατού, αφού οι επίσημοι στρατιωτικοί φορείς – ΣΣΕ, ΔΙΣ – προάγουν μια στοχευμένη προσπάθεια ενίσχυσης της. Αν και δεν απουσιάζουν οι εκδόσεις βιβλίων στρατιωτικών που επιθυμούν να αποκαταστήσουν την ιστορική αλήθεια και μερικές φορές εγείρουν την εκδήλωση διαφωνιών. Όσον αφορά την *Ακαδημαϊκή* κατηγορία, είναι αξιοσημείωτο ότι ασχολείται με όλες τις πολεμικές περιόδους, που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, προσπαθώντας να προσεγγίσει σφαιρικά τα πολεμικά γεγονότα, εξετάζοντας μέσα από επίσημες πηγές τις πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες της εποχής.

Κατά την τέταρτη ιστοριογραφική περίοδο 1975-2018, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Jomini, η *Πολιτικο-στρατιωτική* ιστορία (28.39%) ενισχύεται εκδοτικά, ενώ οι κατηγορίες *Εκστρατεία/Μάχη* (5.81%), *Χρονική Αφήγηση* (1.29%), *Ναυτική Πολεμική Ιστορία* (4.52%) και *Πολεμική Ιστορία της Αεροπορίας* (0.65%) αθροιστικά ανέρχονται στο ποσοστό του 12.27%. Ωστόσο, στην περίοδο αυτή, το συνολικό ποσοστό του 20.64%, των κατηγοριών της *Μικροϊστορίας* (7.74%), *Κοινωνικής/Πολιτισμικής Ιστορίας* (6.45%) και της *Δομικής Θεώρησης του Στρατού* (6.45%), πιστοποιεί αφενός τη θεματολογική διεύρυνση της ελληνικής στρατιωτικής ιστοριογραφίας, αφετέρου την είσοδο της στην εποχή της νέας

⁴¹⁹Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 10· Διάγραμμα – Πίνακα 9.

⁴²⁰Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 15.

στρατιωτικής ιστορίας. Οι προσωπικές μαρτυρίες – *Βιογραφία* (14.19%), *Ημερολόγια* (12.26%), *Τοπική Ιστορία* (5.86%) *Απομνημονεύματα* (5.81%) και *Επιστολές* (0.65%) – καταλαμβάνουν το υψηλό ποσοστό του 38.77%, αφήνοντας να διαφανεί η αύξηση του ενδιαφέροντος για τις ιστορίες τόπων και προσώπων που πρωταγωνίστησαν στην πολεμική ιστορία αλλά και την διείσδυση στο συγγραφικό γίγνεσθαι, όλο και περισσότερων ιστορούντων υποκειμένων, συγγραφέων, εκπαιδευτικών και άλλων.⁴²¹ Ενώ, οι αναφορές για το ιστορικό υποκείμενο από πάνω προς τα κάτω και αντίστροφα καταλαμβάνουν εξίσου το ίδιο ποσοστό.⁴²² Την παρούσα περίοδο, οι εκδόσεις τόσο για τους Βαλκανικούς Πολέμους όσο και για τον Μακεδονικό Αγώνα παρουσιάζουν εξίσου το ποσοστό του 37.42%, η κάθε μία. Η Γενική Στρατιωτική Ιστορία ανέρχεται στο 15.48%, ενώ η πολεμική περίοδος του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897 παρουσιάζει ένα ενισχυμένο εκδοτικό ποσοστό του 7.74%, ενώ η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 καλύπτει μόλις το 1.94% της εκδοτικής πίτας.⁴²³ Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Citino, στην τέταρτη ιστοριογραφική περίοδο, η *Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* καλύπτει το μεγαλύτερο κομμάτι της εκδοτικής πίτας με ποσοστό 54.84%. Η *Ακαδημαϊκή* με ποσοστό 29.68%, παρουσιάζει σημαντική αύξηση της εκδοτικής της παρουσίας, σε σχέση με τις προηγούμενες ιστοριογραφικές περιόδους. Ενώ, η *Εφαρμοσμένη*, με ποσοστό 15.48%, επίσης, έχει μια μικρή αύξηση.⁴²⁴

Συγκρίνοντας τα ποσοστά των δύο κατηγοριοποιήσεων Jomini- Citino παρατηρείται ότι τα ποσοστά της *Ακαδημαϊκής Στρατιωτικής Ιστορίας* (29.68%) και της *Πολιτικό-στρατιωτικής* (28.39%) παρουσιάζουν ελάχιστη απόκλιση μεταξύ τους και έχουν σχετική συνάφεια με τις εκδόσεις που παραθέτουν πηγές και βιβλιογραφία τους (27.78%) ή μόνο βιβλιογραφία (37.04%).⁴²⁵ Τέλος, τα ποσοστά της *Εφαρμοσμένης Στρατιωτικής Ιστορίας* (15.48%) σε σχέση με εκείνα της *Δομικής Θεώρησης του Στρατού* (6.45%), της *Εκστρατείας/Μάχης* (5.81%), της *Ναυτικής Πολεμικής Ιστορίας* (4.52%), *Πολεμικής Ιστορίας της Αεροπορίας* (0.65%) και της *Χρονικής Αφήγησης* (1.29%) παρουσιάζουν μια απόκλιση περίπου 3%, που οφείλεται στην εκδοτική παρουσία της *Δομικής Θεώρησης του Στρατού*. Τέλος, η *Λαϊκή* κατηγορία (54.84%) συγκριτικά με, τη *Βιογραφία*, τη *Μικροϊστορία*, το *Ημερολόγιο*, τα *Απομνημονεύματα*, την *Τοπική Ιστορία* και τις *Επιστολές* (46.46%), παρουσιάζει μια απόκλιση περίπου 8%. Η απόκλιση αυτή οφείλεται στην εκδοτική εμφάνιση των λευκωμάτων, τα οποία παραθέτουν μια εκλαϊκευμένη μορφή της στρατιωτικής ιστορίας,

⁴²¹Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 11· Παράρτημα 4.

⁴²²Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 28·

⁴²³Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 32.

⁴²⁴Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 12.

⁴²⁵Βλ. Διάγραμμα - Πίνακα 16.

διεισδύοντας σχεδόν σε όλες τις κατηγορίες της. Παράλληλα με την εξέλιξη της συγγραφής της στρατιωτικής ιστοριογραφίας παρατηρείται και η εξέλιξη της χρησιμοποίησης των πηγών ως τεκμηρίων της. Το καθήκον του ιστορικού να σέβεται τα γεγονότα δεν εξαντλείται με τη διαπίστωση ότι τα γεγονότα είναι ακριβή. Ο ιστορικός πρέπει να παραθέτει τεκμηριωμένα όλα τα γνωστά ή αναγνωρίσιμα γεγονότα που, με την μία ή την άλλη έννοια, έχουν σχέση με το θέμα και με την ερμηνεία την οποία προτείνει.⁴²⁶

⁴²⁶Ε. Η. Сагг, ό.π., σ. 27.

Κεφάλαιο Δ΄. Πηγές

Τον 19ο αιώνα, προάγεται η μέθοδος της κριτικής των πηγών, ενισχύοντας την αντικειμενική έρευνα των γεγονότων και διαχωρίζοντας το ιστορικό αντικείμενο από την επενέργεια των σύγχρονων, με τον ιστορικό, γεγονότων.⁴²⁷ Ωστόσο, η περίοδος μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ορίζεται ως το ορόσημο της συλλογής των ντοκουμέντων, με ελλιπή θεωρητική θεμελίωση της στρατιωτικής ιστοριογραφίας.⁴²⁸ Η Σχολή των Annales (1928-1929) θα αλλάξει την κριτική προσέγγιση των πηγών, καθώς το ενδιαφέρον της θα στραφεί στα δομικά ζητήματα των γεγονότων. Στο εξής, η πιστοποίηση των γεγονότων με επιστημονική μέθοδο θα συνιστά σημαντικό στάδιο πριν την αφήγηση των γεγονότων, αφού η αφήγηση είναι δυνατή μόνο αν το αποτέλεσμα της έρευνας οδηγεί σε μια ενιαία, εύλογη και ομοιογενή εικόνα, καλά σταθμισμένη και λογικά επεξεργασμένη.⁴²⁹

Στη στρατιωτική ιστοριογραφία, όπως και στην ευρύτερη ιστοριογραφία, η έρευνα είναι πολύτιμη, καθώς συγκεντρώνει διάσπαρτα στοιχεία και μετά από την ανάλογη αξιολόγησή τους μπορεί να συγκροτήσει ένα ενιαίο και τεκμηριωμένο σύνολο πληροφοριών για το εξεταζόμενο πολεμικό γεγονός, συμβάλλοντας, συνακόλουθα, στην ενίσχυση της γνώσης.⁴³⁰ Οι πηγές διακρίνονται σε άμεσες – νομοθεσία, διεθνείς συμβάσεις, πρακτικά συνόδων, κοινοβουλίων, διεθνών διασκέψεων, έγγραφα δημόσια και ιδιωτικά – και έμμεσες –ιστοριογραφικά κείμενα, απομνημονεύματα, ημερολόγια, επιστολές, λογοτεχνικά έργα κ.ά.⁴³¹ Οι πηγές για την έρευνα των πολεμικών γεγονότων είναι: τα ημερολόγια επιχειρήσεων των μονάδων, οι διαταγές επιχειρήσεων, οι αναφορές και οι διοικητικές εκθέσεις επί των αποτελεσμάτων των διεξαχθεισών επιχειρήσεων. Επίσης, στις πηγές εντάσσονται οι στρατιωτικές ανακοινώσεις τύπου, οι αναφορές πληροφοριών και οι εξακριβώσεις από την εξέταση αιχμαλώτων, τα πρακτικά συσκέψεων και συμβουλίων, οι χάρτες, τα σχεδιαγράμματα και οι φωτογραφίες. Τέλος, σημαντική πηγή πληροφοριών συνιστούν οι στρατιωτικοί κανονισμοί, οι εγκύκλιοι και τα δελτία του Υπουργείου Στρατιωτικών, καθώς και οι γενικές και ειδικές διαταγές του Υπουργείου Στρατιωτικών.⁴³²

Η πλήρης και η ακριβής χρησιμοποίηση των ντοκουμέντων συνιστούν απόδειξη της αυθεντικότητας της έρευνας του ιστορικού. Ωστόσο, οι πηγές πρέπει να ταυτίζονται με τα

⁴²⁷Θεοφ. Βέικος, ό.π., σ. 238.

⁴²⁸N. Labanca, ό.π., σ. 12.

⁴²⁹Στο ίδιο, σ. 4· Θεοφ. Βέικος, ό.π., σ. 173.

⁴³⁰ΓΕΣ/ΔΙΣ, ΣΚ 900-2, 1955, ό.π., σ. 10.

⁴³¹Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές*, Αθήνα 2005, σ. 54.

⁴³²ΓΕΣ/ΔΙΣ, ΣΚ 900-2, 1955, ό.π., σ. 11-12.

γραφόμενα στο κείμενο και με τη βιβλιογραφία. Ως εκ τούτου, η εξακρίβωση της πραγματικότητας απαιτεί έρευνα και κριτική ανάλυση των πηγών, μέσω της αναζήτησης καθαρών γνωρισμάτων, τον συνακόλουθο σχολιασμό τους και την εξαγωγή συμπερασμάτων.⁴³³ Συγκεκριμένα, η κριτική ανάλυση της πηγής βασίζεται στην εσωτερική και εξωτερική κριτική. Με την εξωτερική κριτική, πιστοποιείται η αυθεντικότητα της πηγής (εντοπισμός πλαστογραφιών, λανθασμένων εκδοχών), και η προέλευσή της. Με την εσωτερική κριτική, αναλύεται η σημασία των γραφομένων, αιτιολογείται η ακρίβεια, η αυθεντικότητα και η αλήθειά τους. Είναι περισσότερο ασφαλής και πιστοποιημένη από την υπεραπλουστευμένη εξωτερική κριτική.⁴³⁴

Τις δεκαετίες 1970 και 1980, το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται στη βάση των συμμετεχόντων στον πόλεμο, σηματοδοτώντας την αναγνώριση των προσωπικών αρχείων στρατιωτών και ιδιωτών, και συνακόλουθα των ημερολογίων τους, ως συμπληρωματικών ερευνητικών πηγών. Ως εκ τούτου, διαφαίνεται ότι η εμπειρία του πολέμου από κάτω προς τα πάνω εξελίσσεται σε βασικό χαρακτηριστικό των ερευνών της νέας στρατιωτικής ιστορίας.⁴³⁵ Η εξέλιξη αυτή, ίσως, να έχει προκληθεί από τη συγγραφή ιστορικών αναφορών και αναμνήσεων από δημοσιογράφους και βετεράνους που συμμετείχαν στον πόλεμο. Έτσι, η *Βιογραφία και το Ημερολόγιο* μετασχηματίζονται τόσο σε αξιόλογη πηγή πληροφοριών όσο και σε σημαντικό ερευνητικό πεδίο. Επειδή, όμως, οι καταθέσεις-μαρτυρίες συνιστούν υψηλού ρίσκου ανακριβείς πληροφορίες, θα πρέπει να διασταυρώνεται αν περιέχονται σε ντοκουμέντα, ώστε να αποκτήσουν ονομαστική αξία.⁴³⁶

Συνοψίζοντας, η χρησιμοποίηση των πηγών στην ιστορική έρευνα πιστοποιεί ότι ο ιστορικός για την επιλογή των γεγονότων έχει βασιστεί σε επίσημες, αλλά και σε προσωπικές, καταθέσεις της πραγματικότητας. Η εξακρίβωση, όμως, της πραγματικότητας απαιτεί έρευνα και κριτική ανάλυση των πηγών, μέσω της αναζήτησης καθαρών γνωρισμάτων, τον συνακόλουθο σχολιασμό τους και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Η πλήρης και ακριβής χρησιμοποίηση ντοκουμέντων, καθώς και η ταύτιση των πηγών με τη σχετική βιβλιογραφία συνιστούν απόδειξη της αυθεντικότητάς της εργασίας του ιστορικού. Έτσι, ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να διακρίνει ανάμεσα στο τι συμβαίνει πραγματικά και στις προσωπικές υποθέσεις, γνώμες και συμπεράσματα του συγγραφέα.⁴³⁷

⁴³³J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 13.

⁴³⁴Στο ίδιο, σ. 10.

⁴³⁵N. Labanca, ό.π., σ. 27.

⁴³⁶J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 12.

⁴³⁷Στο ίδιο, σ. 13.

Την ιστοριογραφική περίοδο 1868-1909, το 40% των βιβλίων, που έχουν εκδοθεί, έχει εντάξει στο κείμενό του την παράθεση αυτούσιων επίσημων εγγράφων ή αποσπασμάτων τους, χωρίς όμως να αναφέρονται στο τέλος. Μόνο στο 20% των βιβλίων, οι συγγραφείς τους αναφέρουν στο τέλος τις πηγές τους και τη βιβλιογραφία που έχουν χρησιμοποιήσει. Ενώ, εξίσου το ίδιο ποσοστό (20%) δεν παραθέτει αλλά και δεν έχει εντάξει μέσα στο κείμενο πρωτογενή έγγραφα. Βιβλιογραφία παραθέτει, μόνο το 5% των βιβλίων και ένα ανάλογο ποσοστό απλά αναφέρει στον πρόλογο τη χρησιμοποίηση πηγών και βιβλιογραφία.⁴³⁸ Αξίζει να επισημανθεί ότι, σε αυτή την περίοδο, το Πανεπιστήμιο Αθηνών έχει εισάγει τη φροντιστηριακή διδασκαλία (1878), που εκπαιδεύει τους φοιτητές στην ανεύρεση, αξιοποίηση των πηγών και στη σωστή παράθεση της βιβλιογραφίας και των υποσημειώσεων στα συγγράμματά τους. Τέλος, 10% των βιβλίων συνιστούν τα ίδια πρωτογενή πηγή ως απομνημονεύματα.⁴³⁹

Τη δεύτερη ιστοριογραφική περίοδο 1910-1932, τα ποσοστά μη αναφοράς ή μη χρησιμοποίησης πηγών συνεχίζουν να είναι υψηλά. Ειδικότερα, το 10.71% των συγγραφέων παραθέτουν τις πρωτογενείς πηγές και τη βιβλιογραφία που έχουν χρησιμοποιήσει, σε μια περίοδο που οι ακαδημαϊκοί συγγραφείς ανέρχονται στο 7,14%. Η φροντιστηριακή διδασκαλία την περίοδο αυτή συνεχίζεται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ενώ, τα βιβλία, που δεν αναφέρουν τις πηγές τους αλλά αποτυπώνουν αναμνήσεις ή βιογραφικά στοιχεία, συνιστούν πρωτογενή πηγή (7.14%). Ωστόσο, αν συνυπολογιστούν τα ποσοστά των *Βιογραφιών* και των *Απομνημονευμάτων*, τότε ως πρωτογενείς πηγές θεωρούνται το 33.33%. Τα βιβλία που έχουν εντάξει μέσα στο κείμενό τους αυτούσιες πρωτογενείς πηγές ή αποσπάσματα ανέρχονται στο 39.29%, ένα ποσοστό που ταυτίζεται με το ποσοστό των στρατιωτικών συγγραφέων.⁴⁴⁰ Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι η υποχρέωσή τους να καταγράφουν εκθέσεις πεπραγμένων, ημερολόγια των μονάδων τους και να διατηρούν αρχεία διαταγών, τηλεγραφημάτων κατά την εξέλιξη της πολεμικής δράσης, αφενός καταμαρτυρεί την ύπαρξη αρχείων, αφετέρου δηλώνει την εξοικείωσή τους στην περιγραφή της πολεμικής δράσης. Το παρόν συμπέρασμα πιστοποιείται από την παράθεση των αρχείων στις κατηγορίες *Εκστρατεία/Μάχη* και *Χρονική Αφήγηση*.

⁴³⁸ Αξίζει να επισημανθεί ότι, την παρούσα περίοδο οι ακαδημαϊκοί συγγραφείς συγκροτούν το 10%.

⁴³⁹ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 13.

⁴⁴⁰ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 14.

Στην Τρίτη ιστοριογραφική περίοδο (1933-1974), το Υπουργείο Στρατιωτικών, αρχικά, και, στη συνέχεια, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας συγκροτούν υπηρεσία στρατιωτικής ιστορίας με διαρθρωτικό σχήμα λειτουργίας και συγγραφικό πρόγραμμα, στο πλαίσιο της ένταξής τους στο ΝΑΤΟ. Η ακαδημαϊκή κοινότητα, αν και βρίσκεται σε ανάπτυξη, κατά το χρονικό διάστημα 1960-1967, με τη διεξαγωγή νέων ερευνών και τη δημοσίευση επιστημονικών εκδόσεων (περιοδικό *Κέντρο Κοινωνιολογικής Σκέψης*, νέες *Εποχές*), εντούτοις η ακαδημαϊκή εξέλιξη ανακόπτεται με την έλευση της δικτατορίας (1967-1974) και την διαφυγή στο εξωτερικό μεγάλου αριθμού ακαδημαϊκών.⁴⁴¹

Κατά την παρούσα περίοδο, το 15% των συγγραφέων παραθέτουν τη βιβλιογραφία και τις πηγές που χρησιμοποιούν, ενώ το 5% παραθέτουν μόνο βιβλιογραφία. Ωστόσο, σε αυτές τις κατηγορίες των συγγραφέων θα μπορούσαν να προστεθούν και οι επιμελητές των απομνημονευμάτων και ημερολογίων (10%), οι οποίοι πρωτοεμφανίζονται στο εκδοτικό γίγνεσθαι και με το έργο τους συμβάλλουν στη διασταύρωση και στην πιστοποίηση των πληροφοριών που αναφέρονται στα βιβλία που έχουν επιμεληθεί. Είναι η περίοδος που οι σύλλογοι παρουσιάζουν μεγάλο εκδοτικό έργο με προεξάρχοντα τον σύλλογο της ΕΜΣ (29.82%). Η εκδοτική παρουσία τους ενισχύει την έκδοση βιβλίων-πρωτογενών πηγών (10.00%). Πα' όλα αυτά, συνεχίζεται η παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας, χωρίς την τυπική αναφορά τους στο τέλος, ενώ μόλις το 6.67% αναφέρει στον πρόλογο του βιβλίου ότι έχει χρησιμοποιήσει πρωτογενείς πηγές και βιβλιογραφία, χωρίς όμως να τις παραθέτει. Τέλος, ένα ποσοστό 5% δεν αναφέρει και, συνακόλουθα, δεν παραθέτει τις πηγές του. Τη συγκεκριμένη περίοδο, αν και η έκδοση των, *Απομνημονευμάτων*, *Βιογραφιών* και *Ημερολογίων* αγγίζει το ποσοστό του 63.33%, ωστόσο μόλις στο 10%, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει γίνει επιμέλεια στα γραφόμενά τους.⁴⁴²

Στην τελευταία ιστοριογραφική περίοδο (1975-2018), το ποσοστό των ακαδημαϊκών έργων αυξάνεται (28.39%). Από το υψηλό ποσοστό των βιβλίων, που είτε παραθέτουν τις πηγές και τη βιβλιογραφία τους (53.16%), είτε έχουν επιμεληθεί τις πληροφορίες που αναγράφονται σε αυτά (27.78%), καταδεικνύεται η αύξηση του παραγόμενου επιστημονικού έργου. Εκτός από τους ακαδημαϊκούς, και οι συγγραφείς, αξιωματικοί του στρατού, στρατιωτικοί ιστορικοί, οι οποίοι διακρίνονται για τις ακαδημαϊκές σπουδές τους,

⁴⁴¹Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η Κοινωνιολογική Οπτική του Ιστορικού Φαινομένου» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Νικητές και Ηττημένοι 1949-1974: Νέοι Ελληνικοί Προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τ. 9, σ. 186-8, 192-3.

⁴⁴²Βλ. Διάγραμμα - Πίνακα15.

παραθέτουν τις πηγές και τη βιβλιογραφία που έχουν χρησιμοποιήσει. Ωστόσο, συνεχίζουν να εκδίδονται βιβλία που δεν παραθέτουν πηγές και βιβλιογραφία (13.00%) ή που τις αναφέρουν γενικά στον πρόλογο των βιβλίων, χωρίς να προβαίνουν σε συγκεκριμένη παράθεσή τους (22.22%).⁴⁴³

⁴⁴³Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 16.

Κεφάλαιο Ε΄. Χώρος

Ο χώρος συνιστά αντικειμενικό παράγοντα για την ανθρώπινη ζωή και συνακόλουθα για τα ανθρώπινα έργα. Ως εκ τούτου, ο ιστορικός καλείται να τοποθετήσει στον χρονικό άξονα τη σχέση ατόμου και χώρου. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι η καταγραφή του χώρου εξαρτάται από τον τρόπο που το άτομο κατανοεί το τοπίο.⁴⁴⁴ Συγκεκριμένα, στη στρατιωτική ιστοριογραφία ο ιστορικός χρησιμοποιεί τον παράγοντα του χώρου για να κατανοήσει τις συνθήκες διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων και την εξέλιξή τους, καθώς υφίσταται αναμφισβήτητη σχέση μεταξύ των πολεμικών επιχειρήσεων και της διαμόρφωσης του εδάφους και συνακόλουθα να τις αποδώσει όσο πιο πιστά μπορεί.⁴⁴⁵ Ως εκ τούτου, ο κλάδος της στρατιωτικής γεωγραφίας αποτελεί εργαλείο για τη μελέτη της στρατιωτικής ιστοριογραφίας, αφού τα εδάφη και το γεωγραφικό ανάγλυφό τους συνιστούν τα πεδία, στα οποία παρατάσσονται οι στρατοί και επηρεάζουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις.⁴⁴⁶

Η αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπινου παράγοντα και του περιβάλλοντος οδηγούν σε μια ιστορία ανοιχτή προς ευρύτερες κατευθύνσεις και προσλαμβάνουσες.⁴⁴⁷ Επομένως, η στρατιωτική ιστορία, με την αρωγή της στρατιωτικής γεωγραφίας, ασχολείται με την ανάλυση ενός συγκεκριμένου τόπου με βάση τους γεωγραφικούς καθορισμούς του, ώστε να κατανοήσει τόσο τις επιλογές των υποκειμένων όσο και την εξέλιξη των πολεμικών γεγονότων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να ερευνηθούν, τα συστήματα των πολεμικών δράσεων, η αλληλεπίδραση των στρατιωτικών μηχανισμών –στρατηγική, τακτική–, οι ρήξεις, οι ενδογενείς ή εξωγενείς αντιφάσεις. Οι ενέργειες του στρατού διακρίνονται σε δύο περιόδους: στην πρώτη καθορίζεται η στρατηγική, δηλαδή το που και πότε θα γίνει η μάχη και στη δεύτερη περίοδο, ορίζεται η τακτική, δηλαδή ο τρόπος χρήσης των όπλων και πως πρέπει να μάχονται.⁴⁴⁸

Σε έναν πόλεμο, οι αντιμαχόμενες δυνάμεις μπορούν να προσβάλλουν η μία την άλλη σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο εδαφών και θαλάσσιων περιοχών που ορίζεται ως θέατρο πολέμου. Το τμήμα του θεάτρου πολέμου, στο οποίο εκτελούνται επιχειρήσεις της εκστρατείας ορίζεται ζώνη επιχειρήσεων και διαιρείται σε ζώνη των πρόσω, που

⁴⁴⁴Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης, Ιστορία και Ιστοριογραφία: Νεότερες Προσεγγίσεις*, ΕΑΠ, Πάτρα, σ. 46.

⁴⁴⁵Ιφικράτης Κοκίδης (Συνταγματάρχης των Γενικών Επιτελών), *Στρατιωτική Γεωγραφία της Ελλάδος*, Εν Αθήναις, 1891, σ. 13.

⁴⁴⁶Ιφ. Κοκίδης, ό.π., σ. 1.

⁴⁴⁷Κ. Μπρέγιαννη, ό.π., σ. 49.

⁴⁴⁸Ιφ. Κοκίδης, ό.π. σ. 5.

παρατάσσονται οι στρατιωτικές δυνάμεις και σε ζώνη των μετόπισθεν, που περιλαμβάνει τις αποθήκες και άλλες εγκαταστάσεις για τους ανεφοδιασμούς, τις εκκενώσεις και τις διακομιδές των τραυματιών.⁴⁴⁹ Η στρατιωτική γεωγραφία, βασιζόμενη στα παραδείγματα της στρατιωτικής ιστορίας, προσπαθεί να προσδιορίσει την επιρροή στη στρατηγική ενέργεια των γεωγραφικών στοιχείων της περιοχής – όρη, κοιλάδες, γραμμές ποταμών, θάλασσες, λίμνες, έρημοι, οδοί, οροθετικές γραμμές των επικρατειών –, που ορίζονται ως θέατρο πολέμου.⁴⁵⁰ Επίσης, σημαντικό παράγοντα συνιστά και το κλίμα, αφού στα πολύ υψηλά ή θερμά κλίματα –υπερβολικό ψύχος ή υπερβολικός καύσωνας– μπορεί να περιορίσει τις επιχειρήσεις σε τόπο και σε χρόνο, να υποχρεώσει τη λήψη ειδικών μέτρων ή και να προκαλέσει ακόμα και διακοπή των επιχειρήσεων.⁴⁵¹

Η κατηγορία του χώρου αποτελεί σταθερή αξία για τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας από το 1868 έως το 2018. Η περιγραφή του γεωγραφικού ανάγλυφου και η αναφορά στις καιρικές συνθήκες, χρησιμοποιείται από όλους τους συγγραφείς –αξιωματικούς του στρατού, στρατιωτικούς ιστορικούς, δημοσιογράφους, απλούς στρατιώτες –, καθώς συνιστά τεκμήριο για την περιγραφή της πολεμικής δράσης τόσο του άτακτου όσο και του τακτικού πολέμου. Τα χαρακτηριστικά της περιγραφής αλλάζουν ανάλογα με τη μορφή του πολέμου που διεξάγεται. Στον άτακτο πόλεμο δεν υφίσταται συγκεκριμένο θέατρο πολέμου, όπως προκύπτει και από το όνομά του, η πολεμική δράση διεξάγεται με λιγότερο ορθολογικά κριτήρια. Ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρείται ότι οι επιλογές των δρώντων υποκείμενων δε διακατέχονται από τη λογική της τακτικής του πολέμου, αφού η δράση τους διαμορφώνεται ανάλογα με τις δυνατότητες που παρέχουν η θέση και η μορφολογία του εδάφους. Στον τακτικό πόλεμο, όμως, ο στρατηγικός σχεδιασμός της πολεμικής τακτικής έχει πιο οργανωμένα χαρακτηριστικά. Οι θέσεις των θεάτρων πολέμου και των αντιμαχομένων δυνάμεων είναι σχεδιασμένες πάνω στον χάρτη, ο οποίος υφίσταται ως τεκμήριο στα πολεμικά αρχεία. Οι σχεδιασμοί και στη συνέχεια η εξέλιξη της πολεμικής δράσης, επίσης, συνοδεύονται από ημερολόγια επιχειρήσεων ή από εκθέσεις πεπραγμένων των μονάδων. Χάρτες και επίσημα πολεμικά έγγραφα αποτελούν σημαντικά τεκμήρια των μαχών, πάνω στα οποία σήμερα η στρατιωτική αρχαιολογία μελετά την εξέλιξη της πολεμικής δράσης, επισκεπτόμενη τα θέατρα πολέμου και προβαίνοντας σε επιτόπια έρευνα των συνθηκών διεξαγωγής των μαχών.

⁴⁴⁹Ιφ. Κοκίδης, ό.π., σ. 4· Αντώνιος Κολλιόπουλος, *Στρατιωτική Γεωγραφία Βαλκανικής, Μ. Ασίας και Μεσογείου*, Εν Αθήναις, 1939, σ. 13-14.

⁴⁵⁰Ιφ. Κοκίδης, ό.π., σ. 2-3, 11.

⁴⁵¹Κολλιόπουλος Αντώνιος, ό.π., σ. 22, 30, 36.

Σε όλες τις κατηγορίες της στρατιωτικής ιστορίας καταγράφονται πληροφορίες για τη σχέση χώρου και πολεμικής δράσης είτε αναφέρονται σε άτακτο είτε σε τακτικό πόλεμο. Τα σχεδιαγράμματα που εντάσσουν στα βιβλία, τις περισσότερες φορές, και οι αναφορές των περιοχών με τα παλιά τοπωνύμια συνιστούν εργαλεία για την κατανόηση του χώρου. Ωστόσο, οι μεταγενέστερες μεταβολές του απαιτούν τη διαρκή ενημέρωση των σύγχρονων χαρτών, ώστε να μην παραποιείται η ιστορική έρευνα και το αποτέλεσμα της. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι άλλα κριτήρια παρατήρησης του χώρου έχει ένας αξιωματικός του στρατού, που έχει εκπαιδευτεί για αυτό, αλλά ο απλός στρατιώτης που απλώς εκτελεί εντολές. Ο πρώτος διαμορφώνει ή αξιολογεί την ποιότητα εκτέλεσης ενός ευρύτερου σχεδίου, ο δεύτερος περιορίζεται στην παρατήρηση του χώρου ανάλογα με το σημείο που βρίσκεται κάθε φορά, δηλαδή η παρατήρησή του είναι οριοθετημένη, καθώς δεν έχει διαμορφωθεί ύστερα από στρατιωτική εκπαίδευση.

Στην κατηγορία της *Μικροϊστορίας*, ο χώρος συνιστά διττό κριτήριο. Στην πρώτη περίπτωση, όταν το κριτήριο είναι ο τόπος καταγωγής των δρώντων υποκειμένων, τότε οι περιγραφές για το πεδίο πολεμικής δράσης ίσως να μην είναι τόσο λεπτομερές. Στη δεύτερη περίπτωση, όταν το κριτήριο επιλογής είναι η ανάδειξη της *Τοπικής Ιστορίας* μέσα από την περιγραφή συγκεκριμένων πολεμικών γεγονότων στην περιοχή, τότε παρέχονται λεπτομερείς πληροφορίες του χώρου. Στην κατηγορία της *Κοινωνικής/Πολιτιστικής Ιστορίας*, βιβλία που το κινητήριο νήμα τους είναι η μελέτη της φωτογραφίας ή των κινηματογραφικών λήψεων στο θέατρο πολέμου, ο χώρος επίσης υφίσταται ως κριτήριο ανάλυσης, καθώς άλλες πληροφορίες δίνει η λήψη φωτογραφίας της μάχιμης φάσης και άλλες της μη μάχιμης. Ενώ, στην κατηγορία της *Δομικής Θεώρησης του Στρατού*, στην περιγραφή του οπλισμού, η αναφορά του τόπου από τη μία σχετίζεται με την κατασκευή του, παρέχοντας πληροφορίες για τις διπλωματικές και στρατιωτικές συνεργασίες. Από την άλλη, η παράθεση των τεχνικών χαρακτηριστικών του οπλισμού διευκολύνει την κατανόηση των λειτουργικών δυνατοτήτων του στρατού στο θέατρο πολέμου.

Συνοψίζοντας, ο χώρος αποτελεί βασική κατηγορία για την ανάλυση της στρατιωτικής ιστοριογραφίας. Παρέχει πληροφορίες για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη διαμόρφωση του στρατηγικού σχεδίου και της τακτικής του πολέμου. Η ευστοχία των πληροφοριών εξαρτάται από το ποιος γράφει το βιβλίο, καθώς η ύπαρξη ή απουσία ανώτερης στρατιωτικής εκπαίδευσης καθορίζει και την ποιότητα της παρατήρησής του ιστορούμενου υποκειμένου. Σημαντική παράμετρο συνιστά και το είδος στο οποίο εντάσσεται το βιβλίο, αλλιώς προβάλλεται ο χώρος σε ένα βιβλίο *Πολιτικο-στρατιωτικής* ή

αμιγώς στρατιωτικής ιστορίας – *Εκστρατεία/Μάχη, Χρονική Αφήγηση* – και αλλιώς σε ένα βιβλίο *Δομικής Θεώρησης του Στρατού ή Κοινωνικής/ Πολιτιστικής Ιστορίας*.

Κεφάλαιο ΣΤ'. Χρόνος

Η παρατήρηση του ιστορικού χρόνου, που χρησιμοποιείται στα κείμενα, συνιστά χρήσιμο στοιχείο για την ποιοτική ανάλυσή τους. Ειδικότερα, η ύπαρξη του πολλαπλού χρόνου των ανθρώπινων κοινωνιών συμβάλλει στην υπαγωγή των ιστορικών φαινομένων σε περισσότερες διάρκειες.⁴⁵² Η κοινωνική διάρκεια, οι πολλαπλοί και αντιφατικοί χρόνοι στη ζωή των ανθρώπων δεν αποτελούν μόνο την ουσία του παρελθόντος αλλά και της καθημερινής κοινωνικής ζωής. Στις ανθρωπιστικές επιστήμες λοιπόν αναδεικνύεται η χρησιμότητα της ιστορίας και η σημασία της διαλεκτικής της διάρκειας. Ο ιστορικός αξιολογεί τις αλλαγές, σύμφωνα με την αλληλουχία τους στον χρόνο και τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος των γεγονότων.⁴⁵³

Στην ιστορική αφήγηση, οι κατευθύνσεις του χρόνου διακρίνονται στην *Παραδοσιακή* ή *Συμβαντολογική* (ιδιογραφική ιστορία) και στη *Θεωρητική* κατεύθυνση. Η πρώτη περιορίζεται στο επίπεδο των συμβάντων, δηλαδή τον απλό ιστορικό χρόνο, που αφορά τα μεμονωμένα συμβάντα. Η δεύτερη προσπαθεί να λειτουργήσει σε βαθύτερα επίπεδα για να αποκαλύψει τους παράγοντες, τις δυνάμεις ή τις δομές που καθορίζουν την ιστορική διαδικασία, δηλαδή τον χρόνο της διάρκειας, που σχετίζεται με τα γεγονότα που επαναλαμβάνονται ή που θα μπορούσαν να επαναληφθούν.⁴⁵⁴ Ο Fernand Braudel, που ανήκει στη σχολή των Annales, εισαγάγει μια νέα περιοδολόγηση του ιστορικού χρόνου. Τον *Βραχύ Χρόνο*, που επικεντρώνεται στο άτομο ή στο γεγονός, με συνέπεια τη βιαστική αφήγηση και τη μακρά διάρκεια, που αναγνωρίζει την πολλαπλότητα του χρόνου. Η μακρά διάρκεια προάγει την αφήγηση της συγκυρίας, εξετάζοντας το παρελθόν σε μεγάλες περιόδους δεκαετιών και αιώνων.⁴⁵⁵ Για τον ιστορικό, η δομή είναι η πραγματικότητα που ο χρόνος τη φθείρει και την εξελίσσει με αργό ρυθμό, δημιουργώντας σταθερά στοιχεία για άπειρες γενιές.⁴⁵⁶ Ειδικότερα, ο χρονολογημένος χρόνος της διάρκειας παρατηρείται στην ιστορική γραφή με διαφορετικές μορφές. Ο *Χρόνος του Χρονογράφου*, περιγράφει την κατάσταση πραγμάτων που έγιναν μέσα σ' έναν συγκεκριμένο χρόνο, υπολογίζοντας τις προηγούμενες καταστάσεις πραγμάτων. Ο *Χρόνος των Χρονικών* δεν ξεπερνά τις χρονικές διαστάσεις του ιστορικού γεγονότος. Ο συγγραφέας σημειώνει τα γεγονότα τελείως

⁴⁵²Κατερίνα Μπρέγιαννη, ό.π., σ. 46.

⁴⁵³J. Jr Jessup & R. Coakley, ό.π., σ. 4.

⁴⁵⁴Γιερτζίν Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Μαραγκού Μαρία και Μαραγκός Γιώργος (μτφρ), Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 160, 164.

⁴⁵⁵B. Καραμανωλάκης, 2015, ό.π., σ. 19· Fernand Braudel, *Μελέτες για την Ιστορία*, Οντέτ Βαρόν και Ρόδη Σταμούλη (μτφρ), [χ.τ.], Μνήμων, 1987, σ. 17-19.

⁴⁵⁶Br. Fernand, ό.π., σ. 22-26.

«επίπεδα», δηλαδή όπως ακριβώς ξετυλίγονται, χωρίς να τα εμπλουτίζει με τη γνώση άλλων γεγονότων της ίδιας εποχής αλλά από άλλο χώρο. Ο *Ιστορικός Προοπτικός Χρόνος* αναφέρεται στο μέλλον, πέρα από το περιγραφόμενο γεγονός. Αυτή η προοπτική επιτρέπει να μπει σε κίνηση μια γνώση των αποτελεσμάτων του γεγονότος που αποτελεί το αντικείμενο μελέτης και είναι ένας από τους κύριους παράγοντες που διακρίνει τη διήγηση του χρονογράφου από την επιστημονική ιστορική αφήγηση, δηλαδή τη χρονογραφία από την ιστορία.⁴⁵⁷ Τέλος, ο *Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός Χρόνος*, δηλαδή ο προοπτικός και αναδρομικός χρόνος, φορτίζεται ανάλογα με τα τρέχοντα ενδιαφέροντα και αξίες, εμπλέκοντας στην ιστορική αφήγηση, εκτός από την περιγραφή, την ερμηνεία και την αξιολόγηση.⁴⁵⁸

Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, «κάθε εποχή έχει το δικό της παρελθόν»,⁴⁵⁹ δηλαδή η θέση του παρελθόντος στο παρόν, καθώς και ο ρόλος της γνώσης του παρελθόντος στην κοινωνία, αλλάζουν διαρκώς. Ως εκ τούτου, ανάλογα με τα αιτήματα του παρόντος το παρελθόν μπορεί να προσεγγίζεται γνωστικά, δεοντολογικά, αφηγηματικά, συμβολικά, πολιτικά, παιδαγωγικά, νοσταλγικά, καθορίζοντας τον τρόπο γραφής της ιστορίας. Συνεπώς, η ιστορία ξαναγράφεται μέσα από τη συνδιαλλαγή παρόντος-παρελθόντος.⁴⁶⁰ Ως εκ τούτου, τα *Καθεστώτα Ιστορικότητας* διακρίνονται, στο *Αρχαίο Καθεστώς*, όπου το παρελθόν φωτίζει το μέλλον. Το *Μελλοντολογικό Καθεστώς*, όπου το παρόν διαχωρίζεται από το παρελθόν και φωτίζει την ιστορία με βάση το μέλλον ως υπόσχεση. Τέλος, ο *Παροντισμός* αναδεικνύει ένα αυτόνομο παρόν, όπου το γεγονός μνημονεύεται μέσα από τον ίδιο του τον εαυτό, απωθώντας τον ορίζοντα του μέλλοντος.⁴⁶¹

Στην πρώτη ιστοριογραφική περίοδο (1868-1909), τα περισσότερα βιβλία που έχουν εκδοθεί, αν και είναι γραμμένα στον *Βραχύ Χρόνο* (57.14%), εντούτοις χρησιμοποιούν τη *Θεωρητική* κατεύθυνση του χρόνου (67.67%). Δηλαδή, αν και εστιάζουν στο γεγονός, ωστόσο προσπαθούν να προσεγγίσουν τα βαθύτερα αίτια εκδήλωσής του. Ασχέτως αν οι συγγραφείς τους το κάνουν σωστά ή όχι, δεν περιορίζονται στην επιφανειακή αποτύπωσή του. Η διαπίστωση αυτή πιστοποιείται και από τη χρήση του *Χρονολογημένου, Οπισθοπροοπτικού Ιστορικού Χρόνου* (52.38%). Δηλαδή ο προοπτικός και αναδρομικός χρόνος εμπλέκει τα τρέχοντα ενδιαφέροντα και αξίες στην ιστορική αφήγηση, με συνέπεια

⁴⁵⁷ Γιερ. Τοπόλσκι, ό.π., σ. 155-156, 158, 163.

⁴⁵⁸ Θεοφ. Βέικος, ό.π., σ. 49-51.

⁴⁵⁹ Αν. Λιάκος, 2007, ό.π., σ. 256.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 256.

⁴⁶¹ N. Offenstadt, λήμμα: Καθεστώτα Ιστορικότητας, ό.π., σ. 108.

εκτός από την περιγραφή να ενυπάρχει η ερμηνεία και η αξιολόγηση. Έτσι, το παρελθόν οργανώνεται σε χρονικές ολότητες, στις οποίες μπορούν να ενταχτούν και οι επιμέρους αλλαγές. Ακολουθεί, η χρήση του *Χρονολογημένου Προοπτικού Ιστορικού Χρόνου* (23.81%), δηλαδή πέρα από το περιγραφόμενο γεγονός, λαμβάνεται υπόψη αυτό που συνέβη μετά το γεγονός, ενεργοποιώντας τη γνώση των αποτελεσμάτων του γεγονότος. Στην παρούσα περίοδο, ο *Χρόνος του Χρονογράφου* έχει ποσοστό 9.52%, ενώ ο *Χρόνος των Χρονικών* 14.29%.⁴⁶² Δηλαδή, στην πρώτη περίπτωση ο συγγραφέας προβαίνει σε έναν σχολιασμό για τα γεγονότα, χωρίς, ωστόσο, να γνωρίζει τι θα συμβεί μετά, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, παρουσιάζονται τα γεγονότα όπως ακριβώς συμβαίνουν.

Συνοψίζοντας, στην παρούσα περίοδο, παρατηρείται ότι, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό των βιβλίων είναι γραμμένο σε χρόνο *Βραχείας Διάρκειας*, ωστόσο δεν περιορίζεται στο γεγονός. Το αυξημένο ποσοστό της *Μακράς Διάρκειας* (42.86%) καταδεικνύει την προσπάθεια δημιουργίας μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ *Βραχείας* και *Μακράς Διάρκειας*. Επίσης, δηλώνει την προσπάθεια ένταξης του γεγονότος σε ένα μεγάλο αφήγημα με όρους ενότητας και συνέχειας.

Στη δεύτερη ιστοριογραφική περίοδο 1910-1932, τα εκδιδόμενα βιβλία έχουν χρησιμοποιήσει τον *Βραχύ Χρόνο* με αυξημένο ποσοστό (78.57%), έναντι της *Μακράς Διάρκειας* (21.43%). Ωστόσο, στην κατεύθυνση του χρόνου υπερτερεί η *Συμβαντολογική* κατεύθυνση (60.71%), ενώ η *Θεωρητική* υποχωρεί σε χαμηλότερο ποσοστό (39.29%). Όσον αφορά τον χρονολογημένο χρόνο, ο *Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός* και ο *Χρόνος του Χρονογράφου* μοιράζονται την πρώτη θέση στην κατάταξη, αφού συγκεντρώνουν εξίσου το ίδιο ποσοστό του 39.29%. Παρατηρείται, λοιπόν, μια κοινή αναλογία στην τάση για ερμηνεία και αιτιολόγηση των γεγονότων, τόσο σε επιστημονικό όσο και σε δημοσιογραφικό επίπεδο, χωρίς ωστόσο η παρούσα ανάλυση να προβαίνει στην ποιοτική αξιολόγηση των σχολιασμών των συγγραφέων. Ο *Χρόνος των Χρονικών* διατηρεί το ίδιο, με την προηγούμενη περίοδο, ποσοστό (14.29%), ενώ ο *Ιστορικός Προοπτικός* έχει μειώσει το ποσοστό του (7.14%).⁴⁶³

Συνοψίζοντας, τα αυξημένα ποσοστά της *Βραχείας Διάρκειας* και της *Συμβαντολογικής* κατεύθυνσης καταδεικνύουν ότι το γεγονός και το παρόν κυριαρχούν στην ιστορική αφήγηση. Ως εκ τούτου, οι πρόσφατοι Βαλκανικοί Πόλεμοι συνιστούν έναν τακτικό πόλεμο με νικηφόρο αποτέλεσμα που, από τη μία πρέπει να προβληθεί στην ελληνική κοινωνία, από την άλλη, είναι χρήσιμο παράδειγμα για τη στρατιωτική εκπαίδευση.

⁴⁶²Βλ. Διαγράμματα 17α-17γ· Πίνακα 17.

⁴⁶³Βλ. Διαγράμματα 18α-18γ· Πίνακας 18.

Στην τρίτη ιστοριογραφική περίοδο (1933-1974), ο *Βραχύς Χρόνος* συνεχίζει να έχει την πρωτοκαθεδρία στο συγγραφικό έργο (71.67%) αλλά σε αυτή την περίοδο η *Θεωρητική* κατεύθυνση του χρόνου (61.67%) προηγείται έναντι της *Συμβαντολογικής* σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Επίσης, τα ποσοστά του *Οπισθοπροοπτικού Ιστορικού Χρόνου* (73.33%) εκτοξεύονται, ο *Ιστορικός Προοπτικός* ανεβάζει το ποσοστό του (10.00%), ενώ υποχωρεί το ποσοστό του *Χρόνου του Χρονογράφου* (5.00%) και του *Χρόνου των Χρονικών* (11.67%).⁴⁶⁴

Συνοψίζοντας, η σταθερή παρουσία του *Βραχύ Χρόνου*, και σε αυτή την ιστοριογραφική περίοδο, καταδεικνύει ότι το γεγονός συνιστά βασική συνιστώσα του ιστοριογραφικού λόγου. Ωστόσο, το αυξημένο ποσοστό της *Θεωρητικής* κατεύθυνσης αφήνει να διαφανεί ότι η αυξημένη εκδοτική παρουσία του Μακεδονικού Αγώνα επηρεάζει την κατεύθυνση του χρόνου. Ένας άτακτος πόλεμος που οι κύριες πηγές αναφοράς του είναι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του είναι φυσικό να μην περιορίζεται στην αμιγώς συμβαντολογική παράθεσή του. Επίσης, είναι φυσικό στις προσωπικές μαρτυρίες, καθώς αρκετές από αυτές γράφονται εκ των υστέρων, να υπάρχει μια συνδιαλλαγή παρελθόντος και παρόντος, γεγονός που δικαιολογεί το αυξημένο ποσοστό του *Οπισθοπροοπτικού Ιστορικού Χρόνου*.

Στην τέταρτη ιστοριογραφική περίοδο, ο *Βραχύς Χρόνος* συνεχίζει να χρησιμοποιείται περισσότερο (61.94%). Το ίδιο ισχύει και για τη *Θεωρητική* κατεύθυνση του χρόνου (75.48%), που προηγείται έναντι της *Συμβαντολογικής* (24.52%). Ο *Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός Χρόνος* (67.74%) διατηρεί τα υψηλά ποσοστά του, ενώ οι υπόλοιποι χρονολογημένοι ιστορικοί χρόνοι – *Ιστορικός Προοπτικός*, *Χρόνος των Χρονικών* και *Χρόνος του Χρονογράφου* – κυμαίνονται ισόποσα περίπου στο 10.00%.⁴⁶⁵

Συνοψίζοντας, στην τελευταία ιστοριογραφική περίοδο, ενώ ο *Βραχύς Χρόνος* διατηρεί σταθερά την πρώτη θέση και η *Θεωρητική* κατεύθυνση διαφυλάττει την πρωτιά της από την προηγούμενη περίοδο, ωστόσο έχουν αλλάξει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους. Αν και στη στρατιωτική ιστορία το γεγονός θεωρείται η βάση της, εντούτοις η εξειδίκευση, η αναγνώριση της σημασίας της δομής και το άνοιγμά της στην ευρύτερη κοινωνία έχουν ευνοήσει τη συγγραφή μονογραφιών και την προσέγγισή της μέσα από το προσωπικό βίωμα ή τις πολιτισμικές εκφάνσεις της. Ενώ στην προηγούμενη περίοδο η *Θεωρητική* κατεύθυνση

⁴⁶⁴Βλ. Διαγράμματα 19α- 19γ· Πίνακας 19.

⁴⁶⁵Βλ. Διαγράμματα 20α-20γ· Πίνακας 20.

επηρεάζεται από την εκδοτική παρουσία του Μακεδονικού Αγώνα, στην παρούσα περίοδο διαμορφώνεται και από τα νέα ιστοριογραφικά κριτήρια που εισάγει η νέα ιστορία, ενισχύοντας τη θεματολογική διεύρυνσή της.

Είναι εμφανές ότι αναπτύσσεται μια διαλεκτική σχέση μεταξύ ιστορικού χρόνου και ιστορικής συγγραφής. Η μορφή του πολέμου άτακτου ή τακτικού αλλά και οι ιστοριογραφικές τάσεις της εκάστοτε ιστοριογραφικής περιόδου καθορίζουν το είδος του χρόνου που χρησιμοποιείται στην ιστορική αφήγηση αλλά και στην ανάλυση των γεγονότων. Ως εκ τούτου, παρατηρώντας, τον ιστορικό χρόνο μπορεί να φωτιστούν στοιχεία της πορείας της στρατιωτικής ιστοριογραφίας.

Κεφάλαιο Ζ'. Γλώσσα

Η γλώσσα είναι ο κόσμος που καθορίζει το οπτικό πεδίο του λογικού, συνεπώς μια ιδέα που είναι αδύνατον να εκφρασθεί λεκτικά είναι αδύνατον και να κατανοηθεί. Ο πατέρας της Αναλυτικής Φιλοσοφίας Ludwig Wittgenstein (1889-1951), θέλοντας να δείξει πως θα αποφευχθεί η κακή χρήση της γλώσσας, δηλώνει ότι «με εκείνα για τα οποία είναι αδύνατον να μιλήσει κανείς καλύτερα να σιωπάει»⁴⁶⁶. Ως εκ τούτου, προκύπτει το ερώτημα «ποια είναι η συμβολή της γλώσσας στην ιστορική συγγραφή;»

Κατά την ανάγνωση των ιστορικών κειμένων διαφαίνονται δύο είδη γλωσσών. Το ένα είδος είναι η τεχνητή γλώσσα – που είναι κατάλληλη για τις φυσικές επιστήμες – και το άλλο είδος είναι η κοινή γλώσσα που διαμορφώνεται ιστορικά. Η τεχνική γλώσσα επιδιώκει να διασαφηνίσει τις έννοιες, με τη βοήθεια της συμβολικής λογικής, ώστε να αποφευχθούν η ασάφεια, η αμφισημία και το συγκινητικό νόημα.⁴⁶⁷ Ο Wittgenstein, όπως και ο φιλόσοφος Immanuel Kant (1724-1804), επιδιώκει να χαράξει το ανυπέρβλητο όριο του θεωρητικού λογισμού, καταδεικνύοντας ότι η γλώσσα είναι εκείνη που περιορίζει και όχι η υποκείμενη δομή του ανθρώπινου νου. Έτσι, εστιάζοντας στη γλώσσα ως αποκλειστικού φορέα νοημάτων συντελείται τελεσίδικη απαξίωση κάθε μη ορθολογικής, ενορατικής και ολιστικής φιλοσοφίας.⁴⁶⁸ Ο Λογικός Ατομισμός του Wittgenstein αναγνωρίζει στη γλώσσα τη δυνατότητα να καθορίσει το οπτικό πεδίο του λογικού και να οριοθετήσει το θεωρητικό λογισμό, με απώτερο σκοπό την εξόρυξη του λογικού πυρήνα της σκέψης. Αν και η λογική ανάλυση δεν αρκεί από μόνη της για την επίλυση των προβλημάτων, εντούτοις αποτελεί το απαραίτητο βήμα για την προστασία από την ανακρίβεια της διατύπωσης και τις φανταστικές κατασκευές. Η ανάλυση είναι αναγκαία για την προστασία από παραμυθητικά κατασκευάσματα.⁴⁶⁹ Διαφαίνεται λοιπόν ότι στην ανάλυση των ιστορικών κειμένων με την παρατήρηση της γλώσσας και των εξειδικευμένων όρων που χρησιμοποιούνται μπορεί να διασαφηνιστεί η επιστημονική και επαγγελματική κατάρτιση του ιστορούμενου υποκειμένου σε σχέση με το ιστορικό αντικείμενο και συνακόλουθα να αξιολογηθεί η επιστημονική ποιότητα του ιστορικού κειμένου.

⁴⁶⁶ Περικλής Βαλλιάνος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*-Τόμος Γ' : *Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, ΕΑΠ, Πάτρα, 2008, σ. 272.

⁴⁶⁷ Παύλος Χριστοδουλίδης, «Η Φιλοσοφία ως Ανάλυση της Γλώσσας: Εισαγωγικό Σημείωμα», στο *Δευκαλίων* 15, 1975, σ. 214.

⁴⁶⁸ Περ. Βαλλιάνος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 273.

⁴⁶⁹ Π. Χριστοδουλίδης, ό.π., σ. 222.

Η γλώσσα και το περιβάλλον βοηθούν να καθοριστεί ο χαρακτήρας της σκέψης του υποκειμένου τόσο του ιστορικού όσο και του αναγνώστη. Ειδικότερα, η χρήση της γλώσσας οδηγεί τον ιστορικό, όπως και τον επιστήμονα, στη γενίκευση. Για παράδειγμα, ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, ο Α΄ και Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, αν και συνιστούν διαφορετικούς πολέμους, ο ιστορικός τους ονομάζει γενικά πολέμους, ώστε να εντάξει και να ελέγξει το ερευνητικό του αντικείμενο μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Η επιλογή των γενικεύσεων καθορίζεται σε σχέση με το ερμηνευτικό πλαίσιο που χρησιμοποιεί ο ιστορικός, κατά συνέπεια δεν πρέπει να θεωρούνται αυτονόητες. Άλλωστε και ο αναγνώστης της ιστορίας γενικεύει, καθώς εφαρμόζει τις παρατηρήσεις του ιστορικού σε άλλες ιστορικές συναρτήσεις πιο οικείες. Είναι εμφανές ότι η ιστοριογραφία αναπτύσσεται με τις γενικεύσεις. Ενώ, η ιστορία ασχολείται με τη σχέση μοναδικού-γενικού, ο ιστορικός δεν μπορεί να τα ξεχωρίσει περισσότερο ή να δώσει προτεραιότητα του ενός έναντι του άλλου. Το ίδιο ισχύει και στη διάκριση γεγονότος-ερμηνείας.⁴⁷⁰

Ειδικότερα, για την οργάνωση και την έρευνα της στρατιωτικής ιστοριογραφίας είναι χρήσιμη η παρατήρηση της χρησιμοποίησης εξειδικευμένων όρων-εννοιών, καθώς δηλώνουν την στρατιωτική εξειδίκευση εκείνου που τις χρησιμοποιεί και παράλληλα παρέχουν εξειδικευμένες πληροφορίες, όσον αφορά τα ιστορικά αντικείμενα της στρατιωτικής οργάνωσης και του πολέμου. Έτσι, ο μελετητής της στρατιωτικής ιστορίας μπορεί να πληροφορηθεί σχετικά με: τη στρατιωτική θεωρία, το στρατιωτικό δόγμα-ιδεολογία,⁴⁷¹ τη στρατηγία,⁴⁷² τη στρατηγική,⁴⁷³ την τακτική,⁴⁷⁴ τη γενική επιμελητεία και διακυβέρνηση,⁴⁷⁵ την τεχνολογία, τους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, που επηρεάζουν τη διεξαγωγή της μάχης.

Στην πρώτη ιστοριογραφική περίοδο 1868-1909, στο 57.14% των βιβλίων που εκδόθηκαν, χρησιμοποιείται η απλή γλώσσα κατά τη συγγραφή τους, ενώ στο 42.86% χρησιμοποιείται η τεχνητή γλώσσα.⁴⁷⁶ Παρατηρώντας τους συγγραφείς των βιβλίων

⁴⁷⁰ Β. Καραμανωλάκης, 2015, ό.π., 15· E. H. Carr, ό.π., σ. 31, 71-74.

⁴⁷¹ Ένα σώμα παραδοχών ιδεών και πρακτικών που διοικούν τη στρατιωτική οργάνωση, εκπαίδευση και μάχη (βλ. Jessup John, Jr & Robert Coakley, ό.π., σ. 47.)

⁴⁷² Συμπεριλαμβάνει την ηγεσία και τη διοίκηση, καθώς και άλλες λειτουργίες που συμβάλλουν στην προετοιμασία της μάχης, κατά τη διάρκεια της μάχης, διοικούν και συντηρούν τη μάχιμη δύναμη (βλ. στο ίδιο, σ. 48.)

⁴⁷³ Η προετοιμασία για πόλεμο και τη διεξαγωγή του πολέμου. Διακρίνεται στην εθνική και στρατιωτική στρατηγική (βλ. στο ίδιο, σ. 48.)

⁴⁷⁴ Η προετοιμασία για τη μάχη και την πραγματική δράση στο πεδίο της μάχης (βλ. στο ίδιο, σ. 48.)

⁴⁷⁵ Αποσαφηνίζει τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία του κράτους και την ικανότητά του να υποστηρίξει τις στρατιωτικές δυνάμεις (βλ. στο ίδιο, σ. 48.)

⁴⁷⁶ Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 21.

διαπιστώνεται ότι σε ποσοστό πάνω από 50.00% προέρχονται από τις κατηγορίες, δημοσιογράφος, συγγραφέας, ακαδημαϊκός και στρατιώτης, ενώ το ποσοστό των στρατιωτικών είναι στο 45%. Ως εκ τούτου, προκύπτει, πρώτον ότι το ιστορούν υποκείμενο που συγγράφει στην πλειοψηφία του δεν ανήκει στην ομάδα των στρατιωτικών, ώστε να χρησιμοποιεί μια γλώσσα με τεχνητούς στρατιωτικούς όρους για να μεταφέρει τη στρατιωτική σκέψη και λογική. Δεύτερον, οι άλλες κατηγορίες συγγραφέων, που στοχεύουν στο ευρύτερο κοινό, επιθυμούν το κείμενό τους να είναι απλό και εύληπτο.

Στη δεύτερη ιστοριογραφική περίοδο (1910-1932), η χρησιμοποίηση της κοινής γλώσσας παρουσιάζει χαμηλότερο ποσοστό (27.27%) έναντι της προηγούμενης περιόδου, ενώ της τεχνητής γλώσσας κινείται περίπου στο ίδιο επίπεδο (45.45%). Ωστόσο, παρουσιάζεται μια νέα κατηγορία, που είναι η μεικτή χρησιμοποίηση τόσο της κοινής όσο και της τεχνητής γλώσσας (54.55).⁴⁷⁷ Η τάση αυτή δικαιολογείται από τα υψηλά ποσοστά των κατηγοριών, *Χρονογράφημα* και *Απομνημονεύματα*, καθώς στην πρώτη κατηγορία οι πολεμικοί ανταποκριτές, ιδιαίτερα την πολεμική περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913 (88.46%), ακολουθώντας τον ελληνικό στρατό στα θέατρα πολέμου, δεν καταγράφουν απλά τα γεγονότα αλλά προβαίνουν σε περιγραφή των μαχών. Στη δεύτερη κατηγορία, τις αναμνήσεις τους έχουν γράψει, κυρίως, οι αξιωματικοί του στρατού, οι οποίοι αν και γράφουν σε μια απλή γλώσσα, εντούτοις οι αναφορές τους στην πολεμική δράση τους γίνεται με τεχνητούς όρους. Όσον αφορά την παρουσία της αμιγώς τεχνητής γλώσσας, η χρησιμοποίησή της δικαιολογείται από τις εξειδικευμένες στρατιωτικές κατηγορίες, *Εκστρατεία/Μάχη* (20%), *Χρονική Αφήγηση* (20%) και *Ναυτική Πολεμική Ιστορία* (13.33%), όπου η περιγραφή της πολεμικής δράσης ακολουθεί τον στερεότυπο τεχνητό στρατιωτικό τρόπο έκφρασης.

Στην τρίτη κατηγορία (1933-1974), το ποσοστό χρησιμοποίησης της κοινής γλώσσας αυξάνεται (50.00%), έναντι της τεχνητής γλώσσας που υποχωρεί σε χαμηλότερο επίπεδο (35%), ενώ στη μεικτή κατηγορία – τεχνητής και κοινής γλώσσας – παρατηρείται αισθητή μείωση της χρησιμοποίησής της (15.00%).⁴⁷⁸ Παρατηρώντας την αύξηση των εκδόσεων για την πολεμική περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908 (51.67%), σε συνάρτηση με την αυξημένη έκδοση *Απομνημονευμάτων*, *Βιογραφιών* και *Ημερολογίων* μπορεί να θεωρηθεί ως λογικό επακόλουθο η αυξημένη χρησιμοποίηση της κοινής γλώσσας. Αν και η κατηγορία

⁴⁷⁷Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 22.

⁴⁷⁸Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 23.

των στρατιωτικών έχει υψηλά ποσοστά συγγραφής την παρούσα περίοδο, ωστόσο οι περισσότεροι έχουν γράψει για τον Μακεδονικό Αγώνα, δηλαδή για έναν άτακτο-ανορθόδοξο πόλεμο, στον οποίο δεν υπήρχε συγκεκριμένο θέατρο πολέμου, στρατηγική και τακτική, όπως συμβαίνει σε έναν τακτικό πόλεμο. Επιπρόσθετα, η έκδοση των απομνημονευμάτων, που προωθήθηκε από την ΕΜΣ, στοχεύει το απλό αναγνωστικό κοινό.

Ακολουθεί η περιγραφή της πολεμικής δράσης των Βαλκανικών Πολέμων (30.00%), που, ως τακτικοί πόλεμοι, δικαιολογούν τη χρήση της τεχνητής γλώσσας, ιδιαίτερα στις αμιγώς στρατιωτικές κατηγορίες *Εκστρατεία/Μάχη* (8.33%), *Χρονική Αφήγηση* (3.33%), *Ναυτική Πολεμική Ιστορία* (3.33%), *Πολεμική Ιστορία της Αεροπορίας* (1.67%), αλλά και στην κατηγορία της *Πολιτικο-στρατιωτικής Ιστορίας* (15.00%). Τέλος, στην παρούσα περίοδο, δεν παρατηρείται συγγραφική δραστηριότητα από τους πολεμικούς ανταποκριτές, όπως την προηγούμενη περίοδο, ως εκ τούτου η χρησιμοποίηση της μεικτής τεχνητής και κοινής γλώσσας περιορίζεται στα απομνημονεύματα και στα ημερολόγια στρατιωτικών, μακεδονομάχων-οπλαρχηγών και στρατιωτών.

Στην τελευταία ιστοριογραφική περίοδο (1975-2018), η κοινή γλώσσα συνεχίζει να παρουσιάζει αυξημένο ποσοστό (56.77%), ενώ η τεχνητή γλώσσα (28.39%) και η μεικτή – τεχνητή και κοινή γλώσσα – (14.84%) κινούνται περίπου στα ίδια επίπεδα με την προηγούμενη ιστοριογραφική περίοδο.⁴⁷⁹ Αν και σε αυτή την περίοδο έχουν αυξηθεί σημαντικά τα ποσοστά της συγγραφικής δραστηριότητας των ακαδημαϊκών (28.39%), έναντι των προηγούμενων περιόδων, εντούτοις έχει αυξηθεί και η συγγραφική δραστηριότητα συγγραφέων –εκπαιδευτικών, δημοσιογράφων –, που δικαιολογεί τη χρησιμοποίηση της κοινής γλώσσας. Επιπρόσθετα, εκτός από τα υψηλά ποσοστά έκδοσης *Απομνημονευμάτων*, *Βιογραφιών*, *Ημερολογίων*, παράλληλα έχουν εμφανιστεί και άλλες κατηγορίες, όπως της *Κοινωνικής/Πολιτισμικής Ιστορίας*, της *Μικροϊστορίας* και της *Τοπικής Ιστορίας*, οι οποίες έχουν γραφθεί κυρίως στην κοινή γλώσσα. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται και η κατηγορία των στρατιωτικών ιστορικών που δεν είναι στρατιωτικοί αλλά πολίτες και, ως εκ τούτου, δε γράφουν σε αμιγώς τεχνητή γλώσσα. Η μεικτή γλώσσα συνεχίζει να κινείται περίπου στα ίδια επίπεδα, αν και έχει κάνει την εμφάνισή της η κατηγορία της *Δομικής Θεώρησης του Στρατού*.

Συνοψίζοντας, η παρατήρηση της γλώσσας γραφής φωτίζει ποιο είναι ιστορούν υποκείμενο και συνακόλουθα, ποιες είναι οι επιρροές, ποια τα κριτήρια και ποιος ο σκοπός

⁴⁷⁹Βλ. Διάγραμμα – Πίνακα 24.

γραφής του. Με την κοινή γλώσσα γράφουν τα ιστορούντα υποκείμενα που δεν έχουν εξειδικευμένες στρατιωτικές γνώσεις και προβάλλουν εκλαϊκευμένα την πολεμική ιστορία. Την αμιγώς τεχνητή γλώσσα χρησιμοποιούν κυρίως οι αξιωματικοί του στρατού για τις επιχειρησιακές περιγραφές, ενώ ο συνδυασμός τεχνητής και κοινής γλώσσας καταδεικνύει ότι γράφεται, εκτός από αξιωματικούς, και από στρατιωτικούς ιστορικούς. Επίσης, διαφαίνεται η θεματολογική διεύρυνση της στρατιωτικής ιστορίας αλλά και ότι απευθύνεται σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, εκτός από τους στρατιωτικούς.

Συμπεράσματα

Στη στρατιωτική ιστορία που γράφεται για την Ελλάδα του 19ου αιώνα (1866-1913), παρατηρείται ότι η γραφή για τους άτακτους πολέμους (Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908) διαφέρει από εκείνη των τακτικών πολέμων (Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13). Η συγγραφή της ιστορίας των πρώτων δεν βασίζεται σε επίσημα στοιχεία, ενώ στους δεύτερους πιστοποιείται από επίσημα αρχεία. Ως εκ τούτου, η αφήγηση στους άτακτους πολέμους δεν περιορίζεται στα γεγονότα, όπως παρατηρείται στους τακτικούς, αλλά αναφέρεται και στην ευρύτερη καθημερινότητα των πρωταγωνιστών τους. Από τα βιβλία-παραδείγματα της πρώτης ιστοριογραφικής περιόδου 1868-1909, διαφαίνεται ότι η στρατιωτική ιστορία δεν έχει στόχους και καθορισμένη κατεύθυνση για να ακολουθήσει. Στα πρώτα στρατιωτικά ιστορικά τμήματα (1887, 1904) τους έχει ανατεθεί κυρίως η συλλογή εκθέσεων, ημερολογίων μονάδων, χαρτών, στατιστικών στοιχείων και όχι η συγγραφή στρατιωτικής ιστορίας.

Συγκεκριμένα, την περίοδο 1868-1909, η στρατιωτική ιστορία γράφεται από πάνω προς τα κάτω. Πρωταγωνιστής της ιστοριογραφικής παραγωγής είναι η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 με τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 να ακολουθεί σε ποσοστά. Οι στρατιωτικοί γράφουν *Εφαρμοσμένη Στρατιωτική Ιστορία* για να απολογηθούν ή να δικαιολογηθούν για τις επιλογές και πράξεις τους, κατά την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων, και όχι για να διδάξουν μέσα από το παράδειγμά τους. Ωστόσο, στα πρώτα βιβλία της *Γενικής Στρατιωτικής Ιστορίας*, που αναφέρονται στην κατηγορία *Εκστρατεία/Μάχη* και αφηγούνται τα πολεμικά γεγονότα, στο πλαίσιο της μεγάλης αφήγησης (1821-1904), παρατίθενται χρήσιμες πληροφορίες για τη στρατιωτική οργάνωση, εκπαίδευση και δράση. Η *Ακαδημαϊκή Στρατιωτική Ιστορία*, υπό την επίδραση των Λάμπρου και Παπαρρηγόπουλου, γράφεται κυρίως προς το τέλος της περιόδου στο πλαίσιο της μεγάλης αφήγησης και αποσκοπεί στην καταγραφή και διαφύλαξη των πολεμικών γεγονότων ως ιστορική μνήμη. Ωστόσο, ενώ στην Ευρώπη ο Ranke έχει εισαγάγει την τεκμηριωμένη ανασύνθεση και συγγραφή του παρελθόντος μέσα από τις πηγές, στην Ελλάδα η βιβλιογραφία, οι υποσημειώσεις και οι πηγές, ακόμη, δε συνιστούν σταθερό σημείο αναφοράς.

Στη δεύτερη ιστοριογραφική περίοδο 1910-1932, ενώ στην Ευρώπη οι Delbrück και Clausewitz ασχολούνται με τη θεωρία του πολέμου και διαφωνούν για το αν η στρατιωτική ιστορία πρέπει να συνιστά ή όχι ακαδημαϊκό κλάδο, στην Ελλάδα εξακολουθεί να βρίσκεται στα πρώτα βήματά της. Τα ιστορικά τμήματα του στρατού, όπως και στην προηγούμενη

περίοδο, ασχολούνται με τη συγκέντρωση πολεμικών αρχείων. Η στρατιωτική ιστορία γράφεται κυρίως από μεμονωμένους στρατιωτικούς και δημοσιογράφους με επίκεντρο τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913. Ως εκ τούτου, κυριαρχεί η «ιστορία του παρόντος», που ο Βολονάκης έχει εισαγάγει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε συνάρτηση με την εθνογραφική προσέγγιση της ιστορίας από τον Άμαντο. Η διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης αποτελεί σταθερά τον βασικό σκοπό των ιστορούντων υποκειμένων, με συνέπεια η *Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* να καταλαμβάνει το μεγαλύτερο κομμάτι της εκδοτικής πίτας. Η δημοσίευση *Ημερολογίων* και *Απομνημονευμάτων* ενισχύει τη συγγραφή των πολεμικών δράσεων τόσο από πάνω προς τα κάτω όσο και αντίστροφα. Τα ιστορικά τμήματα του στρατού γράφουν το πρώτο μεγάλο έργο για να τιμήσουν τους πεσόντες των πολέμων από το 1830 έως το 1930, που είναι ενταγμένο στη λογική της συνέχειας και ένα τρίτομο έργο με τις πολεμικές εκθέσεις των Βαλκανικών Πολέμων. Ωστόσο, διαφαίνεται ότι ακόμα δεν υφίσταται συγκροτημένη και στοχευμένη συγγραφική προσπάθεια για την εκπαίδευση των αξιωματικών του ελληνικού στρατού. Η *Ακαδημαϊκή Ιστορία* συνεχίζει να διατηρεί το μικρό κομμάτι της στην εκδοτική πίτα. Αν και δεν παραθέτει βιβλιογραφία, εντούτοις πιστοποιεί τα γραφόμενα της με την παράθεση πηγών.

Στην τρίτη ιστοριογραφική περίοδο 1933-1974, στην Ευρώπη, κυριαρχεί η Σχολή των Annales, η οποία αν και έχει ως επίκεντρό της τη δομή και την κοινωνία, και όχι το γεγονός, εντούτοις αναγνωρίζει τη στρατιωτική ιστορία ως μοναδική έκφραση της γεγονοτολογικής ιστορίας. Η τεχνολογική εξέλιξη στα μέσα του πολέμου, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ευνοεί τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας κυρίως από αξιωματικούς του στρατού και λιγότερο από ακαδημαϊκούς, καθώς οι πρώτοι, ως γνώστες των στρατιωτικών λειτουργιών, μπορούν να παρακολουθήσουν καλύτερα τα πολεμικά γεγονότα. Στην Ελλάδα, με την ένταξη της στο NATO εφαρμόζεται μια θεσμικά συντονισμένη προσπάθεια για τη συγκρότηση αυτοτελούς στρατιωτικής ιστορικής διεύθυνσης. Η ΔΙΣ, η ΣΣΕ και μεμονωμένοι αξιωματικοί του στρατού γράφουν για να ενισχύσουν τη στρατιωτική εκπαίδευση, διαφυλάττοντας την επιχειρησιακή μορφή των πολεμικών γεγονότων. Επιπρόσθετα, η στρατιωτική ιστορία αναβαθμίζεται, αφού ο πόλεμος αντιμετωπίζεται ως μια διάσταση της ανθρώπινης ιστορίας που δεν πρέπει να αγνοηθεί. Στην ακαδημαϊκή κοινότητα, οι βυζαντινολογικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης προάγουν το δίπολο Βυζάντιο-Νεότερη Ιστορία. Η ΕΜΣ και το ΙΜΧΑ αναδεικνύονται σε αρωγούς της ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας στην περιοχή της Μακεδονίας, καταβάλλοντας μεγάλη προσπάθεια και υποστηρίζοντας τη συγκρότηση αρχείου με τις προσωπικές μαρτυρίες των μακεδονομάχων και την έκδοσή τους. Έτσι, η

Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία συνεχίζει να έχει το μεγαλύτερο κομμάτι, στην εκδοτική πίτα, με πρωταγωνιστή τον Μακεδονικό Αγώνα.

Την παρούσα περίοδο γράφονται βιβλία *Γενικής Στρατιωτικής Ιστορίας* είτε με αφετηρία την αρχαιότητα είτε το 1821 έως τα σύγχρονα χρόνια, αποδίδοντάς τη στρατιωτική ιστορία με όρους ενότητας και συνέχειας. Αν και μεγάλο κύμα ιστορικών έχει διαφύγει στο εξωτερικό εξαιτίας της δικτατορίας, εντούτοις η *Ακαδημαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* αυξάνει το ποσοστό της, έστω και λίγο, προβαίνοντας στη σφαιρική απόδοση των πολιτικών, διπλωματικών και στρατιωτικών διεργασιών, που οδήγησαν στη μεγάλη νίκη των Βαλκανικών Πολέμων. Ανάλογη είναι και η αύξηση του ποσοστού της παράθεσης πηγών, βιβλιογραφίας και υποσημειώσεων. Είναι εμφανές ότι η προάσπιση των εθνικών αιτημάτων κυριαρχεί. Η στρατιωτική ιστορία, αν και με μικρά βήματα, συνιστά αρωγό της διαδικασίας για τη συγκρότηση πολιτών με εθνική ταυτότητα και στρατιωτικών με συνείδηση πολίτη και συγκροτημένη εκπαίδευση. Και σε αυτή την περίοδο, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Μακεδονικός Αγώνας προκαλούν περισσότερο το συγγραφικό ενδιαφέρον έναντι της Κρητικής Επανάστασης 1866-1869 και του Ελληνοτουρκικού του 1897.

Στην τέταρτη ιστοριογραφική περίοδο 1975-2018, αν και με πιο αργά βήματα από το εξωτερικό η παλιά στρατιωτική ιστορία αντικαθίσταται από τη νέα. Οι ιστορικές συναλλαγές με τις στρατιωτικές δυνάμεις και τον πόλεμο στρέφονται προς την κοινωνία και χαμηλώνουν το βλέμμα τους προς τα κάτω, προς τον απλό πολεμιστή. Η μεγάλη αφήγηση αντικαθιστάται από πολλαπλές μικρές αφηγήσεις, ενισχύοντας τη συγγραφή μονογραφιών και, συνακόλουθα, συλλογικών έργων. Ως εκ τούτου, η *Λαϊκή Στρατιωτική Ιστορία* συνεχίζει να διατηρεί το υψηλό ποσοστό της. Από τη μία, το αυξημένο ποσοστό των συγγραφέων στο συγγραφικό γίγνεσθαι της στρατιωτικής ιστοριογραφίας καταδεικνύει ότι το πεδίο του ιστορούντος υποκείμενου έχει διευρυνθεί από μη επαγγελματίες ιστορικούς. Από την άλλη, η ίδρυση μουσείων, αρχείων και ερευνητικών ιδρυμάτων, ενισχύουν τη δημιουργία μιας, εκτός πανεπιστημίου, επαγγελματικής κοινότητας ιστορικών, που διενεργούν έρευνες και προβαίνουν στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων τους. Στην Ελλάδα, η επιστροφή των ακαδημαϊκών, με τη μεταπολίτευση (1974), συμβάλλει στην εκ νέου συγγραφή της ελληνικής ιστορίας. Μεταλαμπαδεύοντας τις ιστοριογραφικές τάσεις από Ευρώπη και Αμερική, στρέφονται στη συγγραφή μιας περισσότερο επιστημονικής ιστορίας παρά ιδεολογικής, με συνέπεια την αύξηση της παράθεσης πηγών και βιβλιογραφίας που προάγουν την τεκμηριωμένη συγγραφή. Επικεντρώνονται στην έρευνα μικρότερων χρονικών περιόδων, ενώ κοιτάζοντας πλέον από κάτω προς τα πάνω αναδεικνύουν τα συλλογικά υποκείμενα ως φορείς της ιστορικής δράσης με έμφυλα ή άλλα πολιτισμικά κριτήρια.

Μελετώντας το μεγάλο αφήγημα της ελληνικής ιστορίας παρατηρείται ότι τα πολεμικά γεγονότα συνιστούν βασικά κεφάλαιά της. Η δημοσίευσή των πρακτικών συνεδρίων, η εμφάνιση των πολιτών στρατιωτικών ιστορικών και οι συνεργασίες ακαδημαϊκών και στρατιωτικών ιστορικών πιστοποιούν την ενίσχυση του ακαδημαϊκού κλίματος στη στρατιωτική ιστορία. Το ΓΕΣ διατηρεί σταθερά τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, ως επίσημο φορέα του για τη διαφύλαξη των αρχείων των πολεμικών περιόδων και τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας, το ίδιο ισχύει και για τα Επιτελεία Ναυτικού και Αεροπορίας, με τις αντίστοιχες ιστορικές υπηρεσίες –Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού και Μουσείο Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας. Ιδιαίτερα, η ΔΙΣ που έχει το μεγαλύτερο συγγραφικό έργο για τις πολεμικές περιόδους που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, έχει διευρυνθεί με την πρόσληψη στρατιωτικών ιστορικών. Το επιστημονικό δυναμικό της, που κατέχει μεταπτυχιακούς και διδακτορικούς τίτλους προβαίνει σε διαρκή ερευνητική επαναπροσέγγιση των αρχείων της, ώστε να προάγει την ευρύτερη θεώρησή τους. Ως εκ τούτου, εκτός από την παραδοσιακή γεγονοτολογική προσέγγιση των πολέμων, στρέφονται στην έρευνα δομικών ζητημάτων του πολέμου – υπηρεσίες, οπλισμός, κ.λπ. – αλλά και στη βιωματική προσέγγιση του, ταυτιζόμενοι με το σύγχρονο ιστοριογραφικό πνεύμα. Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραβλέπεται ότι η στρατιωτική εκπαίδευση παραμένει ως ο βασικός προσανατολισμός της στρατιωτικής ιστορίας, καθώς αξιοποιείται διδακτικά μέσω της μελέτης και αναπαράστασης των μαχών. Διαφαίνεται ότι στην τελευταία ιστοριογραφική περίοδο, εκατέρωθεν ακαδημαϊκοί, αξιωματικοί του στρατού και στρατιωτικοί ιστορικοί ενισχύουν τη μεταξύ τους επιστημονική συνδιαλλαγή, προσανατολισμένοι στην πολύπλευρη και τεκμηριωμένη θεώρηση των πολέμων. Από τη μία, οι επίσημοι στρατιωτικοί ιστορικοί παράγουν τεκμηριωμένη γνώση για τις πολεμικές περιόδους, ταυτιζόμενοι με τα ακαδημαϊκά βήματα. Από την άλλη, τα ακαδημαϊκά ιδρύματα αν και δεν έχουν θέσει ως προτεραιότητα την προσέγγιση της στρατιωτικής ιστορίας, εντούτοις η επιστημονική συνδιαλλαγή τους με τους στρατιωτικούς ιστορικούς και τα αρχεία των πολεμικών περιόδων καταδεικνύει την ύπαρξη μιας εν δυνάμει ερευνητικής διαδικασίας προς μία κοινή κατεύθυνση, που στο εγγύς μέλλον θα αυξήσει το κοινά παραγόμενα έργο.

Βιβλιογραφία-Πηγές

Αγώνας και διλήμματα η Μακεδονία του Παύλου Μελά μέσα από τα σημειωματάριά του, Περσεφώνη Γ. Καραμπάτη (επιμ.), Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2005.

Αδαμίδης Αλέξανδρος, *Αθανάσιος Κων. Γκούμας. Ο Μακεδονομάχος Οπλαρχηγός από το Μέγαρο Γρεβενών*, Σωκράτης Αθαν. Γκούμας, Αθήνα, 1990.

Αλεξάκης Ιωάννης, *Η 3ετής Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 και η 10ήμερος μάχη εις το Λασίθι 20-30 Μαΐου 1867*, Ι. Αλεξάκης, Αθήναι, 1968.

Αναστασόπουλος Βασίλειος, *Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913), η Αρχή της Εθνικής Εξόρμησης*, Γκοβόστη, Αθήνα, 2012.

Ανδρεάδης Χρήστος, *Ο Κορυτσάς και Πρεμετής Φώτιος Καλπίδης (1862-1906): ο Πόντιος εθνομάρτυς, πρώτο θύμα του Μακεδονικού Αγώνα*, Αφοι Κυριακίδη, [χ.τ.], 2004.

Ανεστόπουλος Άγγελος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908, και η συμβολή των κατοίκων εις την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, τ. Α΄, [χ.έ.], Θεσσαλονίκη, 1965.

Ανεστόπουλος Άγγελος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908, και η συμβολή των κατοίκων εις την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, τ. Β΄, [χ.έ.], Θεσσαλονίκη, 1969.

Αποστολίδης Δημήτριος, *Ο νικηφόρος Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1912-1913: Μετ' εικόνων*, Εστία, εν Αθήναις, 1913.

Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913), Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης - Κωνσταντίνος Σ. Παπανικολάου (επιμ.), ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2008.

Β΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 90 έτη από τους Βαλκανικούς Αγώνες του 1912-1913 και τη Μάχη των Γιαννιτσών 19-20 Οκτωβρίου 1912, συλλογικό, ΕΜΣ - Δήμος Γιαννιτσών, Έδεσσα, 2002.

Βαβέας Νικ., *Ιστορία Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου. Η Μάχη του Κιλκίς*, Σταύρος Π. Γεωργιάδης, εν Αθήναις, 1913.

Βακάλης Βασίλειος, *Άντριτσες: η συμβολή των γυναικών των Τσεριτσάνων στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, Βασίλειος Βακάλης, [χ.τ.], 2006.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Η εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904). Η Μακεδονία τις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 1986 (1999).

-, *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), η Ένοπλη Φάση*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης, 1987.

-, *Των Δραγούμης Παύλος Γύπαρης, Κορυφαίες μορφές του Μακεδονικού Αγώνα*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 1987.

Βαλλιάνος, Περικλής, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη-Τόμος Γ' : Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2008.

Βάρφης Κ., *Τα γεγονότα του Ελληνικού Ναυτικού το 1897*, περιοδικό *Ναυτική Επιθεώρηση*, [χ.τ.], 1985.

Βασιλικού Μερόπη, *Πάνθεον των Μακεδόνων Αγωνιστών 1896-1914*, [χ.έ.], [χ.τ.], [χ.χ.].

Βέικος Θεόφιλος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

Βίγγας Γρηγόριος *Εκστρατεία Α' των Μανιατών εις Κρήτην υπό τον ήρωα Δ. Πετροπουλάκη*, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1869.

Βλαδίμηρος Λάζαρος, *Το Υγειονομικό στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897*, Λογοθέτης, Αθήνα, 1997.

Βλάχος Νικόλαος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908*, Τύποις Γερτρούδης Σ. Χρήστου, εν Αθήναις, 1935.

Βόγιας Χαράλαμπος, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, κινηματογραφικές, υγειονομικές και άλλες πρωτοτυπίες*, Carpe Librum, [χ.τ.], 2016.

Braudel Fernand, *Μελέτες για την Ιστορία*, Οντέτ Βαρών και Ρόδη Σταμούλη (μτφρ), Δεύτερη Έκδοση, Μνήμων, [χ.τ.]. 1987.

Βυζάντιος Χρήστος, *Έκθεση του Συνταγματάρχη Χρήστου Βυζάντιου: εν Κρήτη, 04 Ιουνίου 1867*, Εν Αθήναις, [χ.έ.], 1869.

-, *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, εν Αθήναις, [χ.έ.], 1901.

Διαμαντής Αριστείδης, *Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης (1855-1935): μια ψυχογραφική προσέγγιση*, ΥΙΝ, Αθήνα, 2013.

Γεραμάνης Αθανάσιος, *Πολεμική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδας, Ελληνο-σέρβικος και Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος 1913*, [χ.έ.], [χ.τ.], [χ.χ.].

Γεροζήσης Τριαντάφυλλος, *Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (1821-1975)*, Αθήνα- Γιάννινα, Δωδώνη, 1996.

Γέροντας Παναγιώτης, *Μεθ' Ορμής Ακαθέκτου, Επίτομη Ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού 1821-1945*, ΓΕΝ/ΥΙΝ, Αθήνα, 2016.

ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά Τούρκων εν Μακεδονία (και τα νησιά του Αιγαίου)*, τ. Α', Υπουργείο Στρατιωτικών/Πολεμική Έκθεσις εν Αθήναις, 1932 (1939).

-, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις εν Ηπείρω* τ. Β', Υπουργείο Στρατιωτικών/Πολεμική Έκθεσις εν Αθήναις, 1932.

-, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά των* τ. Γ', Υπουργείο Στρατιωτικών/Πολεμική Έκθεσις εν Αθήναις, 1932.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οδηγίαι διά την συγγραφήν της Στρατιωτικής Ιστορίας*, Τύποις Στρατ. Τυπογραφείου, Αθήναι 1955.

-, ΣΚ 900-2, *Κανονισμός Οργανώσεως και Λειτουργίας της Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού*, Στρατιωτικών Τυπογραφείον, Αθήναι, 1962.

-, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήναι, 1979.

-, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήναι, 1998.

-, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Αθήνα, 1987.

-, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α' Βαλκανικός Πόλεμος)*, τ. Α', Αθήνα, 1989.

-, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις στην Ήπειρο (Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος)*, τ. Β΄, Αθήνα, 1991.

-, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων (Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος)*, τ. Γ΄, Αθήνα, 1992.

-, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα, 1993.

-, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997*, Αθήνα, 1997.

-, *Ο Οπλισμός του Ελληνικού Στρατού (1868-2004)*, Αθήνα, 1997.

-, *Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, Αθήνα, 2001.

-, *Ιστορικές ονομασίες ενεργών Συνταγμάτων και Ταξιαρχιών (ΠΖ-ΤΘ- ΕΔ)*, Αθήνα, 2004.

-, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (19ος-20ος αι.)*, συλλογικό, Βασίλειος Αναστασόπουλος (επιμ.) Αθήνα, 2011.

-, *Οι κυριότερες μάχες του Ελληνικού Στρατού (1897-1955)*, Αθήνα, 2012.

-, *100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, (Αθήνα, 7-8 Φεβρουαρίου 2013)*, συλλογικό, Βασίλειος Αναστασόπουλος, Θεοφάνη Κοπανιτσάνου (επιμ.) Αθήνα, 2013.

-, *130 Χρόνια Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού*, Αθήνα, 2017.

ΓΕΣ/ΔΙΣ-ΕΛΤΑ, *Επιδοθήτω χερσίν αυτού 100 τεκμήρια μνήμης και ιστορίας από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων*, Γεώργιος Σκαλτσογιάννης, Βασίλης Αναστασόπουλος (κείμενα, επιμ.), Αθήνα, 2012.

Γεωργίου Χρίστος, *Ο Γέρμας και τα γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνα*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1966.

Γκίνης Πέτρος, *Η αλήθεια επί της δράσεως της Β΄ Μοίρας των Θωρηκτών κατά τους Ναυτικούς Πολέμους 1912-1913*, [χ.έ.], [χ.τ.], [χ.χ.].

Γόνζαγας Μαυρίκιος (Gonzaga Mauricio), *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 εν Θεσσαλία*, Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής (μτφρ.), Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις, 1906.

Γούναρης Βασίλης, «Μακεδονία 1871-1909. Από τη Βουλγαρική Εξαρχία στο Κίνημα των Νεοτούρκων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909*, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 261-284.

-, *Ο Μακεδονικός Αγώνας: μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)*, Έφεσος, Θεσσαλονίκη, 2006.

Γρηγοριάδης Σόλων, *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Alter ego, ΜΜΕ Α.Ε. (τ. Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη), Αθήνα, 2011(1975).

Γυπαράκης Ανδρέας, *Ο Καπετάν Παυλός Γύπαρης (Απ' ότι έχει γραφεί για τον Κρητικό πολέμαρχο)*, [χ.έ.], Αθήναι, 1967.

-, *Κρήτες Μακεδονομάχοι 1903-1908*, [χ.έ.], Αθήναι, 1976.

Carr Edward Hallet, *Τι είναι ιστορία;* Φρίντα Λιάππα (μτφρ), Εκδόσεις 70-Πλανήτης, [χ.τ.], [χ.χ].

Crevelde Martin van, «Thoughts on Military History», *Journal of Contemporary History*, (Vol. 18, No. 4, Oct., 1983), pp. 549-566.

Dakin Douglas, *Μακεδονικός Αγώνας*, με τη συνεργασία Ιστορικών: Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάνου, Ε. Κωφού, Ι. Διαμαντούρου, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1985.

-, *Ο Ελληνικός Αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913*, Γιάννης Στεφανίδης – Ξένια Κοτζαγεώργη (μτφρ.), IMXA & Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη, 1996.

Δημητριάδης Ιάσων, *Ο ελιγμός του Σαρανταπόρου και η στροφή προς Θεσσαλονίκη*, *Οκτώβριος 1912*, Αθήναι, [χ.έ.], 1948.

Δημητρακόπουλος Αναστάσιος, *Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος μέσα από τα Αρχεία της Ιστορικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Ναυτικού*, Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, Πειραιάς, 1996.

Δογιάμας Κωνσταντίνος, *Οι Μακεδονομάχοι Αδελφοί Δογιάμα*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2009.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Ο συμμαχικός πόλεμος κατά των Βουλγάρων. Ιστορούμενος επί τη βάσει των ανακοινωθέντων των δύο συμμαχικών γενικών στρατηγείων, των διαταγών του Αρχιστρατήγου και των ημερησίων αναφορών των μεράρχων*, Εκδοτικών Τμήμα της Α.Ε.Β.Ε. Π. Γ. Μακρής & Σία, Αθήναι, 1928.

-, *Κριτική της υπό του Υπουργείου των Στρατιωτικών δημοσιευθείσης Πολεμικής Εκθέσεως Ηπείρου 12-13*, Εφημερίδα Βραδυνή, Αθήνα, 1934.

Δορδανάς Στράτος και Καλογρηάς Βάιος, *Η Γερμανική Αυτοκρατορία και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, άγνωστες πτυχές από τα Γερμανικά Αρχεία, Αρχεία του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2012.

Δράκος Θεόδωρος, *Η Καμαρίνα και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Νέα Θέσις, Αθήνα, 2014.

Δροσόπουλος Κ., *Μελέτη επί της Στρατηγικής και της Τακτικής Δράσεως της V Μεραρχίας κατά τον Ελληνοτουρκικόν Πόλεμον 1912*, [χ.έ.], Αθήναι, 1931.

1912-2012 Εκατό χρόνια από τη Ναυτική Εποποιία των Βαλκανικών Πολέμων, Αναστάσιος Δημητρακόπουλος (επιμ.), ΓΕΝ/ΥΙΝ, Αθήνα, 2012.

Εκ θριάμβου δικαίωσις, 100 Χρόνια από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, Γεώργιος Σκαλτσογιάννης (κείμενα, επιμ.), ΕΛΤΑ, Αθήνα, 2013.

Εμμανουηλίδης Κωνσταντίνος, *Οι ανθελληνικοί διωγμοί εν Βουλγαρία το 1906, αι τραγικαί ημέραι του Ιουνίου και Ιουλίου, το ολοκαύτωμα της Αγκιάλου την 30 Ιουλίου 1906*, [χ.έ.], [χ.τ.], 1956.

Ευθυμιάδου-Παπασταύρου Σόνια, *Αθέατες πλευρές του Μακεδονικού Αγώνα, το παράδειγμα της Καστοριάς*, Πελασγός, [χ.τ.], 2016.

Ζαφείρης Ηρακλής, *Στρατιωτική Ιστορία, από την Αρχαιότητα μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους*, ΣΣΕ, Βάρη, 1986.

Ζυμβρακάκης Ιωάννης, *Απάντηση Ιωάννου Ζυμβρακάκη ταγματάρχου των γεν. Επιτελών του ελληνικού στρατού, πρώην γενικού αρχηγού του τμήματος Χανίων προς τον εν Βερολίνω καθηγητήν Μενδέλσωνα Βαρθόλδη τον περιγράψαντα τον τελευταίον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείο Περρής και Βαμπάς, 1870.

Hughes – Warrington Marnie, *Fifty Key Thinkers on History*, Routledge Tailor & Francis Group, London and New York, 2008.

Η ιστορία του Ναυτικού Πολέμου 1912-1913, εν Αθήναις, Γραφεία Σκριπ, Βιβλιοπωλείον Βασιλείου και Κουκλάρα, εν Αθήναις, 1925.

Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993.

Η Ιατρική στη σύγχρονη ελληνική Ιστορία , Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, συλλογικό, Γρηγόρης Σκαμπαρδώνης (επιμ.), τ. Δ΄, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήναι, 2001.

Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906) 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδος, Περσεφόνη Καραμπάτη - Πελαγία Κολτούκη Ιάκ. Μιχαηλίδης (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1987.

Η τελευταία φάση της ένοπλης αναμέτρησης στη Μακεδονία (1907-1908): 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδος, Περ. Καραμπάτη, Πελαγία Κολτούκη, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Φωτεινή Τολούδη (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1998.

Θεοφανίδης Ιωάννης, *Η ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού 1909-1913: μετ' εικόνων, σχεδίων και χαρτών*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1923

Θεοδωρίδης Γεώργιος, *Διονύσιος Παπαδόπουλος Αντιστράτηγος εκ των Απελευθερωτικών Πολέμων του Έθνους (1912-1913)*, [χ.τ.], [χ.έ.], [χ.τ.], 1960.

Έντος Χρήστος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913), γεγονότα στην περιοχή του δήμου Παιονίας, από την απελευθέρωση της Γουμένισσας στους αγώνες της 10ης Μεραρχίας*, ΕΜΣ-Δήμος Παιονίας -Αφοί Κυριακίδη α.ε., Αθήνα, 2012.

-, *Βαλκανικοί Πόλεμοι: από το Κιλκίς στη Δοϊράνη και στη Στρώμνιτσα*, Παρασκήνιο, [χ.τ.], 2013.

Ιορδάνογλου Αναστάσιος, *Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος από την πλευρά των Οθωμανών*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη 2013.

Ιστορία Ελληνο-τουρκικού Πολέμου- Η δίκη του Ναυτικού εν τη Δίκη Κόκορη- Σαχτούρη μετά εικόνων, [χ.έ.], 1898.

Καϊσάρου-Πανταζοπούλου Τριανταφυλλιά, *Ελληνική Αεροπορία: συνοπτική ιστορία 1908-1944*, ΓΕΑ/Μ.ΙΣ.Π.Α., Αθήνα, 2000.

Καλαφάτης Χρυσόστομος, *Εκθέσεις περί του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1907*, Βασίλειος Λαούρδας (επιμ.), ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960.

Καμηλαρόπουλος Χρ., *Τα Στενά της Κρέσνας και η Μάχη του Σιμιτλή*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Κανελλόπουλος Θεόδωρος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομαρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα «φωτιά στη φωτιά»*, Αθήνα, Κωνσταντίνος Θεοδώρου Κανελλόπουλος, Αθήνα, 2003 (1958).

Καράβας Σπύρος, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014.

Καραθανάσης Αθ., «Τα απομνημονεύματα του Μακεδονικού Αγώνα, μια πρώτη προσέγγιση και καταγραφή» στο *Μακεδονικός Αγώνας Συμπόσιο*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1987.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα, 2006.

Καραμπάτη Περσεφόνη, *Μαχόμενα σύμβολα, οι σφραγίδες των μακεδονομάχων αγωνιστών*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 2000.

Καργάκος Σαράντος, *Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, Σαρ. Καργάκος, [χ.τ.], 2011.

Κάρτσιος Βασίλης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην Ανατολική Μακεδονία. Η Μάχη της Δοβίστας (14 Ιουλίου 1907). Τα γεγονότα που συντάραξαν τα Δαρνακοχώρια και τις Σέρρες και έφεραν στα πρόθυρα του πολέμου Ελλάδα-Τουρκία*, Ερωδιός και Βασ. Σ. Κάρτσιος, Θεσσαλονίκη, 2007.

Καστάνης Ανδρέας, *Ανάλυση Στρατιωτικών Επιχειρήσεων του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου στη Μακεδονία*, ΣΣΕ, Βάρη, 2011.

Κατσαντώνης Ηλίας, *Η Εκπόρθησις του Μπιζανίου*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Κατσιάρας Γεώργιος, *Μάχη περί την Στενωπόν της Κρέσνας (6-17 Ιουλίου 1913)*, εν Αθήναις, Τύποις Ν. Τιλπέρογλου, εν Αθήναις, 1939.

Κοεμτζόπουλος Νικ., *Καπετάν Κώττας, ο Πρώτος Μακεδονομάχος*, [χ.έ.], Αθήναι, 1968.

Κοκίδης Ιφικράτης (Συνταγματάρχης των Γενικών Επιτελών), *Στρατιωτική Γεωγραφία της Ελλάδος*, Εκ του Τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις, 1891.

Κόκκινος Διονύσιος, *Η δράσις των ευζώνων κατά τον Ελληνοβουλγαρικών Πόλεμον*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Κόκκορης Αναστάσιος, *Στρατιωτική Ιστορία Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913)*, Σ.Σ. Ευελπίδων, Δ/νσις Σπουδών, [χ.τ.], 1956.

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας, η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881-1896», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 215-220.

Κολλιόπουλος Αντώνιος (Ταγματάρχης ΠΖ), *Στρατιωτική Γεωγραφία Βαλκανικής, Μ. Ασίας και Μεσογείου*, Τύποις Ν. Τιλπέρογλου, Εν Αθήναις, 1939.

Κοντούλης Αλέξανδρος, *Βιογραφία Καπετάν Κώττα*, Τυπογραφείο Σ. Μ. Κωνσταντινίδου, Φλώρινα, 1931.

Κουζινόπουλος Σπύρος, *Το Μεγάλο άλμα, η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997.

Κουζούλης Στάθης, *Αγωνιστές Μακεδονομάχοι της επαρχίας Νευροκοπίου 1900-1907*, Δράμα, 2010.

Κουράκλης Μελέτιος, *Θρησκευτικοί λειτουργοί στο στράτευμα διά μέσου των αιώνων*, Σ.Ο.Α. Σχολής Ευελπίδων- Αρχιμ. Μελέτιος Κουράκλης, Αθήνα, 2010.

Κτεναβέας Στράτος, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος Ηπειρώτικη Εκστρατεία*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Κυριακίδης Στίλπων, *Σύντομος Επισκόπησις της Ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνος*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1962.

Κυριακός Αριστείδης, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου, γραφείσα επί τη βάσει πολλών διπλωματικών και ιστορικών εγγράφων, μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικών χαρτών*, Αθήνα, Βασιλείου Κ. Τσαγκάρη [χ.χ.].

Κύρου Δημήτριος, *Η απελευθέρωση της Αρναίας και της βόρειας Χαλκιδικής από τον τουρκικό ζυγό (1912) και οι πρώτες ημέρες ελεύθερης ζωής*, Δήμος Αρναίας, Αρναία, 2007.

ΑΒΥ Διάδοχος Κωνσταντίνος, *Έκθεσις της Α. Β. Υψηλότητος του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του Στρατού Θεσσαλίας κατά την Εκστρατείαν του 1897* υποβληθείσα εις το Υπουργείον των Στρατιωτικών, εν Αθήναις, 1898.

Κωστόπουλος Τάσος, Εμπειρικός Λεωνίδας, Λιθοξόου Δημήτρης, *Ελληνικός εθνικισμός, μακεδονικό ζήτημα, η ιδεολογική χρήση της ιστορίας*, Αντισχολείο, [χ.τ.], 2018.

Λάζαρης Γιάννης, *Μακεδονικός Αγώνας. Από τον μύθο στην... ιστορία*, Δρόμων, [χ.τ.], 2014.

Λαμπίρη-Δημάκη Ι., «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η Κοινωνιολογική Οπτική του Ιστορικού Φαινομένου», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Νικητές και Ηττημένοι 1949-1974: Νέοι Ελληνικοί Προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, τ. 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 181-195.

Λάουρδας Βασίλειος, *Έγγραφα εκ του Αρχείου του Καπετάν Βάλτσα*, [χ.έ.], Θεσσαλονίκη, 1961.

Λεβίδης Νικόλαος, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος*, Τ. Α΄: *Πως ενήργησεν ο Ελληνικός Στόλος*, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, εν Αθήναις, 1898.

Λεσβιακά, Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών, Τόμος ΚΔ΄, Αφιερωμένος στην επέτειο των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Λέσβου, Κωνσταντίνος Μπριασούλης – Γεράσιμος Μπεκιάρης (αρχειακή έρευνα), Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών, Μυτιλήνη, 2014.

Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2007.

Λιάπης Κώστας, *Καπετάν Κώστας Γαρέφης: ο σταυραετός του Πηλίου*, Ερωδιός, [χ.τ.], 2008.

Λιδωρίκης Μιλτιάδης, *Πολεμικαί εντυπώσεις Ευζώνου, 20 Σεπτεμβρίου 1912 - 20 Μαρτίου 1913*, , Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Λουκάς Κ. Ιωάννης, *Θαλάσσια ισχύς και ελληνικό κράτος, ο Στόλος της Μεγάλης Ιδέας*, Επικοινωνίες Α.Ε., Αθήνα, 1998.

Μαζαράκης Ιωάννης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας, η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 220-254.

Μακεδονικός Αγών, εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά (επιστημονικό συνέδριο) 12-13 Νοεμβρίου 2004, Ιωάννης Κολιόπουλος (Πρόλογος), ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 2006.

Μαλέσης Δημήτρης, *Ήττα-Θρίαμβος-Καταστροφή, ο Στρατός στο Ελληνικό Κράτος από το 1898 έως το 1922*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2017.

-, «...ν' ανάψη η επανάσταση», *Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19ο αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα, 2018.

Μαμαλάκης Ι., *Ο αγώνας του 1866-1869 για την ένωση της Κρήτης*, τ. 1, [χ.έ.], Θεσσαλονίκη, 1942.

Μάντακας Γιάννης, *Ελληνο-τουρκικός και Ελληνο-βουλγαρικός Πόλεμος 1912-1913, με τη συμμετοχή και Κρητών εθελοντών πολέμου, ένα μήνυμα ελευθερίας με ιστορίες-εικόνες-ριζίτικα τραγούδια*, Παράρτημα Πολεμικού Μουσείου Χανίων & Γιάννης Μάντακας, Χανιά, 1995.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου», *Ο πόλεμος του 1897: διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων: (4-5 Δεκεμβρίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999, σ.81-103.

-, «Η εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922), από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τ. 6, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 63-82.

Μαρωνίτη Νίκη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909*, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-35.

Μαστέλλου-Γιαννάκενα Ελίνα, *Παύλος Μελάς και Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), ο σκοπός και οι ήρωές του*, Πελασγός, [χ.τ.], 2018.

Μελάς Σπύρος, *Οι πόλεμοι 1912-1913: [Μακεδονία, Ήπειρος, Αιγαίον, ο πόλεμος της διπλωματίας]*, [χ.τ.], Βλάσσης, [χ.τ.], 1958 (1972).

Μέλλιος Λάζαρος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και η συμβολή της Φλώρινας*, Δήμος Φλώρινας, [χ.έ.], Φλώρινα, 1985.

-, *Απ' το Μακεδονικό Αγώνα*, Φλώρινα, [χ.έ.], Φλώρινα, 1985.

Μένδελσων Κάρολος Βαρθόλδος, *Οι περί ελευθερίας της Κρήτης αγώνες*, Εν Οδησσώ, Ελληνικό Βιβλιοπωλείο Πέτρος Γ. Ζερβάκης/Τύποις Ν. Χρυσογέλος, 1891 (1870).

Μόδης Γεώργιος, *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 1950.

-, *Ο Μακεδονικός Αγών και η Νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1967.

Μπακόπουλος Ηλίας, *Παύλος Μελάς (Βιογραφία)*, [χ.έ.], Αθήνα, 1939.

Μπαλτά Νάση – Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η Ελληνική και Ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.

Μπαρτζούδης Γεώργιος, *Η απελευθέρωση της περιοχής Νιγρίτας και οι συμπλοκές με τους Βουλγάρους (Οκτώβριος 1912-Φεβρουάριος 1913)*, [χ.έ.], Σέρρες, 2015.

Μπεκιάρης Μάκης, *Η Λεσβιακή Φάλαγγα, 100 χρόνια ελευθερίας 1912-2012*, Εφημερίδα *Εμπρός*, Μυτιλήνη, 2001.

Μπενάκης Νικόλαος, *Η εθνική ιστορία του Παύλου Μελά, όλος ο πατριωτικός βίος του*, Ελεύθερη Σκέψις, [χ.τ.], 2004.

Μπρέγιαννη Κατερίνα, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης, Ιστορία και Ιστοριογραφία: Νεότερες Προσεγγίσεις*, ΕΑΠ, Πάτρα, 2008.

Νάλτσας Χριστόφορος, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1958.

Νεράντζης Χρήστος, *Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908)*, τ. Α' - Δ', Μορφωτικός Κόσμος, Θεσσαλονίκη, 1984.

Νικολακόπουλος Παναγιώτης, *Μιχαήλ Γ. Μωραΐτης μακεδονομάχος, Καπετάν Κόδρος (1856-1905)*, Ερωδιός, [χ.τ.], 2016.

Νικολοδήμος Αθανάσιος, *Μέρες Πολέμου (1902-1922), αυτοί που έγραψαν ιστορία*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία, 2005.

Νοτάρης Ιωάννης, *Πάυλος Μελάς (Βιογραφία)*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1955.

Ξανθουδίδης Στέφανος, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, Εν Αθήναις, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1909.

Ξηραδάκη Κούλα, *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897: πολεμάνε – προσφέρουν υπηρεσίες – καταγράφουν γεγονότα – επιρρίπτουν ευθύνες*, Φιλιππότη, Αθήνα, 1994.

Offenstadt Nicolas, *Οι λέξεις του ιστορικού*, Κωστής Γκοτσίνας (μτφρ), Κέδρος, Αθήνα, 2004.

Ο Μακεδονικός Αγώνας, Συμπόσιο Φλώρινα-Καστοριά-Έδεσσα, 28 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1984, συλλογικό, ΙΜΧΑ & Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1987.

Ο Μακεδονικός Αγώνας στην Ημαθία (1904-1908), συλλογικό, [χ.έ.], [χ.τ.], [χ.χ.].

Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904) 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδος, Βασίλειος Γούναρης - Σοφία Αλεξανδρίδου - Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (έρευνα, επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996.

Οικονομάκος Πέτρος, *Η Ελληνική Αεροπορία, (μέχρι το 1941)*, [χ.έ.], Αθήναι, 1970.

Οικονομόπουλος Ηλ., *Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου*, τ. 1, Εκδοτικών Κατάστημα Αναγνωστόπουλου και Πετράκου, εν Αθήναις, [χ.χ.].

Οικονομόπουλος Ηλ., *Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου*, τ. 2, Εκδοτικών Κατάστημα Αναγνωστόπουλου και Πετράκου, εν Αθήναις, [χ.χ.].

Οικονόμου Νικόλαος, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η προσάρτηση των Νέων Χωρών, Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 289-326.

Παλούμπης Ιωάννης, *Βαλκανικοί πόλεμοι... ο ναυτικός αγώνας 1912-1913*, Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, Πειραιάς 2011.

Παμμακεδονικός Σύλλογος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1908*, Τύποις Αυγής Αθηνών, Αποστολοπούλου, εν Αθήναις, 1908.

Παμμακεδονικός Σύλλογος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1909*, εκ του τυπογραφείου Ν. Ταρουσόπουλου, Εν Αθήναις, 1909.

Παμμακεδονικός Σύλλογος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1910*, Τύποις Καταστημάτων «Αυγής» Αθανασίου Α. Παπασπύρου, Εν Αθήναις, 1910.

Παπαδημητρίου Ρούλα, *Η Εκκλησία στο Μακεδονικό Αγώνα*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, [χ.τ.], 1991.

Παπαϊωάννου Λάζαρος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στους Καζάδες Κοζάνης και Σερβίων*, Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 1984.

Πάππας Βασίλειος, *Ο Χαλκιδικιώτης Μακεδονομάχος, Καπετάν Γιαγλής, Η ηρωική δράση του ένοπλου Σώματός του στη Χαλκιδική, Νιγρίτα Σερρών και Άγιον Όρος*, [χ.έ.], Ιερισσός Χαλκιδικής, 2011.

Παπαφλωράτος Ιωάννης, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1833-1949, η δράση των I-VIII Μεραρχιών, νομική και χαρτογραφική παρουσίαση των γεγονότων*, τ. Α΄- Β΄, Σάκκουλας Α. Ε., Αθήνα, 2014.

Πατεράκης Γιώργης, *Καπετάν Μιχάλης Κόρακας*, Κνωσός, Αθήνα, 1984.

Παύλος Μελάς, *ένας άνθρωπος της εποχής του, από το Αρχείο της Ναταλίας Ιωαννίδη*, Περσεφόνη Καραμπάτη –Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ.), Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 2014.

Πικρός Ιωάννης, «Η Ελληνοτουρκική κρίση και ο Πόλεμος του 1897. Η Κρητική Πολιτεία. Ο Μακεδονικός Αγώνας. Βελτιώσεις στην Ελλάδα 1895-1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 88-160.

Πολεμικό Μουσείο Αθηνών, *Όπλα των Βαλκανικών Πολέμων Weapons of the Balkan Wars 1912-1913*, Αθήνα, 1993.

Πρεβελάκης Ελευθέριος, *Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Κεντρική Επιτροπή Εορτασμού Εκατονταετηρίδος Κρητικής Επαναστάσεως 1866-1869 και Ολοκαυτώματος Αρκαδίου, Αθήνα, 1966.

Ραζής Ιωάννης, *Έλεγχος εις το Ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους Πολέμους 1912 και 1913*, [χ.έ.], [χ.τ.], [χ.χ.].

Ράπτης Σταμάτης, *Καπετάν Πούλακας (όλος ο Μακεδονικός Αγών)*, τ.1, Αθήνα, [χ.χ.].

-, *Καπετάν Πούλακας (όλος ο Μακεδονικός Αγών)*, τ.2, Αθήνα, [χ.χ.].

Rossi Adolfo, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, το Θεσσαλικό Μέτωπο. Έλληνες, Φιλέλληνες Θεσσαλονίκη, και Εθελοντές στις αναμετρήσεις*, Χριστίνα και Gino Polese (μτφρ.), Αντ. Σταμούλης, 2009.

Σαζανίδης Χρήστος, *Τα όπλα των Ελλήνων: μια ιστορική μελέτη του φορητού οπλισμού των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας και αντάρτικων ομάδων 1821-1992*, Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη, 1995.

Σαχτούρης Αντώνιος, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχή των Σερρών κατά το 1907 (Εκθέσεις του προξένου Σαχτούρη)*, Σερραϊκά Χρονικά, Αθήναι, 1958.

Σαχτούρης Κωνσταντίνος, *Υπόμνημα του Πλοιάρχου Κωνσταντίνου Γ. Σαχτούρη περί της ενεργείας της ανατολικής μοίρας κατά το υπό την αρχηγία του εξαήμερον διάστημα του πολέμου*, εν Αθήναις, [χ.έ.], 1898.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η προσάρτηση των Νέων Χωρών, Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος, η συνθήκη του Βουκουρεστίου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 335-354.

Σελέκος Πέτρος, *Συμβολή στην Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων Ι. Αλ. Μαυροδμήμος 1885-1912*, Λάριμνα, 1998.

Σκίνερ Ιλαρίων, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά το 1867*, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείο Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1868.

Σκορδάς Ευάγγελος, *Ο ορθόδοξος ελληνικός κλήρος στον αγώνα για την ελευθερία της Μακεδονίας*, Εστία Ν. Σμύρνης, Αθήνα, 2001.

Σμοκοβίτης Δημήτριος, «Μεθοδολογία και Προβληματισμοί της Διδασκαλίας της» στο *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, Απρίλιος 1988.

Σούλης Δημήτριος, *Σπουδή του Επιθετικού Αγώνος εν τω ιστορικό πλαίσιο της Μάχης Κιλκίς-Λαχανά, εφηρμοσμένη γενική τακτική*, Υπουργείο των Στρατιωτικών, Αθήναι, 1931.

-, *Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος κατά των Βουλγάρων 1913*, Τυπογραφικά και Βιβλιοδετ. Καταστήματα Νικόλαου Τιλπέρογλου, Αθήναι, 1934.

Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος, *Ο Μακεδονικός Αγών, Η «Οργάνωσις της Θεσσαλονίκης» 1906-1908, Απομνημονεύματα*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1959.

-, *Ημερολόγιον του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1962.

Σπηλιωτόπουλος Αντώνιος, *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, επί τη βάσει των Εκθέσεων του Διαδόχου, του γαλλικού Επιτελείου και του Γκόλτσε Πασσά*, τ. 1, εν Αθήναις, Κωστής Χαιρόπουλος (τ.1), 1902·Σπυρίδων Τσαγκάρης (τ.2), 1897.

-, *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, επί τη βάσει των Εκθέσεων του Διαδόχου, του γαλλικού Επιτελείου και του Γκόλτσε Πασσά*, τ. 2, εν Αθήναις, 1902·Σπυρίδων Τσαγκάρης, 1897.

Σπυριδάκης Σπύρος, *Η Πτώσις του Λαχανά (21 Ιουνίου 1913)*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1913.

-, *Οι αιφνιδιασμοί του Παγγαίου*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Σπυριδωνάκης Β. , *Περί Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2006.

Σπυρόπουλος Νικόλαος, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, Κριτική επί των κατά τον Πόλεμον τούτον εξελιχθεισών επιχειρήσεων και συναγόμενα ωφέλιμα εξ αυτών πορίσματα*, Αθήναι, Τυπογραφικά και Εκδοτικά καταστήματα Νικόλαου Τιλπέρογλου, 1933.

Jessup John , Jr & Robert Coakley, *A guide to the study and use military history*, Center of Military History, United States Army, Washington, 1979.

Στασινόπουλος Ε., *Ο Στρατός της πρώτης εκατονταετίας: ιστορική επισκόπησις εξελίξεως του ελληνικού στρατού*, [χ.έ.], Αθήναι, 1935

Στεργιόπουλος Κώστας, *Το Μικτόν Ηπειρωτικόν Στράτευμα κατά την Ελευθέρωσιν της Ηπείρου (Οκτώμβριος-Νοέμβριος 1912)*, [χ.έ.], Αθήναι, 1968.

Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδας, Αθήναι, συλλογικό, Εκδοτικός Οίκος Σπύρου Α. Τζηρίτα, Αθήναι, [χ.χ].

Στυλιανίδης Ν. , *Ιωάννης Βελισσαρίου Ταγματάρχης Πεζικού εκ των απελευθερωτικών πολέμων του έθνους (1912-1913)*, [χ.έ.], [χ.τ.], 1959.

Στυλιανίδης Στυλιανός, *Παύλος Μελάς εκ των πρωταγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνος*, [χ.έ.], [χ.τ.], 1960.

Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδας, συλλογικό, Ν.Παπαρρόδου, Ε. Π. Φωτιάδης, Κ. Τσόλακας (επιμ. Ύλης), Εκδοτικός Οίκος Σπύρου Α. Τζηρίτα, Αθήναι, [χ.χ.].

Συντομόρου Γαβριήλ, *Σαραντάπορο, Κιλκίς, Λαχανάς, οι πρώτες μας νίκες – Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα, Ζήτρος, 2002.

Σφυρή Γιώτα, *Το έπος του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908. Κρήτες και Μανιάτες Μακεδονομάχοι*, Βεργίνα & Γιώτα Σφυρή, Αθήνα, 2009.

Τα όπλα του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908), Αναστάσιος Λιάσκος - Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμέλεια ύλης), Νικόλτσιος Βασίλειος & Σία ΟΕ, Θεσσαλονίκη, 2008.

Τζαβάρας Κωνσταντίνος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, το 3ο Σύνταγμα Πεζικού Χαλκίδος, οι Εύβοιες Αξιοματικοί και Οπλίτες*, Κων. Τζαβάρας, Χαλκίδα, 2008.

Τζινίκου Κακούλη Αθηνά, *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη, 1996.

-, *Πάβλος Μελάς, ο θρυλικός Καπετάν Μίκης Ζέζας*, Αθ. Τζινίκου Κακούλη, Θεσσαλονίκη, 1998.

-, *Καπετάν Κώττας, ο Εθνομάρτυρας Γηγενής Μακεδονομάχος*, Αθ. Τζινίκου Κακούλη, Θεσσαλονίκη, 2000.

Το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ», 1911-2011. Ιστορία και τέχνη, Ιωάννης Παλούμπης, Λούλα Κυπραίου (επιμ.) Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, Πειραιάς, 2011.

Τόπης Αστέριος, *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, το φωτογραφικό λεύκωμα των Ρωμαΐδη – Ζεϊτζ*, Κέδρος, Αθήνα, 2000.

Τοπόλσκι Γιερζί, *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Μαραγκού Μαρία και Μαραγκός Γιώργος (μτφρ), Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Η ανάπλασις της «ευρωπαϊκής ανατολής»: Βαλκανικοί Πόλεμοι και γαλλικός τύπος*, Σίδερης Ι., Αθήνα, 2018.

Turot Henri, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Λοΐσκα Αβαγιάννου (μτφρ.), , Φυλότυπον, Αθήνα, 2010.

Τριγωνίδου Αθ., *Η Μάχη των Πεστών (29 Νοεμβρίου 1912)*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Τσερεβελάκης Γεώργιος, *Κρητικές Επαναστάσεις, οι αγώνες για την ελευθερία από το 1204 έως το 1898*, Περισκόπιο, [χ.τ.], 2009.

Τσέτσος Θωμάς, *Ο Μακεδονομάχος Ιωάννης Χρήστου Μακρής από το Νέο Αργύρι Ευρυτανίας*, Θωμάς Τσέτσος, Αθήνα, 2014.

Υπουργείον Στρατιωτικών, *Αγώνες και Νεκροί 1830-1930*, τ. Α΄, Αθήναι, 1930.

-, *Αγώνες και Νεκροί 1830-1930*, τ. Β΄, Αθήναι, 1930.

Υψηλάντης Ιωάννης, *Περί αυθεντικής ιστορικής αλήθειας διά τον θάνατον των Καπετάν Άγρα και Αντ. Μίγγα Μακεδονομάχων, υπό του μόνου επιζώντος συμπολεμιστού των Ιωάννου Χρ. Υψηλάντου*, Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], 1961.

Φαληρέας Γρηγόριος, *Το 7ο Σύνταγμα Πεζικού, Ιστορία από της συγκροτήσεως μέχρι σήμερα, ολίγα τινά περί του πρώτου Τακτικού Στρατού*, Εστία, Αθήναι, 1912.

Φεσσόπουλος Γ., *Η Ελλάς εις τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Πόλεμος κατά της Τουρκίας*, τ. Α΄ Τυπογραφείο Κ. Καμινάρη, εν Αθήναις, 1925.

Φίτζιος Χαρίλαος, *Πάυλος Μελάς (ο Πρωτομάργης)*, Νέα Θέσις, Αθήνα, [χ.χ].

Φουντουκάκης Κ., *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Εμ. Μπλαζουδάκη, Εν Αθήναις, 1903.

Φωκάς Δημήτριος, *Ο στόλος του Αιγαίου 1912-1913, Έργα και Ημέραι*, Νηρέυς, Αθήναι 1972 (1940).

Φωτόπουλος Χρήστος, *Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων 1828-1998*, τ. Α΄ - Γ΄, 7ου ΕΓ/ΓΕΣ, Αθήνα, 1998.

Ψιλάκης Βασίλειος, *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. τ. Γ΄, εκ του Τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης», εν Χανίοις, 1909.

Χατζηβρέττας Δημήτρης, *Η Μάχη των Γιαννιτσών 19-20 Οκτωβρίου 1912*, Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2012.

Χαραλάμπης Αναστάσιος, Νίδερ Κωνσταντίνος, *Ιστορικόν Υπόμνημα περί του Οργανισμού του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος*, Τύποις Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις, 1904.

Χατζόπουλος Δημήτριος, *Οι Γαριβαλδινοί και η Μάχη του Δρίσκου*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις, 1914.

Χολέβας Ιωάννης, *Μακεδονικός Αγώνας. Από άλλη σκοπιά*, Πελασγός, [χ.τ.], 2014.

Χριστοδούλου Χρίστος, *Οι τρεις ταφές του Χασάν Ταχσίν Πασά*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012.

Χριστοφιλοπούλου Αικατερίνη, *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές*, Φωτομηχανική Επανέκδοση, Αθήνα 2005 (1978).

Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, *Μακεδονικός Αγών, ο ακήρυκτος ανταρτοπόλεμος (στρατηγική – οργάνωση – μέσα)*, Αρχύτας, [χ.τ.], 2018.

Ψυχάς Νικόλαος, *Επαναστατική εικόν των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων, ή, Ανασκευή χωρίων τινών της περιγραφούσης τον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων πραγματείας του Καθηγητού Μενδέλσωνος Βαρθόλδου*, Αθήνησι, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1870.

Ωρες ελευθερίας. Βαλκανικοί πόλεμοι -100 χρόνια, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), τ. 1-3, ΕΜΣ & εφ. *Καθημερινή*, Θεσσαλονίκη, 2012.

Απομνημονεύματα, Ημερολόγια

Αλεξάκης Ιωάννης, *Οι Ελληνικοί Απελευθερωτικοί Πόλεμοι 1912-1913 και το Ιον Ανεξάρτητον Τάγμα Κρητών (Τάγμα Κολοκοτρώνη)*, τ. Α' - Β', Αθήναι, [χ.έ.], 1967

Αλεξανδρής Κ., *Ο κατά θάλασσαν πόλεμος 1912-1913, όπως τον έζησα ως δόκιμος*, ΓΕΝ, Αθήναι, 1963.

Ανδρουλής Πίνδαρος.-Δημητρ, *Το Ημερολόγιον ενός στρατιώτου, ο Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος του 1913*, Αθήναι, [χ.έ.], 1971.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Μνήμες Πολέμου 1897-1974*, Θεοφάνη Κοπανιτσάνου, Δρ Πηγή Καλογεράκου (επιμ.), Αθήνα, 2012.

Γύπαρης Παύλος, *Ο Καθρέπτης του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909*, [χ.έ.], Αθήναι, 1962.

-, *Οι πρωτοπόροι του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909*, Αθήναι, Π. Γύπαρης, 1962.

Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις*, Πελασγός, [χ.τ.], 2002.

Δημητρακόπουλος Νικόλαος, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, εν Αθήναις, [χ.έ.], 1897.

Δούσμανης Σοφοκλής, *Το Ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους Πολέμους 1912-1913*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού – εποπτεία Τύπου, Αθήναι, 1939.

Δραγούμης Φίλιππος, *Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Ι. Κ. Μαζαράκης - Αινιάν (εισαγωγή –επιμ.), Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1988.

Ζάννας Αλέξανδρος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960.

Ζωρογιαννίδης Κωνσταντίνος, *Ημερολόγιον Πορειών και Πολεμικών Επιχειρήσεων 1912-1913*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1975.

Κάκκαβος Δημήτριος, *Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)*, ΕΜΣ & Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 1972.

Καλλίμαχος Δημήτριος, *Αθάνατη Ελλάς: αναμνήσεις από το στρατόπεδον: επικάι συρράξεις των Ελλήνων κατά των Βουλγάρων*, Εθνικός Κήρυκας, Ν. Υόρκη, 1914.

Καούδης Ευθύμιος, *Φθινόπωρα του 1904 στη Μακεδονία: το ανέκδοτο ημερολόγιο του μακεδονομάχου Ευθυμίου Καούδη*, Βασίλης Γούναρης (επιμ.), Οι φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1992.

-, *Ευθύμιος Καούδης, ένας κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία, Απομνημονεύματα (1903-1907)*, Άγγελος Α. Χοτζίδης (επιμ.), Σύλλογος Οι Φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996.

Καραβαγγέλης Γερμανός, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 1. Γερμανού Καραβαγγέλη, Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Βασίλειος Λαούρδας (επιμ.), ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1959.

Καραβίτης Ιωάννης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα του Ιωάννη Καραβίτη*, τ. Α΄, Β΄, Γιώργος Πετσίβας (επιμ.), Αθήνα, Γ. Πετσίβας, 1994.

-, *Ο Βαλκανοτουρκικός Πόλεμος, η απόβαση στη Σάμο, ο Κρητικός Αγών*, Γιώργος Πετσίβας (εισαγωγή, επιμ., σχόλια), Εκδόσεις Πετσίβα, Αθήνα, 2001.

Κατσιάπης Ευθύμιος, *Η αφήγηση ενός μαχητή, το ημερολόγιο του Ευθ. Κατσιάπη, στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Ιωάννης Διον. Γκιώνης, Διονύσιος Ι. Γκιώνης (επιμ.), Historical Ouest, Αθήνα, 2012.

Λάμπας Ιωάννης. –Τζαβέλλα Αντιγόνη, *Το Αρχείο Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912-1913) και η Απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου (προλεγόμενα-σχόλια), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1975.

Μαζαράκης –Αινιάν Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Τυπογραφία «ΕΣΤΙΑ», Αθήναι, 1948.

Μαζαράκης - Αινιάν Κωνσταντίνος, *Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, [χ.έ.], [χ.τ.], 1939.

Μακρής Δικώνυμος - Γεώργιος, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 2. Γεωργίου Δικώνυμου Μακρή, Ο Μακεδονικός Αγών*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1959.

Μαστέλλος Γεώργιος, *Απομνημονεύματα 1897 (3η Ταξιαρχία-Κ. Σμολένσκη)*, Πελασγός, Αθήνα, 1994.

Μελά Ναταλία, *Πάυλος Μελάς, Βιογραφία από Διηγήσεις, Αναμνήσεις, Γράμματα δικά του και άλλων*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι, 1963.

Μέμος Σπύρος, *Το Πολεμικό Ημερολόγιο του Στρατιώτη Σπύρου Μέμου (1912-1913)*, Χαραλάμπος Δ. Χαραλαμπόπουλος (εισαγωγή, επιμ.), Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα, 2013.

Νταηλάκης Λάκης, *Καπετάν Λάκης, Νικόλαος ή Λάκης Νταηλάκης, Οπλαρχηγός Α΄ τάξεως Μακεδονικού Αγώνα, ιδιόχειρες βιογραφικές αναμνήσεις αντί ημερολογίου 1900-1912*, Χρυσόστομος Παπασταύρου, Σόνια Ευθυμιάδου - Παπασταύρου (επιμ.), Σύλλογος Φίλοι Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Ν. Καστοριάς, Καστοριά, 2002.

Ο Μακεδονικός Αγώνας, Απομνημονεύματα, τ. 1-2, Βασ. Λάουρδας (επιμ.), ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1984.

Παρασκευόπουλος Λεωνίδας, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ. Α΄ - Β΄, Αθήναι, [χ.έ.], 1952.

-, *Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, Επιστολές προς τη σύζυγό του Κούλα*, Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη (επιμ.), Καστανιώτης, Αθήνα 1998.

Παπαπολυβίου Πέτρος, *Ημερολόγιον ή Πολεμικαί σελίδαι: το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου του 1913*, Εμμανουήλ Μ. Εμμανουήλ, Θεσσαλονίκη, [χ.έ.], Θεσσαλονίκη, 1996.

Παπατζανετέας Παναγιώτης, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 3. Παναγιώτη Παπατζανετέα, Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Λουίζα Σύνδικα- Λαούρδα (επιμ.), ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960.

Πολυχρονιάδης Σοφοκλής, *Απομνημονεύματα, I. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Κόσσοβο κ.ά.) (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913), II. Στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθανάσιος Σοφ. Πολυχρονιάδης (επιμ.), Εντός, Αθήνα, [χ.χ.].

Πύρζας Λάκης, *Ο Οπλαρχηγός Καπετάν Λάκης Πύρζας*, Πάνος Παπασταμάτης (επιμ.), Περιοδικό *Αριστοτέλης*, Φλώρινα, 1960.

Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος, *Ημερολόγιον του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1962.

Σοφούλης Μανώλης, *Ημερολόγιο πολέμου: Σάμος, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Μικρασιατική Εκστρατεία*, Γρηγόρης, Αθήνα, 2007.

Σπανός Ναούμ, *Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1957.

Σταυρόπουλος Βασίλειος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, ΕΜΣ & ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1961.

Σταφυλάς Σωτήριος, *Πολεμικό Ημερολόγιο (Βαλκάνια 1912-1913)*, Πανευρυτανική Ένωση, Αθήνα, [χ.χ].

Δρ Τιμόθεος Τιμοθεάδης, *Ο Μακεδονικός Αγών , απομνημονεύματα Γρηγόριου Δημόπουλου, Στη λίμνη των Γιαννιτσών και τη γύρω περιοχή στη Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική*, Τιμόθεος Τιμοθεάδης, Θεσσαλονίκη, 1994.

Τρίχα Λύντια, *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993.

Ταχσίν Χασάν Πασάς, *Από το Σαραντάπορο στη Θεσσαλονίκη, η ελληνοτουρκική αναμέτρηση του 1912 μέσα από τις αναμνήσεις του Στρατηγού Χασάν Ταχσίν Πασά*, Βασίλης Γούναρης, Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ.), [χ.έ.], Θεσσαλονίκη, 2002.

Τζάνος Στέφανος, *Ημερολόγιον Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Θεόδωρος Α. Νημάς – Πέτρος Α. Μπέσπαρης (εισαγωγή, σχόλια, φιλολογική επιμ.), Φιλολογική Ιστορική Αρχαιολογική Λαογραφική Εταιρεία Θεσσαλίας (Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ.), Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη Θεσσαλονίκη, 2016.

Τσόντος-Βάρδας Γεώργιος, *Ο Μακεδονικός Αγών. Ημερολόγιο 1904-1907*, Γ. Πετσίβας (επιμ.), τ. 1,2,3, Θεσσαλονίκη, Πετσίβα, 2003.

Τσούλος Αριστείδης, *Ημερολόγιον περί του Μακεδονικού Αγώνος*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη, 2008.

Φασατάκης Νίκος, *Το Μελαμπιανό Εθελοντικό Σώμα στην Ήπειρο το 1912*, [χ.έ.], Αθήνα, 1987.

Χριστάκης Αριστοτέλης, *Ημερολόγιον Α΄ Βαλκανικού Πολέμου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Η Μελέτη, Αθήνα, 2015.

Ψυχογιός Ιωάννης, *Ημερολογιακές Σημειώσεις από τη Συμμετοχή του στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, Δημήτριος Β. Γόνης - Αθανάσιος Βελέντζας (εισαγωγή, επιμέλεια εκδόσεως, σχόλια, σημειώσεις και πίνακες), Αθήνα, [χ.έ.], 2013.

Γκαρτζονίκας Παναγιώτης, «Κλειώ και Άρης: Η Στρατιωτική Ιστορία και η Στρατηγική και η Στρατηγική και η Επαγγελματική Στρατιωτική Μόρφωση», *ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΝ*, Τ. 1, (Καλοκαίρι 2019), σ. 117-152, <https://strategiein.gr/%cf%84%cf%81%ce%b5%cf%87%ce%bf%ce%bd-%cf%84%ce%b5%cf%85%cf%87%ce%bf%cf%83/>.

Γούναρης Βασίλης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην ελληνική ιστοριογραφία (1904-1984)», *Το Μακεδονικό Ζήτημα: Όψεις και ιστορική εξέλιξη*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, 1994., σ. 323-339. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/download/536/543>.

Λιάκος Αντώνης - Αλ. Μπακαλάκη, «Οδηγίες ανάγνωσης και γραφής» στο Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές», Ιανουάριος 2015, <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH289/eisagogistisistorikesspoudes2015.pdf>.

Λιάκος Αντώνης, «Οι πόλεμοι της Ιστορίας , σημειώσεις επί του πεδίου», <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/cebfcceb9-cf80cf8cccebbceb5cebcebfceb9-cf84ceb7cf82-ceb9cf83cf84cebfcf81ceafceb1cf821.pdf>.

Μαντάς Χρήστος, *Ο Πόλεμος του 1897 και ανασκόπησις ουσιωδών αυτού γεγονότων*, Αθήνα, [χ.έ.], 1963, Περσεφόνη Αντωνάκη, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, «Βιβλιογραφία Στρατιωτικής Ιστορίας», http://www.idis.gr/?page_id=3665.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές», Ιανουάριος 2015 <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH289/eisagogistisistorikesspoudes2015.pdf>.

Κουμπουρλής Γιάννης, «Ιστορία της Ιστορίας», πανεπιστήμιο Κρήτης, 2017, <https://fpanikidou.academia.edu/Evrikomi%CE%95%CF%85%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BC%CE%B7Savva%CE%A3%CE%AC%CE%B2%CE%B2%CE%B1>.

Labanca N., «Development and Change in the writing of Military History from World War Two to the Present» στο *International Commission of Military History Occasional Paper*, February 2014.

Τρικούπης Βασίλειος, *Τα πάθη του Στρατού της Θεσσαλίας, Ήτοι αι περιπέτειαι και ταλαιπωρείαι του εν Θεσσαλία Ελληνικού Στρατού, αι μάχαι και αι υποχωρήσεις αυτού, εν Αθήναις*, [χ.έ], 1898, Κωστόπουλος Αναστάσιος, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, «Βιβλιογραφία Στρατιωτικής Ιστορίας», http://www.idis.gr/?page_id=3665.

Χριστοδουλίδης, Παύλος, «Η Φιλοσοφία ως Ανάλυση της Γλώσσας: Εισαγωγικό Σημείωμα», στο *Δευκαλίων* 15, 1975.

Παραρτήματα-Κατάλογοι βιβλίων

Παράρτημα 1

A/A	Τίτλος	Συγγραφέας	Εκδόσεις	Χρ. Εκδ.
1	<i>Σκληραγωγίαι εν Κρήτη κατά το 1867</i>	Ιλαρίων Σκίννερ	Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία	1868
2	<i>Εκστρατεία Α' των Μανιατών εις Κρήτην υπό τον ήρωα Δ. Πετροπουλάκη</i>	Γρηγόριος Βίγγας, Διευθυντής Τυπογραφείου «ο Κοραΐς»	Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία	1869
3	<i>Εκθεση του Συνταγματάρχου Χρήστου Βυζάντιου: εν Κρήτη, 04 Ιουνίου 1867</i>	Χρήστος Βυζάντιος	[χ.έ.]	1869
4	<i>Επαναστατική εικόν των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων, ή, Ανασκευή χωρίων τινών της περιγραφούσης τον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων πραγματείας του Καθηγητού Μενδέλσωνος Βαρθόλδου</i>	Νικόλαος Ψυχάς	Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία	1870
5	<i>Απάντηση Ιωάννου Ζυμβρακάκη ταγματάρχου των γεν. Επιτελών του ελληνικού στρατού, πρώην γενικού αρχηγού του τμήματος Χανίων προς τον εν Βερολίνω καθηγητήν Μενδέλσωνα Βα ρθόλδη τον περιγράψαντα τον τελευταίον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων</i>	Ιωάννης Ζυμβρακάκης	Τυπογραφείο Περρή και Βαμπά	1870
6	<i>Οι περί ελευθερίας της Κρήτης αγώνες</i>	Κάρολος Μένδελσων Βαρθόλδος	Ελληνικό Βιβλιοπωλείο Πέτρου Γ. Ζερβάκη/Τύποις Ν. Χρυσογέλου	1870
7	<i>Πολεμικά Απομνημονεύματα</i>	Νικόλαος Δημητρακόπουλος	[χ.έ.]	1897
8	<i>Εκθεσις της Α. Β. Υψηλότητος του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του Στρατού Θεσσαλίας κατά την Εκστρατείαν του 1897 υποβληθείσα εις το Υπουργείον των Στρατιωτικών</i>	ΑΒΥ Διάδοχος Κωνσταντίνος	Υπουργείον Στρατιωτικών	1898

9	<i>Τα πάθη του Στρατού της Θεσσαλίας, Ήτοι αι περιπέτειαι και ταλαιπωρείαι του εν Θεσσαλία Ελληνικού Στρατού, αι μάχαι και αι υποχωρήσεις αυτού</i>	Βασίλειος Τρικούπης	[χ.έ.]	1898
10	<i>Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος, Τ. Α΄: Πως ενήργησεν ο Ελληνικός Στόλος</i>	Νικόλαος Λεβίδης	Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη	1898
11	<i>Υπόμνημα του Πλοιάρχου Κωνσταντίνου Γ. Σαχτούρη περί της ενεργείας της ανατολικής μοίρας κατά το υπό την αρχηγία του εξαήμερον διάστημα του πολέμου</i>	Κωνσταντίνος Σαχτούρης	[χ.έ.]	1898
12	<i>Ιστορία Ελληνο-τουρκικού Πολέμου- Η δίκη του Ναυτικού εν τη Δίκη Κόκορη- Σαχτούρη μετά εικόνων</i>	χ. συγγραφέα	[χ.έ.]	1898
13	<i>Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833</i>	Χρήστος Βυζάντιος	[χ.έ.]	1901
14	<i>Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, επί τη βάσει των Εκθέσεων του Διαδόχου, του Γαλλικού Επιτελείου και του Γκόλτσε Πασσά</i>	Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος	Κωστής Χαιρόπουλος (τ.1), Σπυρίδων Τσαγκάρης (τ.2)	1902
15	<i>Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιολογικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων</i>	Κ. Φουντουκάκης	Εμ. Μπλαζουδάκη	1903
16	<i>Ιστορικόν Υπόμνημα περί του Οργανισμού του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος</i>	Αναστάσιος Χαραλάμπης, Κωνσταντίνος Νίδερ	Υπουργείον Στρατιωτικών	1904
17	<i>Καπετάν Πούλακας (όλος ο Μακεδονικός Αγών), τ.1</i>	Σταμάτης Ράπτης	Βασιλείου Τσαγγάρη	1904
18	<i>Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου, γραφείσα επί τη βάσει πολλών διπλωματικών και ιστορικών εγγράφων, μετά πολλών εικόνων και τοπογραφικών χαρτών</i>	Αριστείδης Κυριακός	Βασιλείου Τσαγγάρη	1905

19	<i>Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 εν Θεσσαλία</i>	Μαυρίκιος Γόνζαγας (Gonzaga, Mauricio)	Βασιλείου Τσαγγάρη	1906
20	<i>Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1908</i>	Παμμακεδονικός Σύλλογος	Τύποις Αυγής Αθηνών, Αποστολοπούλου	1908
21	<i>Καπετάν Πούλακας (όλος ο Μακεδονικός Αγών), τ.2</i>	Σταμάτης Ράπτης	Βασιλείου Τσαγγάρη	[χ.χ.]
22	<i>Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1909</i>	Παμμακεδονικός Σύλλογος	Ν. Ταρουσόπουλου	1909
23	<i>Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων. Τ. Γ΄</i>	Βασίλειος Ψιλάκης	Τυπογραφείον «Νέας Ερεύνης»	1909
24	<i>Επίτομος Ιστορία της Κρήτης</i>	Στέφανος Ξανθουδίδης	Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία	909

Παράρτημα 2

A/A	Τίτλος	Συγγραφέας	Εκδόσεις	Χρ. Εκδ.
1	<i>Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Επετηρίς των Μακεδόνων 1910</i>	Παμμακεδονικός Σύλλογος	Τύποις Καταστημάτων «Αυγής» Αθανασίου Α. Παπασπύρου	1910
2	<i>Το 7ο Σύνταγμα Πεζικού, Ιστορία από της συγκροτήσεως μέχρι σήμερα, ολίγα τινά περί του πρώτου Τακτικού Στρατού</i>	Γρηγόριος Φαληρέας	Εστία	1912
3	<i>Ιστορία Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου. Η Μάχη του Κιλκίς</i>	Νικ. Βαβέας	Σταύρος Π. Γεωργιάδης	1913
4	<i>Ο νικηφόρος Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1912-1913: Μετ' εικόνων</i>	Δημήτριος Αποστολίδης	Εστία	1913
5	<i>Η Πτώσις του Λαχανά (21 Ιουνίου 1913)</i>	Σπύρος Σπυριδάκης	Γεωργίου Δ. Φέξη	1913
6	<i>Οι αιφνιδιασμοί του Παγγαίου</i>	Σπύρος Σπυριδάκης	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
7	<i>Η Μάχη των Πεστών (29 Νοεμβρίου 1912)</i>	Αθ. Τριγωνίδου	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
8	<i>Η Εκπόρθησις του Μπιζανίου</i>	Ηλίας Κατσαντώνης	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
9	<i>Ο Βελισσαρίου 1912-1913</i>	Φωκίωνας Φωτόπουλος	[χ.έ.]	1914
10	<i>Τα Στενά της Κρέσνας και η Μάχη του Σιμιτλή</i>	Χρ. Καμηλαρόπουλος	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
11	<i>Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος Ηπειρώτικη Εκστρατεία</i>	Στράτος Κτεναβέας	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
12	<i>Πολεμικαί εντυπώσεις ευζώνου: 20 Σεπτεμβρίου 1912 - 20 Μαρτίου 1913</i>	Μιλτιάδης Λιδωρίκης	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
13	<i>Αθάνατη Ελλάς: αναμνήσεις από το στρατόπεδον: επικαί συρράξεις των Ελλήνων κατά των Βουλγάρων</i>	Δημήτριος Καλλίμαχος	Εθνικός Κήρυκας	1942 (1914)

14	<i>Η δράσις των ευζώνων κατά τον Ελληνοβουλγαρικών Πόλεμον</i>	Διονύσιος Κόκκινος	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
15	<i>Οι Γαριβαλδinoί και η Μάχη του Δρίσκου</i>	Δημήτριος Χατζόπουλος	Γεωργίου Δ. Φέξη	1914
16	<i>Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου, τ. 1</i>	Ηλ. Οικονομόπουλος	Εκδοτικών Κατάστημα Αναγνωστόπουλου και Πετράκου	[χ.χ.]
17	<i>Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου, τ. 2</i>	Ηλ. Οικονομόπουλος	Εκδοτικών Κατάστημα Αναγνωστόπουλου και Πετράκου	[χ.χ.]
18	<i>Πάνθεον των Μακεδόνων Αγονιστών 1896-1914</i>	Μερόπη Βασιλικού	[χ.έ.]	[χ.χ.]
19	<i>Η ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού 1909-1913: μετ' εικόνων, σχεδίων και χαρτών</i>	Ιωάννης Θεοφανίδης	ΓΕΝ/ΥΙΝ	1923
20	<i>Η ιστορία του Ναυτικού Πολέμου 1912-1913</i>	-	Γραφεία Σκριπ, Βιβλιοπωλείον Βασιλείου και Κουκλάρα	1925
21	<i>Η Ελλάς εις τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Πόλεμος κατά της Τουρκίας, τ. Α'</i>	Γ. Θ. Φεσσόπουλος	Τυπογραφείο Κ. Καμινάρη	1925
22	<i>Ο συμμαχικός πόλεμος κατά των Βουλγάρων. Ιστορούμενος επί τη βάσει των ανακοινωθέντων των δύο συμμαχικών γενικών στρατηγείων, των διαταγών του Αρχιστρατήγου και των ημερησίων αναφορών των μεράρχων</i>	Βίκτωρ Δούσμανης	Εκδοτικών Τμήμα της Α.Ε.Β.Ε. Π. Γ. Μακρής & Σία	1928
23	<i>Αγώνες και Νεκροί 1830-1930, τ. Α', Β'</i>	Υπουργείον Στρατιωτικών	Υπουργείον Στρατιωτικών	1930
24	<i>Βιογραφία Καπετάν Κώττα</i>	Αντγος Αλέξανδρος Κοντούλης	Τυπογραφείο Σ. Μ. Κωνσταντινίδου	1931
25	<i>Μελέτη επί της στρατηγικής και της τακτικής δράσεως της V Μεραρχίας</i>	Κ. Η. Δροσόπουλος	[χ.έ.]	1931

	<i>κατά τον Ελληνοτουρκικόν Πόλεμον 1912</i>			
26	<i>Σπουδή του Επιθετικού Αγώνος εν τω ιστορικό πλαίσιω της Μάχης Κιλκίς-Λαχανά, εφηρμοσμένη γενική τακτική</i>	Δ. Δ. Σούλης	Υπουργείον Στρατιωτικών	1931
27	<i>Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, (Επιχειρήσεις εν Μακεδονία κατά Τούρκων), τ. Α΄</i>	ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις	ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις	1932
28	<i>Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, (Επιχειρήσεις εν Ηπείρῳ), τ. Β΄</i>	ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις	ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις	1932
29	<i>Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, (Επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων), τ. Γ΄</i>	ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις	ΓΕΣ/Πολεμική Έκθεσις	1932

Παράρτημα 3

A/A	Τίτλος	Συγγραφέας	Εκδόσεις	Χρ. Εκδ.
1	<i>Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897: Κριτική επί των κατά τον Πόλεμον τούτον εξελιχθεισών επιχειρήσεων και συναγόμενα ωφέλιμα εξ αυτών πορίσματα</i>	Ν. Σπυρόπουλος	Νικόλαου Τιλπέρογλου	1933
2	<i>Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος κατά των Βουλγάρων 1913</i>	Δ. Σούλης	Νικόλαου Τιλπέρογλου	1934
3	<i>Κριτική της υπό του Υπουργείου των Στρατιωτικών δημοσιευθείσης πολεμικής εκθέσεως Ηπείρου 12-13</i>	Βίκτωρ Δούσμανης	<i>Η Μηνιαία Βραδυνή</i>	1934
4	<i>Ο Στρατός της πρώτης εκατονταετίας: ιστορική επισκόπησις εξελίξεως του ελληνικού στρατού</i>	Ε. Στασινόπουλος	[χ.έ.]	1935
5	<i>Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908</i>	Νικόλαος Βλάχος	Γερτρούδης Σ. Χρήστου	1935
6	<i>Η αλήθεια επί της Δράσεως της Β' Μοίρας των Θωρηκτών κατά τους Ναυτικούς Πολέμους 1912-1913</i>	Πέτρος Γκίνης	[Ευαγγελία Γκίνη]	1936
7	<i>Σύγχρονος Πολεμική Ιστορία των Βαλκανίων</i>	Δ. Δ. Σούλης	Νικόλαου Τιλπέρογλου	1936
8	<i>Παύλος Μελάς (Βιογραφία)</i>	Ηλίας Μπακόπουλος	[χ.έ.]	1939
9	<i>Μακεδονικός Αγών 1903-1908</i>	Κωνσταντίνος Μαζαράκης Αινιάν	[χ.έ.]	1939
10	<i>Το Ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους Πολέμους 1912-1913</i>	Σοφοκλής Δούσμανη	Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού	1939
11	<i>Έλεγχος εις το Ημερολόγιον του Κυβερνήτου του «Γ. Αβέρωφ» κατά τους Πολέμους 1912 και 1913</i>	Ιωάννης Ραζής Κότσικας	[χ.έ.]	1939
12	<i>Μάχη περί την Στενωπόν της Κρέσνας (6-17 Ιουλίου 1913)</i>	Γεώργιος Κατσιάρας	Νικόλαου Τιλπέρογλου	1939
13	<i>Ο στόλος του Αιγαίου 1912-1913, Έργα και Ημέραι</i>	Δημήτριος Φωκάς	Νηρεύς	1940
14	<i>Ο αγώνας του 1866-1869 για την ένωση της Κρήτης</i>	Ι. Μαμαλάκης	[χ.έ.]	1947
15	<i>Απομνημονεύματα</i>	Αλέξανδρος Μαζαράκης – Αινιάν	Ίκαρος	1948
16	<i>Ο ελιγμός του Σαρανταπόρου και η στροφή</i>	Ιάσων	[χ.έ.]	1948

	<i>προς Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1912</i>	Δημητριάδης		
17	<i>Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος</i>	Συλλογικό	ΣΥΡΟΥ Α. ΤΖΗΡΙΤΑ	1949
18	<i>Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί</i>	Γεώργιος Μόδη	Μακεδονική Βιβλιοθήκη	1950
19	<i>Αναμνήσεις 1896-1920</i>	Λεωνίδας Παρασκευόπουλος	[χ.έ.]	1952
20	<i>Παύλος Μελάς (Βιογραφία)</i>	Ιωάννης Νοτάρης	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1955
21	<i>Οι ανθελληνικοί διωγμοί εν Βουλγαρία το 1906, αι τραγικαί ημέραι του Ιουνίου και Ιουλίου, το ολοκαύτωμα της Αγκιάλου την 30 Ιουλίου 1906</i>	Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης	[χ.έ.]	1956
22	<i>Στρατιωτική Ιστορία Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913)</i>	Αναστάσιος Κόκκορης	ΣΣΕ	1956
23	<i>Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος</i>	Ναούμ Σπανός	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1967
24	<i>Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν</i>	Χριστόφορος Νάλτσας	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1958
25	<i>Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχή των Σερρών κατά το 1907 (Εκθέσεις του προξένου Σαχτούρη)</i>	Αντώνιος Σαχτούρης	Σερραϊκά Χρονικά	1958
26	<i>Οι πόλεμοι 1912-1913 [Μακεδονία, Ήπειρος, Αιγαίον, ο πόλεμος της διπλωματίας]</i>	Σπύρος Μελάς	Βλάσσης	1958
27	<i>Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 1. Γερμανού Καραβαγγέλη, Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)</i>	Γερμανός Καραβαγγέλης	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1959
28	<i>Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 2. Γεωργίου Δικάνυμου Μακρή, Ο Μακεδονικός Αγών</i>	Γεώργιος - Δικάνυμος Μακρή	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1959
29	<i>Ο Μακεδονικός Αγών: η «οργάνωσις της Θεσσαλονίκης» 1906-1908, Απομνημονεύματα</i>	Αθανάσιος Σουλιώτης- Νικολαΐδης	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1959
30	<i>Ιωάννης Βελισσαρίου, ταγματάρχης πεζικού εκ των απελευθερωτικών πολέμων του έθνους 1912-1913</i>	Ν. Στυλιανίδης	[χ.έ.]	1959
31	<i>Εκθέσεις περί του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1907</i>	Χρυσόστομος Καλαφάτης	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1960
32	<i>Παύλος Μελάς εκ των πρωταγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνος</i>	Στυλιανός Στυλιανίδης	[χ.έ.]	1960
33	<i>Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα, 3. Παναγιώτη Παπατζανετέα, ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)</i>	Παναγιώτης Παπατζανετέας	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1960
34	<i>Ο οπλαρχηγός Καπετάν Λάκης Πύρζας</i>	Λάκης Πύρζας	Αριστοτέλης	1960
35	<i>Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)</i>	Αλέξανδρος Ζάννας	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1960
36	<i>Διονύσιος Παπαδόπουλος Αντιστράτηγος εκ των απελευθερωτικών πολέμων του έθνους (1912-1913)</i>	Γεώργιος Θεοδωρίδης	[χ.έ.]	1960

37	<i>Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)</i>	Βασίλειος Σταυρόπουλος	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1961
38	<i>Εγγραφα εκ του Αρχείου του καπετάν Βάλτσα</i>	Αριστόβουλος Κώης, Καπετάν Βάλτσας	Χρονικά της Χαλκιδικής	1961
39	<i>Περί αυθεντικής ιστορικής αλήθειας διά τον θάνατον των Καπετάν Άγρα και Αντ. Μίγγα Μακεδονομάχων, υπό του μόνου επιζώντος συμπολεμιστού των Ιωάννου Χρ. Υψηλάντου</i>	Ιωάννης Υψηλάντης	[χ.έ.]	1961
40	<i>Σύντομος Επισκόπησις της Ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνος</i>	Στίλπων Κυριακίδης	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1962
41	<i>Ο Καθρέπτης του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909</i>	Παύλος Γύπαρης	[χ.έ.]	1962
42	<i>Οι πρωτοπόροι του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909</i>	Παύλος Γύπαρης	Π. Γύπαρης	1962
43	<i>Ημερολόγιον του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου</i>	Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1962
44	<i>Ο Πόλεμος του 1897 και ανασκόπησις ουσιωδών αυτού γεγονότων 1963.</i>	Χρήστος Μαντάς,	[χ.έ.]	1963
45	<i>Παύλος Μελάς, Βιογραφία από Διηγήσεις, Αναμνήσεις, Γράμματα δικά του και άλλων</i>	Ναταλία Μελά	Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων	1963
46	<i>Ο κατά θάλασσαν πόλεμος 1912-1913, όπως τον έζησα ως δόκιμος</i>	Κ. Α. Αλεξανδρής	ΓΕΝ	1963
47	<i>Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908, και η συμβολή των κατοίκων εις την απελευθέρωση της Μακεδονίας, τ. Α΄</i>	Άγγελος Ανεστόπουλος	[χ.έ.]	1965
48	<i>Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869</i>	Ελευθέριος Πρεβελάκης	Κεντρική Επιτροπή Εορτασμού Εκατονταετηρίδος Κρητικής Επανάστασεως 1866-1869 και Ολοκαυτώματος Αρκαδίου	1966
49	<i>Ο Γέρμας και τα γεγονότα του Μακεδονικού αγώνα</i>	Χρήστος Γεωργίου	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1966
50	<i>Οι Ελληνικοί Απελευθερωτικοί Πόλεμοι 1912-1913 και το 1ον Ανεξάρτητον Τάγμα Κρητών (Τάγμα Κολοκοτρώνη), τ. Α΄, Β΄</i>	Αντγος Ιωάννης Αλεξάκης	[χ.έ.]	1967
51	<i>Ο μακεδονικός αγών και η νεώτερη μακεδονική ιστορία</i>	Γεώργιος Μόδης	Ε Μ Σ, Μακεδονική Βιβλιοθήκη	1967
52	<i>Ο Καπετάν Παυλός Γύπαρης: απ' ότι έχει</i>	Ανδρέας	[χ.έ.]	1967

	<i>γραφεί για τον κρητικό πολέμαρχο</i>	Γυπαράκης		
53	<i>Η 3ετής Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 και η 10ήμερος μάχη εις το Λασίθι, 20-30 Μαΐου 1867</i>	Ιωάννης Αλεξάκης	Ι. Αλεξάκης	1968
54	<i>Το Μικτόν Ηπειρωτικόν Στράτευμα κατά την Ελευθέρωσιν της Ηπείρου (Οκτώμβριος-Νοέμβριος 1912)</i>	Κώστας Στεργιόπουλος	[χ.έ.]	1968
55	<i>Καπετάν Κώττας, ο Πρώτος Μακεδονομάχος</i>	Νικ. Κοεμτζόπουλος	[χ.έ.]	1968
56	<i>Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908, και η συμβολή των κατοίκων εις την απελευθέρωση της Μακεδονίας, τ. Β΄</i>	Άγγελος Ανεστόπουλος	[χ.έ.]	1969
57	<i>Η Ελληνική Αεροπορία, (μέχρι το 1941)</i>	Πέτρος Οικονομάκος	[χ.έ.]	1970
58	<i>Το Ημερολόγιον ενός στρατιώτου, ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος του 1913</i>	Πίνδαρος- Δημητρ. Ανδρουλή	[χ.έ.]	1971
59	<i>Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)</i>	Δημήτριος Κάκκαβος	Ε Μ Σ, Μακεδονική Βιβλιοθήκη	1972

Παράρτημα 4

A/A	Τίτλος	Συγγραφέας	Εκδόσεις	Χρ. Εκδ.
1	<i>Ημερολόγιον πορειών και πολεμικών επιχειρήσεων 1912-1913</i>	Κωνσταντίνος Ζωρογιαννίδης	IMXA	1975
2	Ημερολόγια Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα	Ιωάννης Λάππας, Αντιγόνη Τζαβέλλα	Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών	1975
3	<i>Κρήτες Μακεδονομάχοι 1903-1908</i>	Ανδρέας Γυπαράκης	[χ.έ.]	1976
4	<i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους «Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913»</i>	Συλλογικό	Εκδοτική Αθηνών	1977
5	<i>Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913</i>	Σόλων Γρηγοριάδης	Alter ego, MME A.E.	1979 (2011)
6	<i>Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1979
7	<i>Πολεμική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος, Ελληνο-τουρκικός Πόλεμος 1897</i>	Αθανάσιος Γεραμάνης	[χ.έ.]	1980
8	<i>Πολεμική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913</i>	Αθανάσιος Γεραμάνης	[χ.έ.]	1980
9	<i>Καπετάν Μιχάλης Κόρακας</i>	Γιώργης Πατεράκης	Κνωσός	1984
10	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας στους Καζάδες Κοζάνης και Σερβίων</i>	Λάζαρος Παπαϊωάννου	Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης	1984
11	<i>Ο Μακεδονικός Αγών Απομνημονεύματα, τ. 2</i>	Συλλογικό	IMXA	1984
12	<i>Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), τ. Α' – Δ'</i>	Χρήστος Νεράντζης	Μορφωτικός Κόσμος	1984
13	<i>Τα γεγονότα του Ελληνικού Ναυτικού το 1897</i>	Κ. Βάρφης	ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ	1985
14	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) ως κορυφαία φάση των αγώνων των Ελλήνων για τη Μακεδονία</i>	Απόστολος Βακαλόπουλος	IMXA	1985
15	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας και η συμβολή της Φλώρινας</i>	Λάζαρος Μέλλιος	[χ.έ.]	1985
16	<i>Απ' το Μακεδονικό Αγώνα</i>	Λάζαρος Μέλλιος	[χ.έ.]	1985
17	<i>Μακεδονικός Αγώνας</i>	Douglas Dakin	Εκδοτική Αθηνών A.E.	1985
18	<i>Στρατιωτική Ιστορία, από την</i>	Ηρακλής Ζαφείρης	ΣΣΕ	1991

	<i>Αρχαιότητα μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους</i>			
19	<i>Η εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904), Η Μακεδονία τις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα</i>	Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος	Ηρόδοτος	1986 (1999)
20	<i>Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), η Ένοπλη Φάση</i>	Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος	Μπαρμπουνάκης	1987
21	<i>Των Δραγούμης Παύλος Γύπαρη, Κορυφαίες μορφές του Μακεδονικού Αγώνα</i>	Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος	Μπαρμπουνάκης	1987
22	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας, Συμπόσιο Φλώρινα-Καστοριά-Έδεσσα, 28 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1984</i>	Συλλογικό	ΕΜΣ, ΙΜΧΑ	1987
23	<i>Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1987
24	<i>Το Μελαμπιανό Εθελοντικό Σώμα στην Ήπειρο το 1912</i>	Νίκος Φασατάκης	[χ.έ.]	1987
25	<i>Παύλος Μελάς (ο πρωτομάρτυς)</i>	Χαρίλαος Φίτζιος	Νέα Θέσις	1988
26	<i>Ημερολόγιο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913</i>	Φίλιππος Δραγούμη	Δωδώνη	1988
27	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας στην Ημαθία (1904-1908)</i>	Συλλογικό	[χ.έ.]	1989
28	<i>Στρατός και Πολιτική</i>	Συλλογικό	Αντ. Ν. Σάκκουλα	1989
29	<i>Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος), τ. Α΄,</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1989
30	<i>Οχήματα & Πυροβόλα του Ελληνικού Στρατού</i>	Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα	[Λόγος & Εικόνα]/ Νικόλτσιος Β.	19-
31	<i>Αθανάσιος Κων. Γκούμας, Ο μακεδονομάχος οπλαρχηγός από το Μέγαρο Γρεβενών</i>	Αλέξανδρος Αδαμίδης	Σωκ. Αθ. Γκούμας	1990
32	<i>Η Εκκλησία στο Μακεδονικό Αγώνα</i>	Ρούλα Παπαδημητρίου	Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος	1991
33	<i>Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις στην</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1991

	Ήπειρο (Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος), τ. Β΄			
34	Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, Επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων (Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος), τ. Γ΄	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1992
35	Φθινόπωρα του 1904 στη Μακεδονία: το ανέκδοτο ημερολόγιο του μακεδονομάχου Ευθυμίου Καούδη	Ευθύμιος Καούδης	Οι φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα	1992
36	Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1993
37	Όπλα των Βαλκανικών Πολέμων Weapons of the Balkan Wars 1912-1913	Πολεμικό Μουσείο	Πολεμικό Μουσείο	1993
38	Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913	Λύντια Τρίχα	ΕΛΙΑ	1993
39	Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914	Συλλογικό	ΕΛΙΑ	1993
40	Απομνημονεύματα 1897 (3η Ταξιαρχία-Κ. Σμολένσκη)	Γεώργιος Μαστέλλος	Πελασγός	1994
41	Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897: πολεμάνε – προσφέρουν υπηρεσίες – καταγράφουν γεγονότα – επιρρίπτουν ευθύνες	Κούλα Ξηραδάκη	Φιλippότη	1994
42	Ο Μακεδονικός Αγών, Απομνημονεύματα, τ. Α΄, Β΄	Ιωάννης Καραβίτης	Γιώργος Πετσιβας	1994
43	Ο Μακεδονικός Αγών, απομνημονεύματα Γρηγόριου Δημόπουλου, Στη λίμνη των Γιαννιτσών και τη γύρω περιοχή στη Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική	Δρ Τιμόθεος Τιμοθεάδης	Δρ Τιμόθεος Ι. Τιμοθεάδης	1994
44	Τα όπλα των Ελλήνων: μια ιστορική μελέτη του φορητού οπλισμού των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας και αντάρτικων ομάδων 1821-1992	Χρ. Σαζανίδης	Μαϊάνδρος	1995
45	Ελληνο-τουρκικός και Ελληνο-βουλγαρικός Πόλεμος 1912-1913, με τη συμμετοχή και Κρητών εθελοντών πολέμου, ένα μήνυμα ελευθερίας με ιστορίες-εικόνες-ριζίτικα τραγούδια	Γιάννης Μάντακας	Γ. Μάντακας, Παράρτημα Πολεμικού Μουσείου Χανίων	1995
46	Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών και η θέση του στη	Τριαντάφυλλος Γεροζήσης	Δωδώνη	1996

	σύγχρονη ελληνική κοινωνία (1821-1975)			
47	Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα	Αθηνά Τζινικου-Κακούλη	Μαϊανδρος	1996
48	Ευθύμιος Καούδης, ένας Κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία, Απομνημονεύματα (1903-1907)	Ευθύμιος Καούδης	Σύλλογος Οι Φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα	1996
49	Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913	Douglas Dakin	ΙΜΧΑ/Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.	1996
50	Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904): 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδας	ΕΜΣ	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα	1996
51	Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος μέσα από τα Αρχεία της Ιστορικής Υπηρεσίας του γαλλικού ναυτικού	Αναστάσιος Δημητρακόπουλος	Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος	1996
52	Ημερολόγιον ή Πολεμικά Σελίδα: το ημερολόγιο ενός Κύπριου εθελοντή του Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου του 1913, Εμμανουήλ Μ. Εμμανουήλ	Πέτρος Παπαπολυβίου	[χ.έ.]	1996
53	Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία 1905-1906: 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδας	ΕΜΣ	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα	1997
54	Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1997
55	Ο Οπλισμός του Ελληνικού Στρατού (1868-2004)	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1997
56	Το Υγειονομικό στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897	Λάζαρος Βλαδίμηρος	Λογοθέτης	1997
57	Το Μεγάλο άλμα, η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης	Σπύρος Κουζινόπουλος	Καστανιώτη	1997
58	Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων 1828-1998, 3 τ.	Χρήστος Φωτόπουλος	7ο ΕΓ/ΓΕΣ	1998
59	Θαλάσσια ισχύς και ελληνικό κράτος. ο Στόλος της Μεγάλης	Ιωάννης Λουκάς	Επικοινωνίες Α.Ε.	1998

	<i>Ιδέας</i>			
60	<i>Η τελευταία φάση της ένοπλης αναμέτρησης στη Μακεδονία (1907-1908): 100 έγγραφα από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. της Ελλάδας</i>	ΕΜΣ	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα	1998
61	<i>Παύλος Μελάς, ο θρυλικός Καπετάν Μίκης Ζέζας</i>	Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη	Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη	1998
62	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	1998
63	<i>Απομνημονεύματα, I. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Κόσσοβο κ.ά.) (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913) II. Στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου</i>	Σοφοκλής Πολυχρονιάδης	Εντός	1998
64	<i>Συμβολή στην ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων : I. Αλ. Μαυροδής 1885-1912</i>	Πέτρος Σελέκος	[χ.έ.]	1998
65	<i>Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, επιστολές προς τη σύζυγό του Κούλα</i>	Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη (Επιμ.)	Καστανιώτη	1998
66	<i>«Το 1897: οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου», Ο πόλεμος του 1897: Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων: (4-5 Δεκεμβρίου 1997)</i>	Γιώργος Μαργαρίτης	Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας	1999
67	<i>Ελληνική Αεροπορία: συνοπτική ιστορία 1908-1944</i>	Τριανταφυλλιά Καισάρου-Πανταζοπούλου & Γεώργιος Μπελδεκος	ΓΕΑ/Μ.ΙΣ.Π.Α.	2000
68	<i>Καπετάν Κώττας. Ο Εθνομάρτυρας Γηγενής Μακεδονομάχος</i>	Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη	Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη	2000
69	<i>Μαχόμενα σύμβολα. Οι σφραγίδες των Μακεδονομάχων Αγωνιστών</i>	Περσεφόνη Καραμπάτη	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα	2000
70	<i>Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Το φωτογραφικό λεύκωμα των Ρωμαΐδη -Ζεϊτζ</i>	Αστέριος Τόπης	Κέδρος	2000
71	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας: μέσα</i>	Βασίλης Γούναρης	Έφεσος	2001

	από τις φωτογραφίες του (1904-1908)			
72	Ο Ορθόδοξος ελληνικός κλήρος στον αγώνα για την ελευθερία της Μακεδονίας	Ευάγγελος Σκορδάς	Εστία Ν. Σμύρνης	2001
73	Η Υγειονομική Υπηρεσία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2001
74	Η Ιατρική στη σύγχρονη ελληνική Ιστορία , Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913 (Τ. Δ')	Συλλογικό	Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας	2001
75	Ο Βαλκανοτουρκικός Πόλεμος. Η απόβαση στη Σάμο: ο Κρητικός Αγών: Απομνημονεύματα	Ιωάννης Καραβίτης	Πετσιβα	2001
76	Καπετάν Λάκης, Νικόλαος ή Λάκης Νταηλάκης, Οπλαρχηγός Α' τάξεως Μακεδονικού Αγώνα, ιδιόχειρες βιογραφικές αναμνήσεις αντί ημερολογίου 1900-1912	Λάκης Νταηλάκης	Σύλλογος Φίλοι Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Ν. Καστοριάς	2002
77	Β' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 90 έτη από τους Βαλκανικούς Αγώνες του 1912-1913 και τη Μάχη των Γιαννιτσών 19-20 Οκτωβρίου 1912, «Φιλίππειο» Γιαννιτσών 17-18-19 Μαΐου 2002	Συλλογικό	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Δήμος Γιαννιτσών	2002
78	Αναμνήσεις	Παναγιώτης Δεμέστιχας	Πελασγός	2002
79	Το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ» κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913	Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Ε.ΙΕ./Ι.Β.Ε.	2002
80	Σαραντάπορο, Κιλκίς, Λαχανάς, οι πρώτες μας νίκες – Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913	Γαβριήλ Συντομόρου	Ζήτρος	2002
81	Από το Σαραντάπορο στη Θεσσαλονίκη, η ελληνοτουρκική αναμέτρηση του 1912 μέσα από τις αναμνήσεις του Στρατηγού Χασάν Ταχσίν Πασά	Χασάν Ταχσίν Πασάς	[χ.έ.]	2002
82	Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909 τ. 5	Συλλογικό	Ελληνικά Γράμματα	2003
83	Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922), από το κίνημα στο Γουδί ως τη	Συλλογικό	Ελληνικά Γράμματα	2003

	<i>Μικρασιατική Καταστροφή τ. 6</i>			
84	<i>Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, εθνομάρτυς (1880-1907): Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα «φωτιά στη φωτιά»</i>	Θεόδωρος Κανελλόπουλος	Κων. Θ. Κανελλόπουλος	2003
85	<i>Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1907, 3 τ.</i>	Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας	Πετσίβα	2003
86	<i>Η Ιατρική στη σύγχρονη ελληνική Ιστορία, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, τ.. Δ΄</i>	Συλλογικό	Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας	2003
87	<i>Ιστορικές ονομασίες ενεργών Συνταγμάτων και Ταξιαρχιών (ΠΖ-ΤΘ- ΕΔ)</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2004
88	<i>Η εθνική ιστορία του Παύλου Μελά, όλος ο πατριωτικός βίος του</i>	Νίκος Μπενάκης	Ελεύθερη Σκέψις	2004
89	<i>Ο Κορυτσάς και Πρεμετής Φώτιος Καλπίδης (1862-1906): ο Πόντιος εθνομάρτυς ιεράρχης –πρώτο θύμα του Μακεδονικού Αγώνα</i>	Χρήστος Ανδρεάδης	Αφοί Κυριακίδη	2004
90	<i>Μέρες Πολέμου (1902-1922), αυτοί που έγραψαν ιστορία</i>	Αθανάσιος. Νικολοδήμος	Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου	2005
91	<i>Αγώνας και διλήμματα η Μακεδονία του Παύλου Μελά μέσα από τα σημειωματάριά του</i>	Περσεφόνη Καραμπάτη (επιμ.)	Ερωδιός	2005
92	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας: μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)</i>	Βασίλης Γούναρης	Έφεσος	2006
93	<i>Μακεδονικός Αγών, εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά (επιστημονικό συνέδριο) 12-13 Νοεμβρίου 2004</i>	Συλλογικό	ΕΜΣ	2006
94	<i>Μιχαήλ Γ. Μωραΐτης Μακεδονομάχος, Καπετάν Κόδρος (1856-1905)</i>	Παναγιώτης Νικολακόπουλος	Ερωδιός	2006
95	<i>Άντριτσες: η συμβολή των γυναικών των Τσεριτσάνων στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων</i>	Βασίλειος Βακάλης	Βασ. Βακάλης	2006
96	<i>Ο Μακεδονικός Αγώνας στην Ανατολική Μακεδονία, Η Μάχη της Δοβίστας (14 Ιουλίου 1907. Τα Δαρνακοχώρια και τις</i>	Βασίλης Κάρτσιος	Ερωδιός & Βασ. Σ. Κάρτσιος	2007

	<i>Σέρρες και έφεραν στα πρόθυρα του πολέμου Ελλάδα-Τουρκία</i>			
97	<i>Η απελευθέρωση της Αρναίας και της βόρειας Χαλκιδικής από τον τουρκικό ζυγό (1912) και οι πρώτες ημέρες ελεύθερης ζωής</i>	Δημήτριος Κύρου	Δήμος Αρναίας	2007
98	<i>Ημερολόγιο πολέμου: Σάμος, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Μικρασιατική Εκστρατεία</i>	Μανώλης Σοφούλης	Γρηγόρη	2007
99	<i>Βαλκανικοί πόλεμοι: Ο ναυτικός αγώνας 1912-1913</i>	Ιωάννης Παλούμπης	Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος	2007
100	<i>Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)</i>	Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος (επιστημονική εποπτεία)	ΕΜΣ	2008
101	<i>Καπετάν Κώστας Γαρέφης: Ο Σταυραετός του Πηλίου</i>	Κώστας Λιάπης	Ερωδιός	2008
102	<i>Τα όπλα του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908)</i>	Αναστάσιος Λιάσκος & Βασίλειος Νικόλτσιος (επιμ. ύλης)	Νικόλτσιος Βασίλειος & Σία ΟΕ	2008
103	<i>Ημερολόγιον περί του Μακεδονικού Αγώνος</i>	Αριστείδης Τσούλος	Αφοί Κυριακίδη Ο.Ε.	2008
104	<i>Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, το 3ο Σύνταγμα Πεζικού Χαλκίδος, οι Εύβοιες Αξιωματικοί και Οπλίτες</i>	Κωνσταντίνος Τζαβάρας	Κων. Σπ. Τζαβάρας	2008
105	<i>Κρητικές Επανάστασεις, οι αγώνες για την ελευθερία από το 1204 έως το 1898</i>	Γεώργιος Τσερεβελάκης	Περисκόπιο	2009
106	<i>Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, το Θεσσαλικό Μέτωπο. Έλληνες, Φιλέλληνες και Εθελοντές στις αναμετρήσεις</i>	Adolfo Rossi	Αντ. Σταμούλη	2009
107	<i>Το έπος του Μακεδονικού Αγώνα 1904-1908, Κρήτες και Μανιάτες Μακεδονομάχοι</i>	Γιώτα Σφυρή	Βεργίνα & Γιώτα Σφυρή	2009
108	<i>Οι Μακεδονομάχοι Αδελφοί Δογιάμα</i>	Κωνσταντίνος Δογιάμας	Ε Μ Σ	2009
109	<i>Οι τρεις ταφές του ΧασάνΤαχσίν Πασά</i>	Χρίστος Χριστοδούλου	Επίκεντρο	2009
110	<i>Θρησκευτικοί λειτουργοί στο στράτευμα διά μέσου των αιώνων</i>	Μελέτιος Κουράκλης	Σ.Ο.Α. Σχολής Ευελπίδων, Αρχιμ. Μελ.	2010

			Κουράκλης	
111	<i>Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897</i>	Henri Turot	Φυλότυπον	2010
112	<i>Αγωνιστές Μακεδονομάχοι της Επαρχίας Νευροκοπίου</i>	Στάθης Κουζούλης	Δήμου Κ. Νευροκοπίου	2010
113	<i>Η Μάχη των Γιαννιτσών 19-20 Οκτωβρίου 1912</i>	Δημήτριος Χατζηβρέττας	Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο ΦΙΛΙΠΠΙΟΣ»	2010
114	<i>Ο Χαλκιδικιώτης Μακεδονομάχος, Καπετάν Γιαγλής: Η ηρωική δράση του ένοπλου Σώματός του στη Χαλκιδική, Νιγρίτα Σερρών και Άγιον Όρος</i>	Βασίλειος Πάππας	[χ.έ.]	2011
115	<i>Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (19ος-20ος αι.)</i>	Συλλογικό	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2011
116	<i>Η Λεσβιακή Φάλαγγα: 100 χρόνια ελευθερίας 1912-2012</i>	Μάκης Μπεκιάρης	Εφημερίδα Εμπρός	2011
117	<i>Η Ελλάς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)</i>	Σαράντος Καργάκος	Σαρ. Καργάκος	2011
118	<i>Βαλκανικοί πόλεμοι... ο ναυτικός αγώνας 1912-1913</i>	Ιωάννης Παλούμπης	Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος	
119	<i>Το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ». 1911-2011, Ιστορία και τέχνη</i>	Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος	Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος	2011
120	<i>Ανάλυση Στρατιωτικών Επιχειρήσεων του Α' Βαλκανικού Πολέμου στη Μακεδονία</i>	Αν. Καστάνης	ΣΣΕ	2011
121	<i>Οι κυριότερες μάχες του Ελληνικού Στρατού (1897-1955)</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2012
122	<i>Μνήμες Πολέμου 1897-1974</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2012
123	<i>Η Γερμανική Αυτοκρατορία και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι: Άγνωστες πτυχές από τα Γερμανικά Αρχεία, Αρχεία του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών</i>	Στράτος Δορδανάς – Βάιος Καλογρηάς	ΕΜΣΝ/Αφοί Κυριακίδη	2012
124	<i>Επιδοθήτω χερσίν αυτού 100 τεκμήρια μνήμης και ιστορίας από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ-ΕΛΤΑ	ΓΕΣ/ΔΙΣ-ΕΛΤΑ	2012
125	<i>Πολεμικό Ημερολόγιο</i>	Σωτήριος Σταφυλάς	Πανευρυτανική	2012

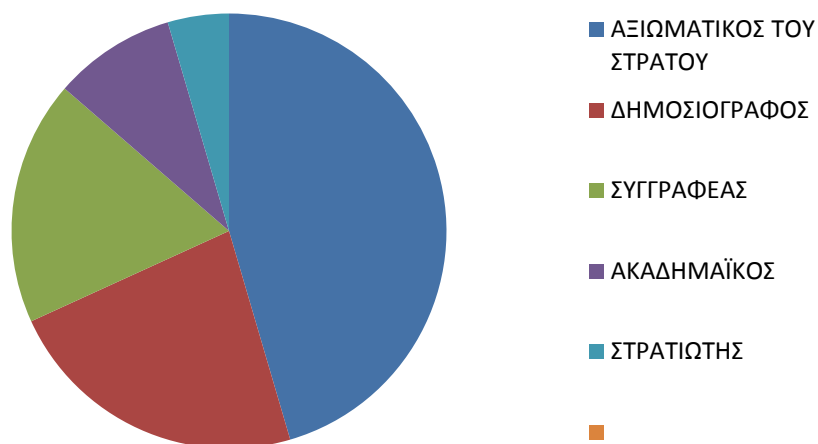
	(Βαλκάνια 1912-1913)		Ένωση	
126	Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913): η αρχή της εθνικής εξόρμησης	Βασίλης Αναστασόπουλος	Γκοβόστη	2012
127	Ωρες ελευθερίας. Βαλκανικοί πόλεμοι -100 χρόνια, 3 τ.	Συλλογικό	ΕΜΣ/ Εφημερίδα Καθημερινή	2012
128	Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913), γεγονότα στην περιοχή του δήμου Παιονίας, από την απελευθέρωση της Γουμένισσας στους αγώνες της 10ης Μεραρχίας	Χρήστος Ίντος	ΕΜΣ / Δήμος Παιονίας -Αφοί Κυριακίδη α.ε.	2012
129	Η αφήγηση ενός μαχητή, το ημερολόγιο του Ευθ. Κατσιάπη, στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913	Ευθύμιος Κατσιάπης	Historical Ouest	2012
130	1912-2012 Εκατό χρόνια από τη Ναυτική Εποποιία των Βαλκανικών Πολέμων	ΓΕΝ/ΥΙΝ	ΓΕΝ/ΥΙΝ	2012
131	100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, (Αθήνα, 7-8 Φεβρουαρίου 2013)	Συλλογικό	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2013
132	Το Πολεμικό Ημερολόγιο του Στρατιώτη Σπύρου Μέμου (1912-1913)	Σπύρος Μέμος	Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών	2013
133	Νάυαρχος Παύλος Κουντουριώτης (1855-1935): μια ψυχογραφική προσέγγιση	Αριστείδης Διαμαντής	ΥΙΝ	2013
134	Ημερολογιακές Σημειώσεις από τη Συμμετοχή του στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)	Ιωάννης Ψυχογιός	[χ.έ.]	2013
135	Εκ θριάμβου δικαίωσις, 100 χρόνια από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων	Γεώργιος Σκαλτσογιάννης	ΕΛΤΑ	2013
136	Βαλκανικοί Πόλεμοι: από το Κιλκίς στη Δοϊράνη και στη Στρώμνιτσα	Χρήστος Ίντος	Παρασκήνιο	2013
137	Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος από την πλευρά των Οθωμανών	Αναστάσιος Ιορδάνογλου	Αφοί Κυριακίδη	2013
138	Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1833-1949, η δράση των I-VIII Μεραρχιών, νομική και χαρτογραφική παρουσίαση των γεγονότων	Ιωάννης Παπαφλωράτος	Σάκκουλας Α. Ε.	2014

139	<i>Η Καμαρίνα και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897</i>	Θεόδωρος Δράκος	Νέα Θέσις	2014
140	<i>Ο Μακεδονομάχος Ιωάννης Χρήστου Μακρής από το Νέο Αργύρι Ευρυτανίας</i>	Θωμάς Τσέτσος	Θ. Α. Τσέτσος	2014
141	<i>Πάβλος Μελάς, ένας άνθρωπος της εποχής του, από το Αρχείο της Ναταλίας Ιωαννίδη</i>	Περσεφόνη Καραμπάτη (Κείμενα)	Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα	2014
142	<i>Μακεδονικός Αγώνας, Από τον μύθο στην... ιστορία</i>	Ιωάννης Λάζαρης	Δρόμων	2014
143	<i>Μακεδονικός Αγώνας, Από άλλη σκοπιά</i>	Ιωάννης Χολέβας	Πελασγός	2014
144	<i>Λεσβιακά, Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών, Τόμος ΚΔ', Αφιερωμένο στην επέτειο των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Λέσβου</i>	Κωνσταντίνος Μπριασούλης – Γεράσιμος Μπεκιάρης (αρχειακή έρευνα)	Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών	2014
145	<i>Η απελευθέρωση της περιοχής Νιγρίτας και οι συμπλοκές με τους Βουλγάρους (Οκτώβριος 1912-Φεβρουάριος 1913)</i>	Γεώργιος Μπαρτζούδης	[χ.έ.]	2015
146	<i>Ημερολόγιον Α' Βαλκανικού Πολέμου</i>	Αριστοτέλης Χριστάκης	Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Η Μελέτη	2015
147	<i>Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, κινηματογραφικές, υγειονομικές και άλλες πρωτοτυπίες, ευρεία γενική βιβλιογραφία</i>	Χαράλαμπος Βόγιας	Carpe Librum	2016
148	<i>Μεθ' Ορμής Ακαθέκτου. Επίτομη Ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού 1821-1945</i>	Παν. Γέροντας.	ΓΕΝ/ΥΙΝ	2016
149	<i>Αθέατες πλευρές του Μακεδονικού Αγώνα, το παράδειγμα της Καστοριάς</i>	Σόνια Ευθυμιάδου-Παπασταύρου	Πελασγός	2016
150	<i>Ημερολόγιον Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913</i>	Στέφανος Τζάνος	Φ.Ι.Α.Λ.Ε.Θ. Κ & Μ. Αντ. Σταμούλη	2016
151	<i>Ήττα-Θρίαμβος-Καταστροφή, ο Στρατός στο Ελληνικό Κράτος από το 1898 έως το 1922</i>	Δημήτρης Μαλέσης	Επίκεντρο	2017
152	<i>130 Χρόνια Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού</i>	ΓΕΣ/ΔΙΣ	ΓΕΣ/ΔΙΣ	2017

153	«...ν' ανάψη η επανάστασις», Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19ο αιώνα	Δημήτρης Μαλέσης	Ασίνη	2018
154	Παύλος Μελάς και Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), ο σκοπός και οι ήρωές του	Ελίνα Μαστέλλου- Γιαννάκενα	Πελασγός	2018
155	Μακεδονικός Αγών, ο ακήρυκτος ανταρτοπόλεμος (στρατηγική –οργάνωση – μέσα)	Μιχαήλ Χρυσανθόπουλος	Αρχύτας	2018
156	Ελληνικός εθνικισμός. Μακεδονικό ζήτημα: η ιδεολογική χρήση της ιστορίας	Τάσος Κωστόπουλος, Λεωνίδας Εμπειρίκος, Δημήτρης Λιθοξόου	Αντισχολείο	2018
157	«Η ανάπλασις της ευρωπαϊκής ανατολής»: Βαλκανικοί Πόλεμοι και γαλλικός τύπος	Αρετή Τούντα- Φεργάδη	Σίδερης Ι.	2018

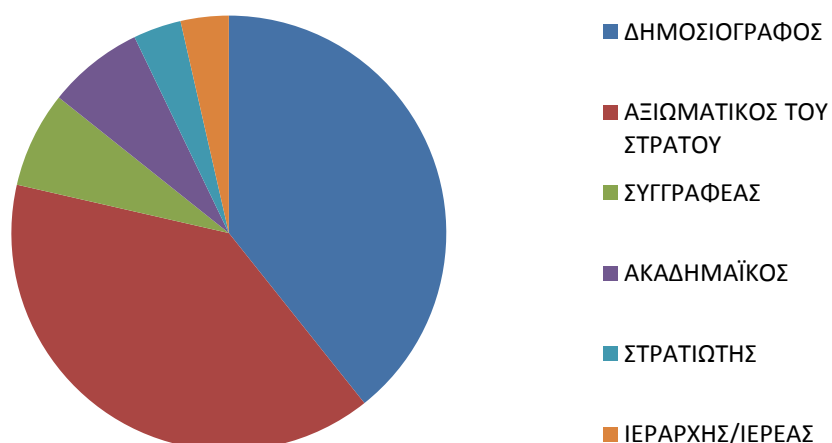
1- 4 Κατηγορίες Ιστορικών

1. ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ 1868-1909

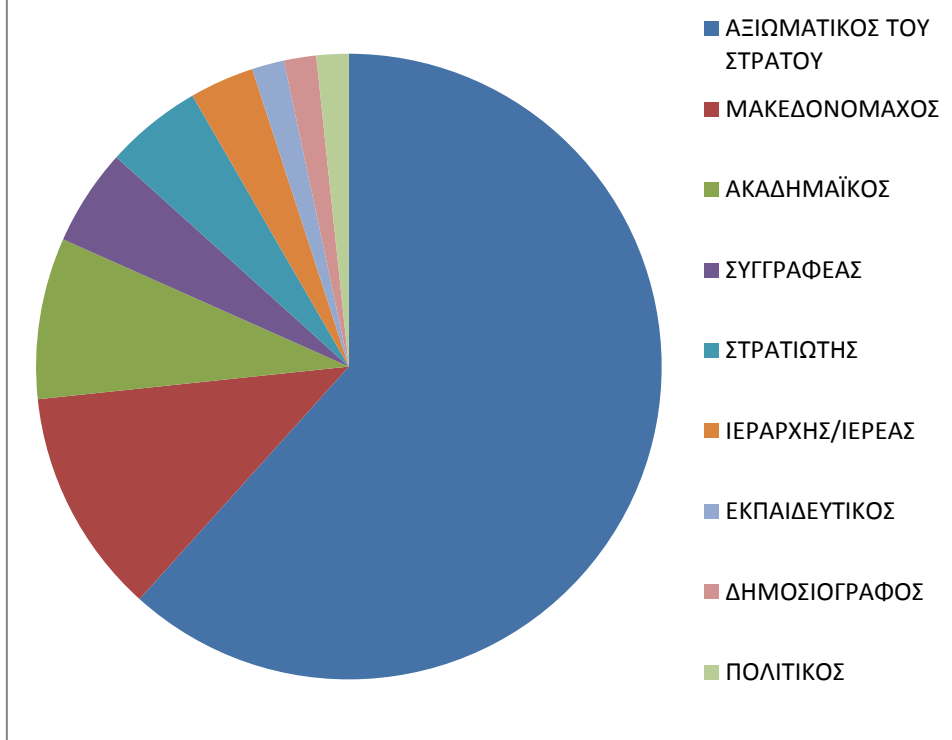
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	45.45%
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ	22.73%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	18.18%
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ	9.09%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ	4.55%

2. ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ 1909-1932

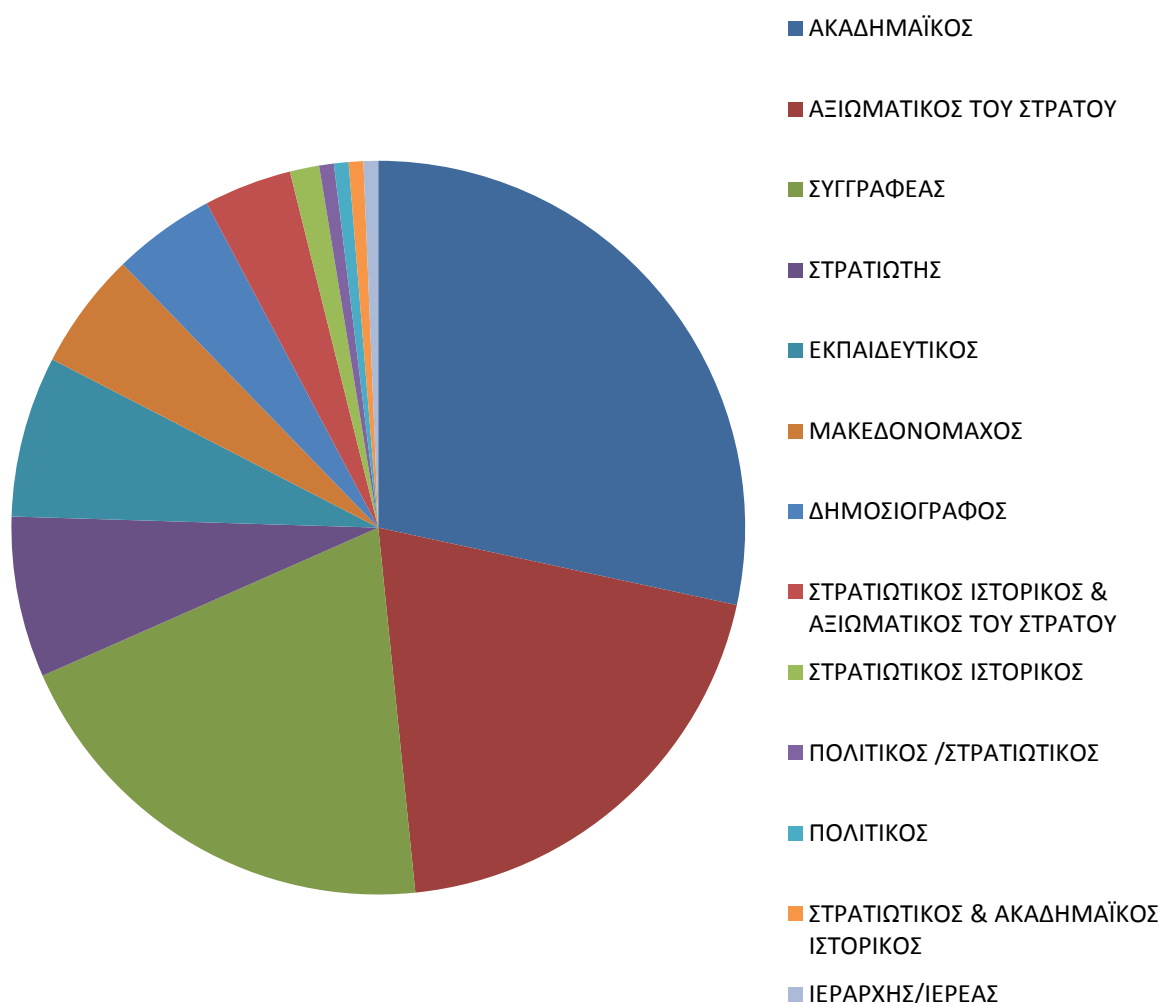
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ	39.29%
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	39.29%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	7.14%
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ	7.14%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ	3.57%
ΙΕΡΑΡΧΗΣ/ΙΕΡΕΑΣ	3.57%

3. ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ 1933-1974

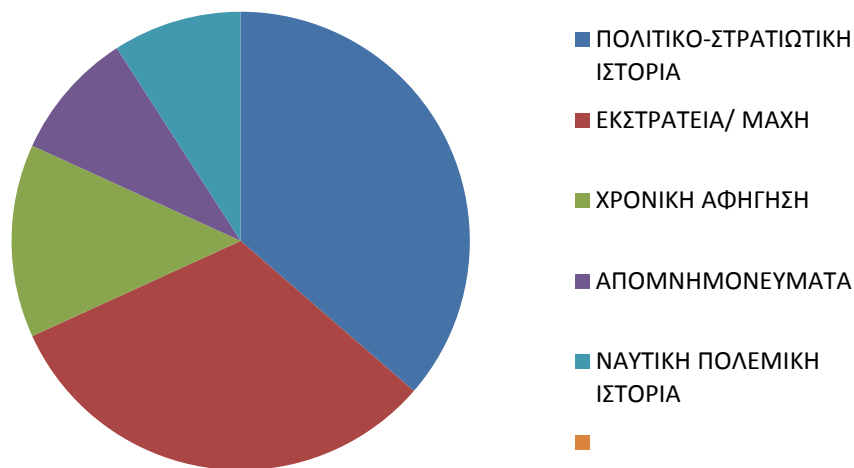
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	61.67%
ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΣ	11.67%
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ	8.33%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	5.00%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ	5.00%
ΙΕΡΑΡΧΗΣ/ΙΕΡΕΑΣ	3.33%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ	1.67%
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ	1.67%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ	1.67%

4. ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ 1975-2018

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ	28.39%
ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	20.00%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	20.00%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ	7.10%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ	7.10%
ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΣ	5.16%
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ	4.52%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ & ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	3.87%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ	1.29%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ /ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ	0.65%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ	0.65%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ & ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ	0.65%
ΙΕΡΑΡΧΗΣ/ΙΕΡΕΑΣ	0.65%

5. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΙΟΜΙΝΙ 1868-1909

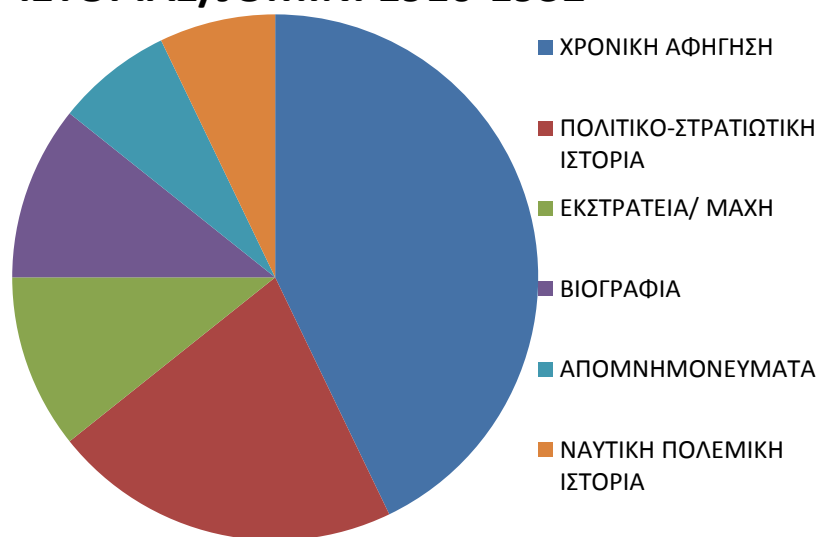
Πολιτικο-στρατιωτική	36.36%
Εκστρατεία/ Μάχη	31.82%
Χρονική Αφήγηση	13.64%
Απομνημονεύματα	9.09%
Ναυτική Πολεμική Ιστορία	9.09%

6. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΣΙΤΙΝΟ 1868-1909

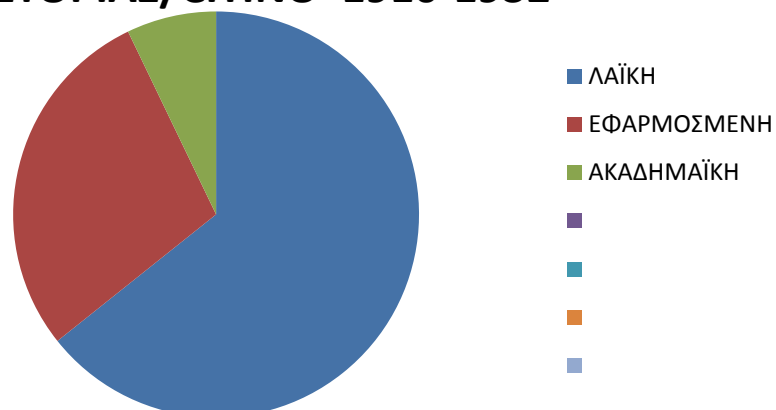
Εφαρμοσμένη	50.00%
Ακαδημαϊκή	27.27%
Λαϊκή	22.73%

7. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΙΟΜΙΝΙ 1910-1932

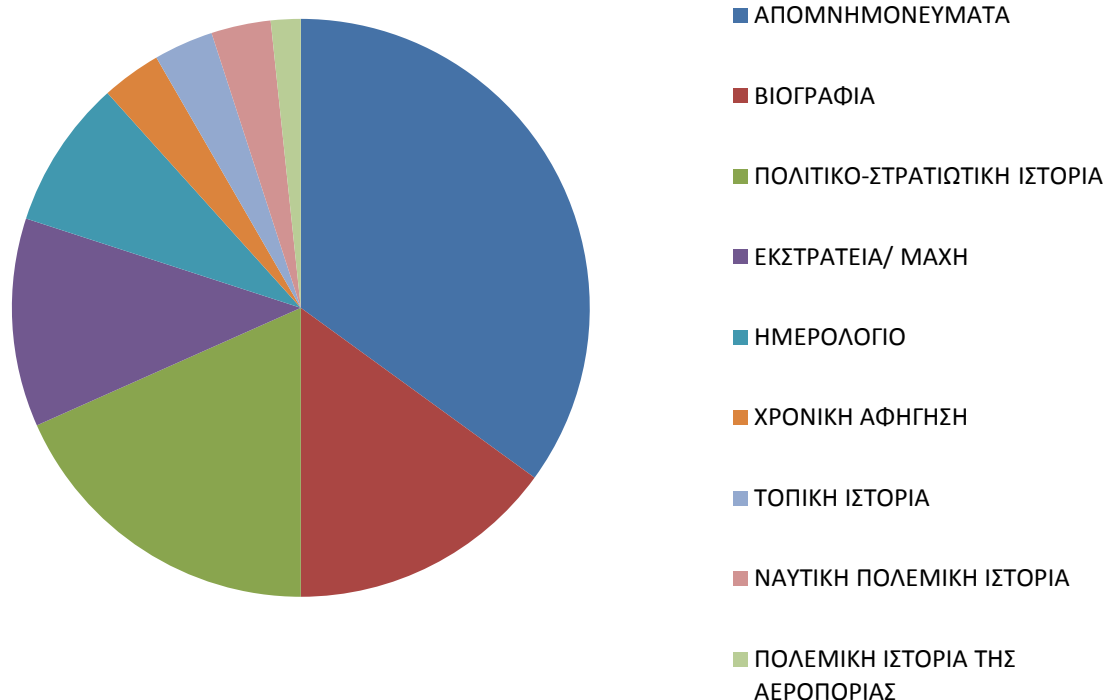
Χρονική Αφήγηση	42.86%
Πολιτικο-στρατιωτική	21.43%
Εκστρατεία/ Μάχη	10.71%
Βιογραφία	10.71%
Απομνημονεύματα	7.14%
Ναυτική Πολεμική Ιστορία	7.14%

8. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΚΙΤΙΝΟ 1910-1932

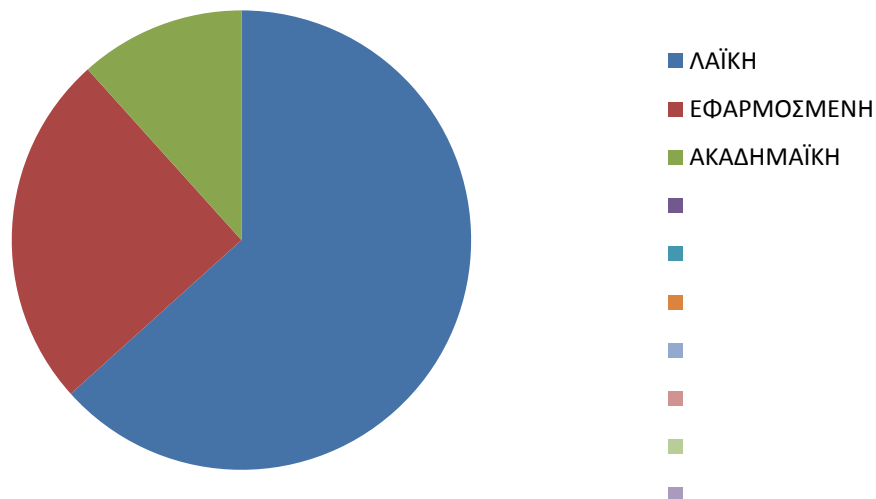
Λαϊκή	64.29%
Εφαρμοσμένη	28.57%
Ακαδημαϊκή	7.14%

9. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΟΜΙΝΙ 1933-1974

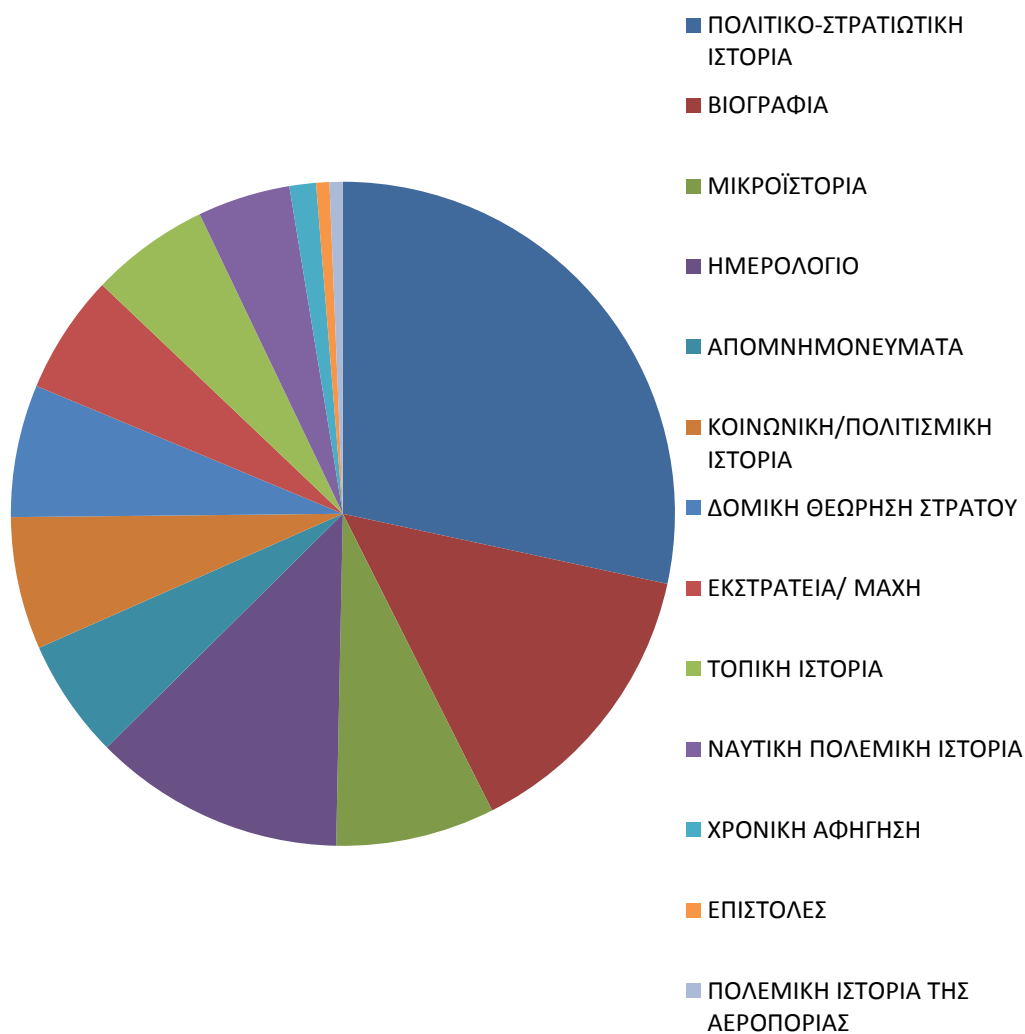
Απομνημονεύματα	35.00%
Πολιτικο-στρατιωτική	18.33%
Βιογραφία	15.00%
Εκστρατεία/ Μάχη	11.67%
Ημερολόγιο	8.33%
Χρονική Αφήγηση	3.33%
Τοπική Ιστορία	3.33%
Ναυτική Πολεμική Ιστορία	3.33%
Πολεμική Ιστορία της Αεροπορίας	1.67%

10. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΚΙΤΙΝΟ 1933-1974

Λαϊκή	63.33%
Εφαρμοσμένη	25.00%
Ακαδημαϊκή	11.67%

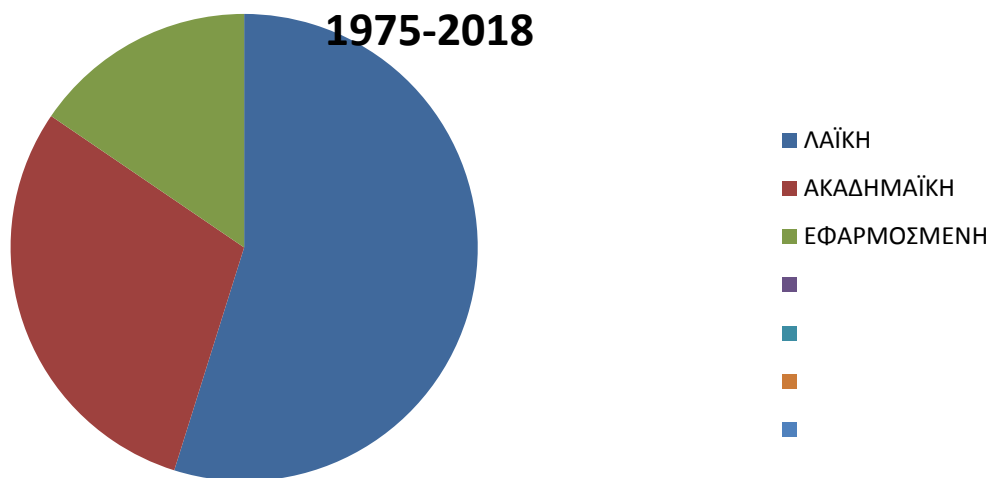
11. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ΛΟΓΙΟΥ 1975-2018

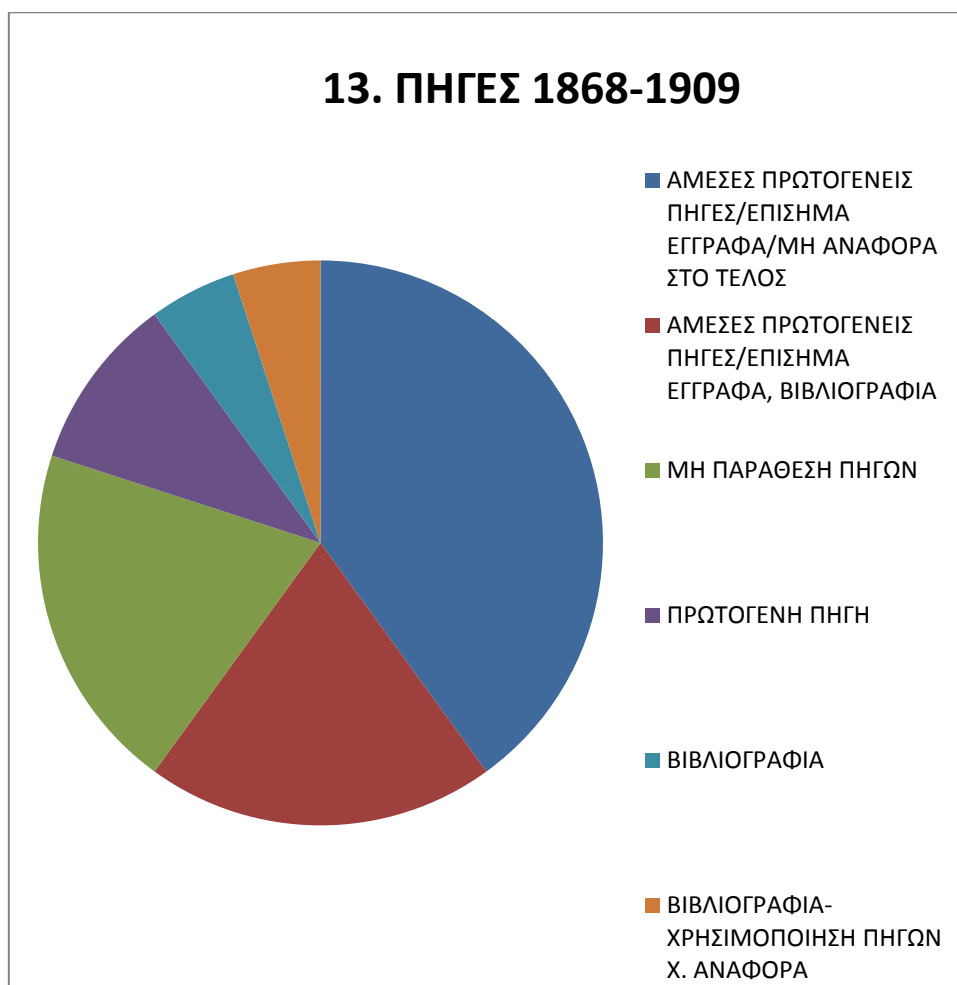
Πολιτικο-στρατιωτική	28.39%
Βιογραφία	14.19%
Ημερολόγιο	12.26%
Μικροϊστορία	7.74%
Κοινωνική/Πολιτισμική	6.45%
Δομική Θεώρηση Στρατού	6.45%
Απομνημονεύματα	5.81%
Εκστρατεία/ Μάχη	5.81%

Τοπική Ιστορία	5.81%
Ναυτική Πολεμική Ιστορία	4.52%
Χρονική Αφήγηση	1.29%
Επιστολές	0.65%
Πολεμική Ιστορία της Αεροπορίας	0.65%

12. ΕΙΔΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ/CITINO 1975-2018

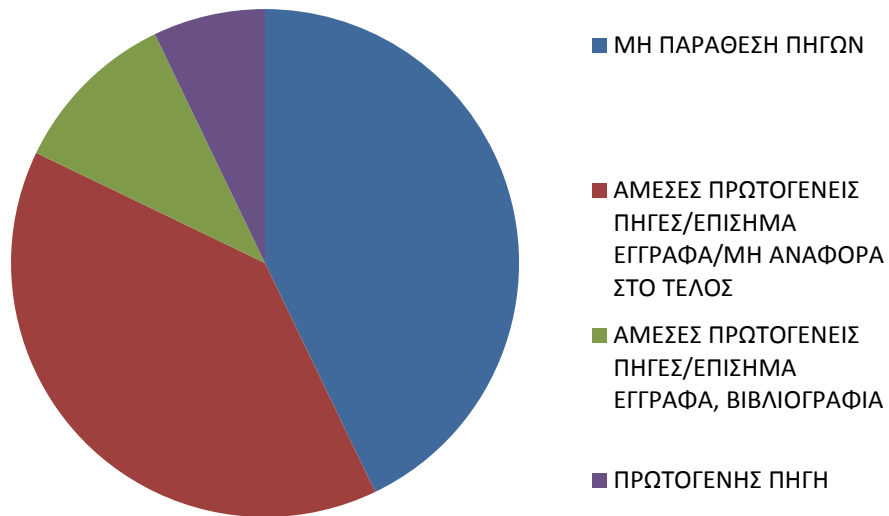

Λαϊκή	54.84%
Ακαδημαϊκή	29.68%
Εφαρμοσμένη	15.48%

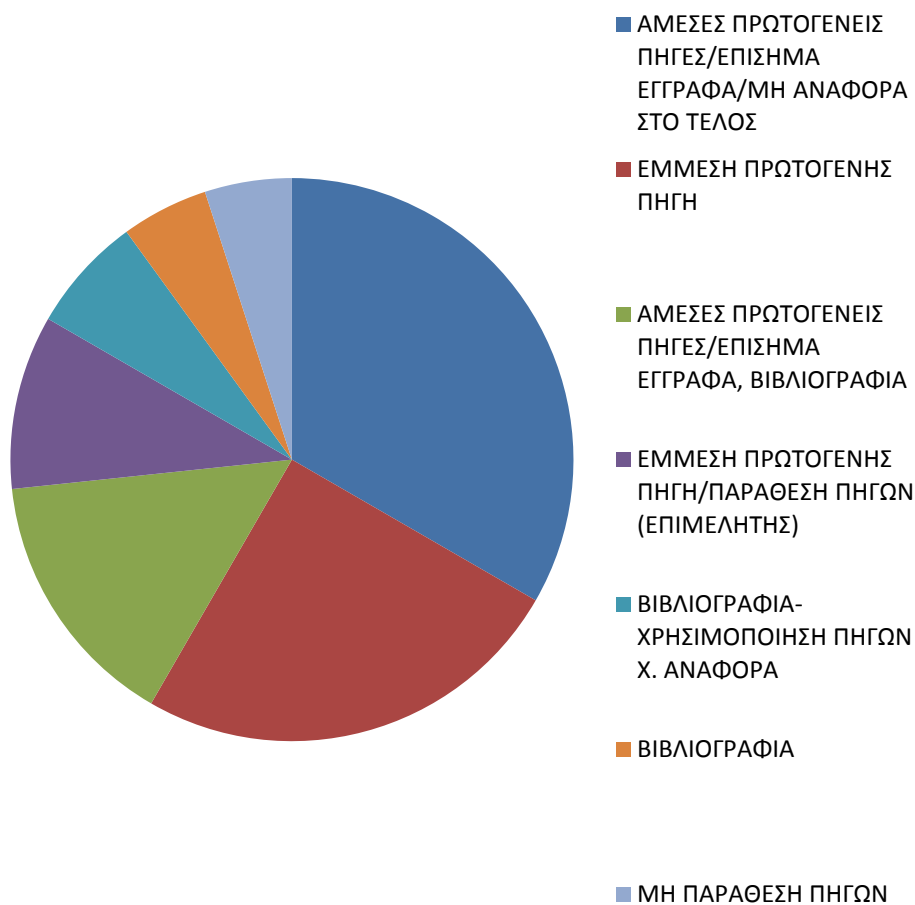
Άμεσες πρωτογενείς/επίσημα έγγραφα/μη αναφορά στο τέλος	40.00%
Άμεσες πρωτογενείς/επίσημα έγγραφα, βιβλιογραφία	20.00%
Μη παράθεση πηγών	20.00%
Πρωτογενής πηγή	10.00%
Βιβλιογραφία	5.00%
Βιβλιογραφία – χρησιμοποίηση πηγών χ. αναφορά	5.00%

14. ΠΗΓΕΣ 1910-1932

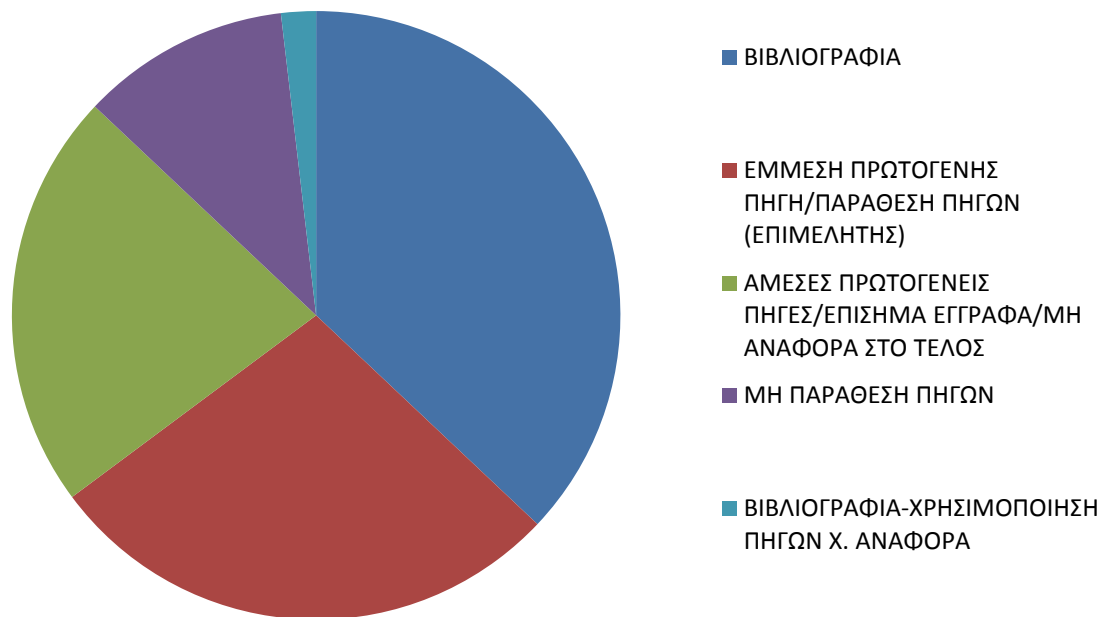
Μη παράθεση πηγών	42.86%
Άμεσες πρωτογενείς πηγές/επίσημα έγγραφα/μη αναφορά το τέλος	39.29%
Άμεσες πρωτογενείς πηγές/επίσημα έγγραφα, βιβλιογραφία	10.71%
Πρωτογενής πηγή	7.14%

15. ΠΗΓΕΣ 1933-1974

Άμεσες πρωτογενείς πηγές/επίσημα έγγραφα/μη αναφορά το τέλος	33.33%
Έμμεση πρωτογενής πηγή	25.00%
Άμεσες πρωτογενείς πηγές/επίσημα έγγραφα, βιβλιογραφία	15.00%
Έμμεση πρωτογενής πηγή /παράθεση πηγών (επιμελητής)	10.00%
Βιβλιογραφία – χρησιμοποίηση πηγών χ. αναφορά	6.67%
Βιβλιογραφία	5.00%
Μη παράθεση πηγών	5.00%

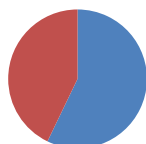
16. ΠΗΓΕΣ 1975-2018

Βιβλιογραφία	37.04%
Έμμεση πρωτογενής πηγή /παράθεση πηγών (επιμελητής)	27.78%
Άμεσες πρωτογενείς πηγές/επίσημα έγγραφα/μη αναφορά το τέλος	22.22%
Μη παράθεση πηγών	11.11%
Βιβλιογραφία – χρησιμοποίηση πηγών χ. αναφορά	1.85%

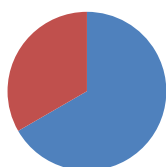
17-20 Χρόνος

17α. 1868-1909

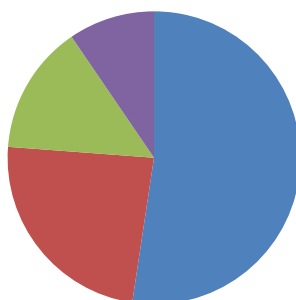
■ ΒΡΑΧΥΣ ΧΡΟΝΟΣ
■ ΜΑΚΡΑΣ ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ
■

17β. 1868-1909

■ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ
■ ΣΥΜΒΑΝΤΟΛΟΓΙΚΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

17γ. 1868-1909

■ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ
ΟΠΙΣΘΟΠΡΟΟΠΤΙΚΟΣ
■ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ
ΠΡΟΟΠΤΙΚΟΣ
■ ΧΡΟΝΟΣ ΤΩΝ
ΧΡΟΝΙΚΩΝ
■ ΧΡΟΝΟΣ ΤΟΥ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Διάρκεια

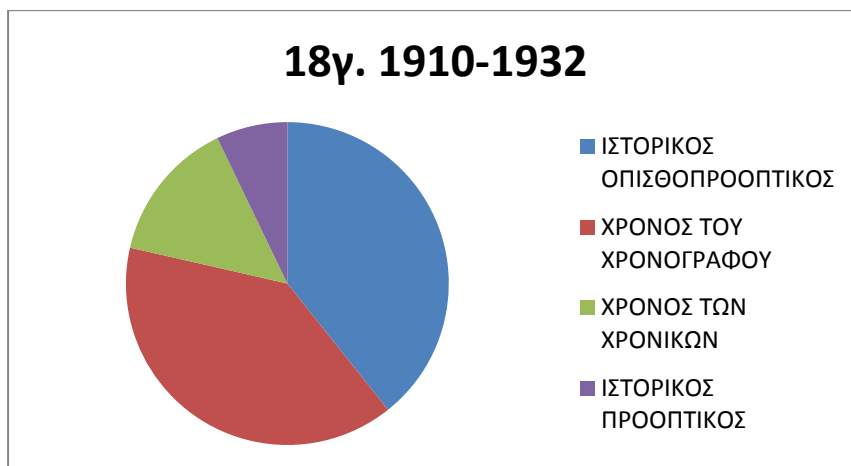
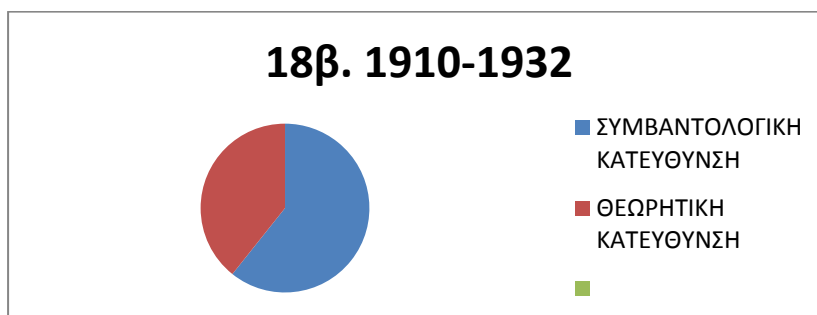
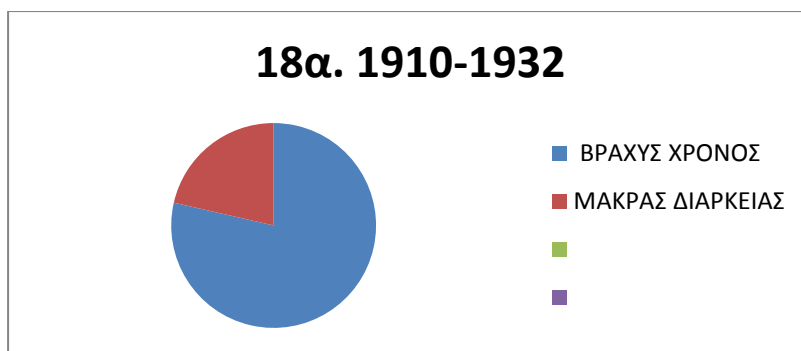
Βραχύς χρόνος	57.14%
Μακρά Διάρκεια	42.86%

Κατεύθυνση

Θεωρητική	66.67%
Συμβαντολογική	33.33%

Χρονολογημένος Χρόνος

Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός	52.38%
Ιστορικός Προοπτικός	23.81%
Χρόνος των Χρονικών	14.29%
Χρόνος του Χρονογράφου	9.52%

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Διάρκεια

Βραχύς χρόνος	78.57%
Μακρά Διάρκεια	21.43%

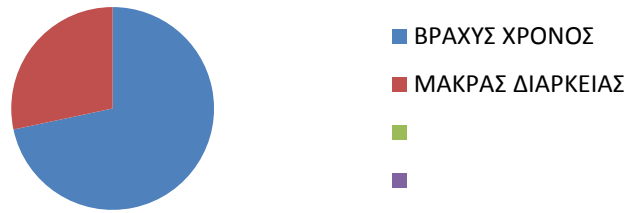
Κατεύθυνση

Συμβαντολογική	60.71%
Θεωρητική	39.29%

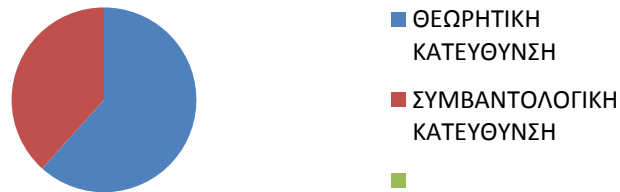
Χρονολογημένος Χρόνος

Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός	39.29%
Χρόνος του Χρονογράφου	39.29%
Χρόνος των Χρονικών	14.29%
Ιστορικός Προοπτικός	7.13%

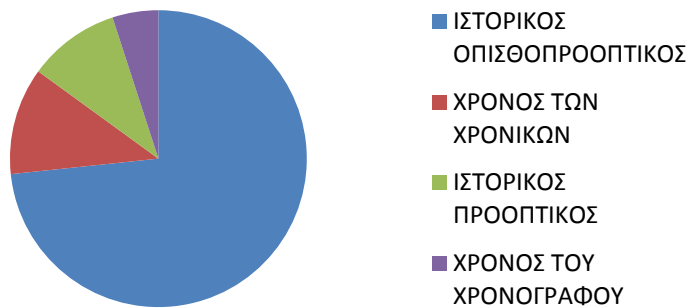
19α. 1933-1974

19β. 1933-1974

19γ. 1933-1974

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Διάρκεια

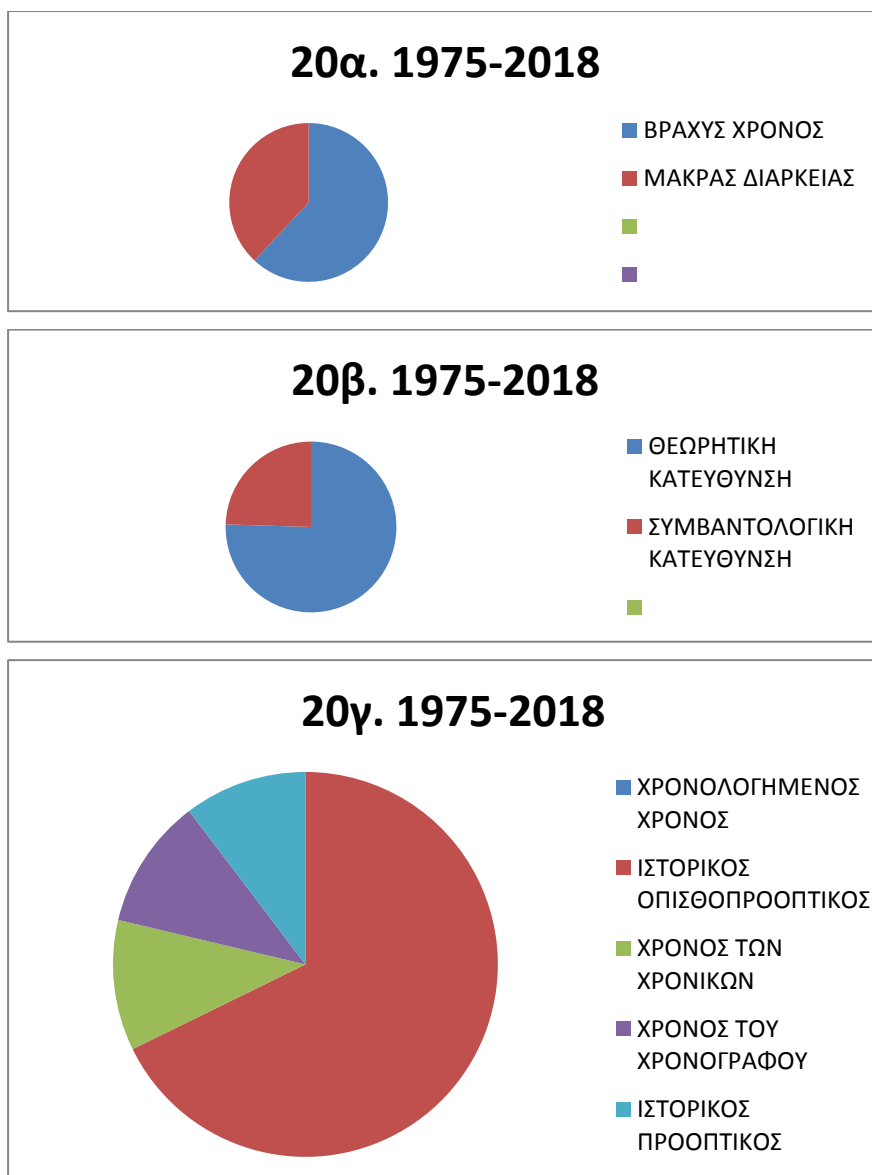
Βραχύς χρόνος	71.67%
Μακρά Διάρκεια	28.33%

Κατεύθυνση

Θεωρητική	61.67%
Συμβαντολογική	38.33%

Χρονολογημένος Χρόνος

Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός	73.33%
Χρόνος των Χρονικών	11.67%
Ιστορικός Προοπτικός	10.00%
Χρόνος του Χρονογράφου	5.00%

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Διάρκεια

Βραχύς χρόνος 61.94%

Μακρά Διάρκεια 38.06%

Κατεύθυνση

Θεωρητική 75.48%

Συμβαντολογική 24.52%

Χρονολογημένος Χρόνος

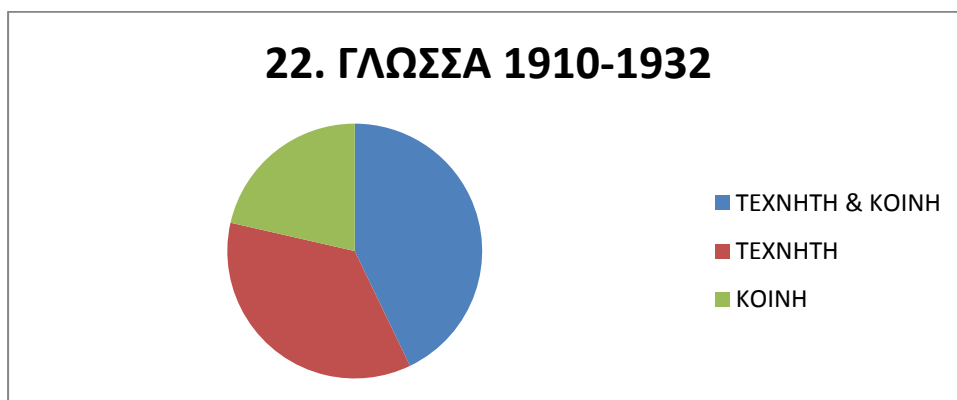
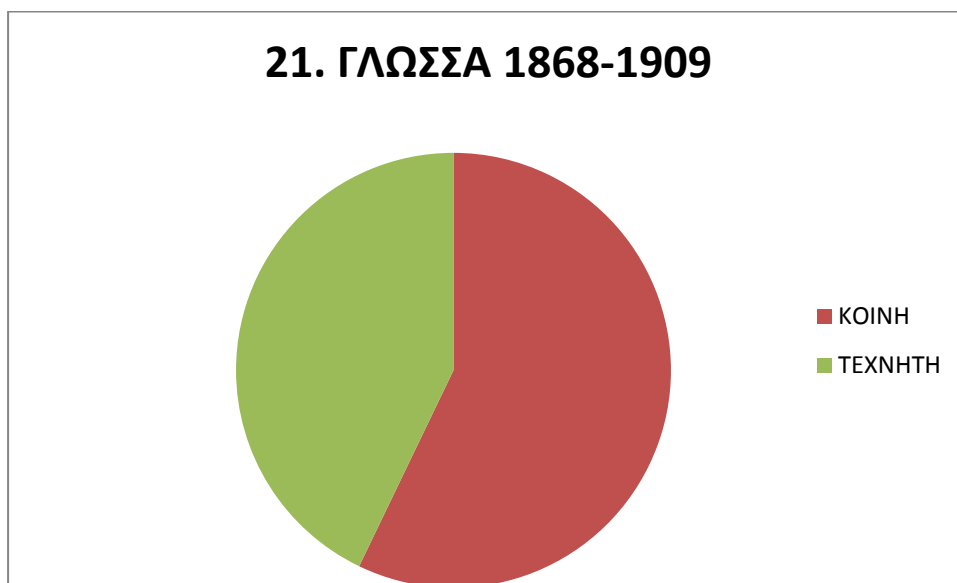
Ιστορικός Οπισθοπροοπτικός 67.74%

Χρόνος των Χρονικών 10.97%

Χρόνος του Χρονογράφου 10.97%

Ιστορικός Προοπτικός 10.32%

21-24 Γλώσσα

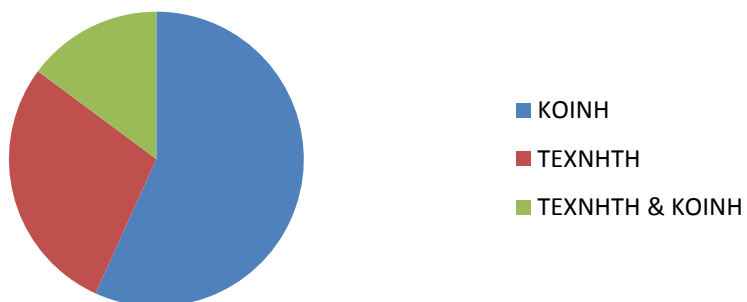

23. ΓΛΩΣΣΑ 1933-1974

Κοινή	50.00%
Τεχνητή	35.00%
Τεχνητή & Κοινή	15.00%

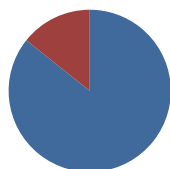
24. ΓΛΩΣΣΑ 1975-2018

Κοινή	56.77%
Τεχνητή	28.39%
Τεχνητή & Κοινή	14.84%

25-28 Ιστορικό υποκείμενο

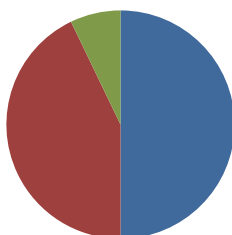
25. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ 1868-1909

■ ΑΠΟ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΚΑΤΩ
■ ΑΠΟ ΚΑΤΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΠΑΝΩ

Από πάνω προς τα κάτω	85.71%
Από κάτω προς τα πάνω	14.29%

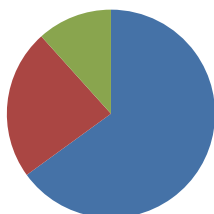
26. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ 1910-1932

■ ΑΠΟ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΚΑΤΩ
■ ΑΠΟ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΚΑΤΩ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΑ
■ ΑΠΟ ΚΑΤΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΠΑΝΩ

Από πάνω προς τα κάτω	50.00%
Από πάνω προς τα κάτω και αντίστροφα	42.86%
Από κάτω προς τα πάνω	7.14%

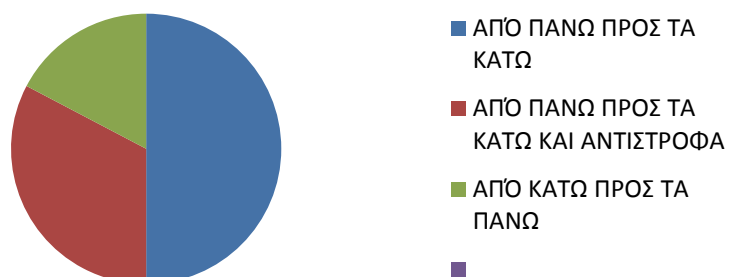
27. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ 1933-1974

■ ΑΠΟ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΚΑΤΩ
■ ΑΠΟ ΠΑΝΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΚΑΤΩ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΑ
■ ΑΠΟ ΚΑΤΩ ΠΡΟΣ ΤΑ
ΠΑΝΩ

Από πάνω προς τα κάτω	65.00%
Από πάνω προς τα κάτω και αντίστροφα	23.33%
Από κάτω προς τα πάνω	11.67%

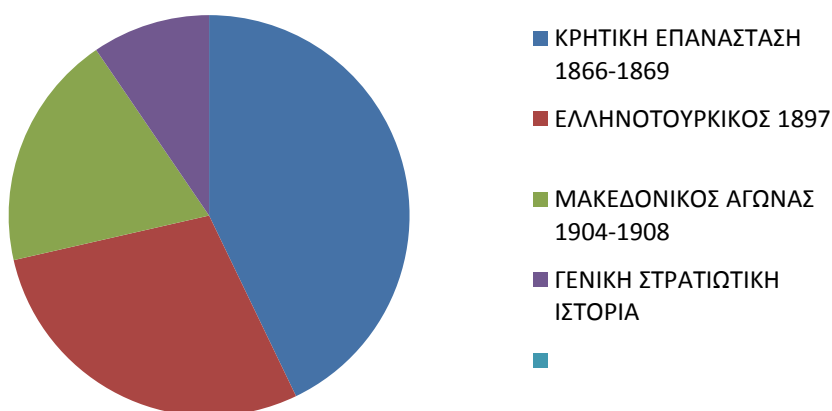
28. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ 1975-2018

Από πάνω προς τα κάτω	50.00%
Από πάνω προς τα κάτω και αντίστροφα	32.69%
Από κάτω προς τα πάνω	17.31%

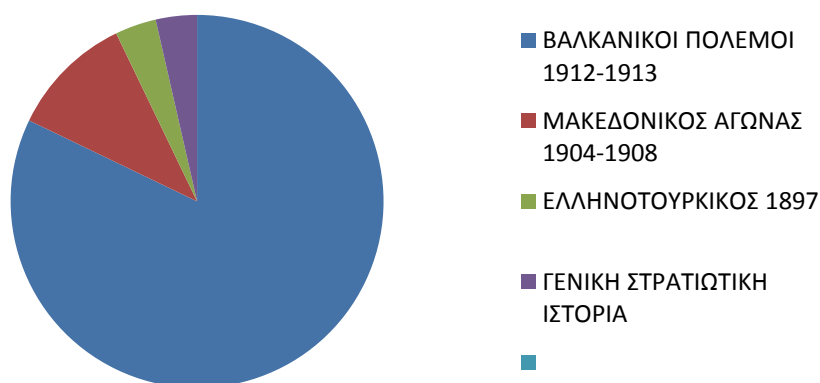
29-32 Πολεμικές περίοδοι

29. ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1868-1909

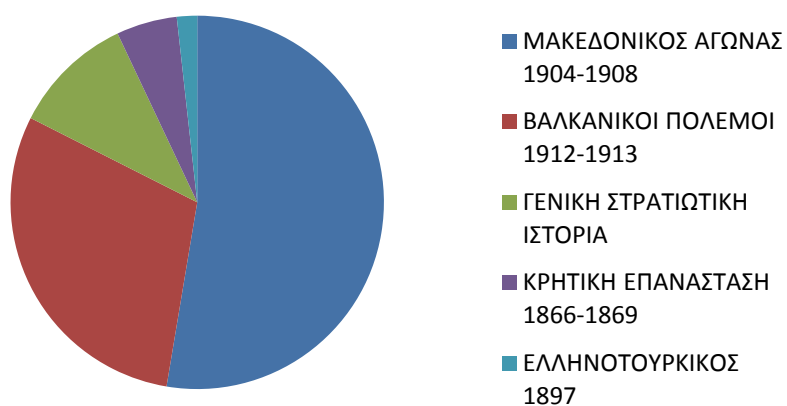
Κρητική Επανάσταση 1866-1869	42.86%
Ελληνοτουρκικός 1897	28.57%
Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908	19.05%
Γενική Στρατιωτική Ιστορία	9.52%

30. ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1910-1932

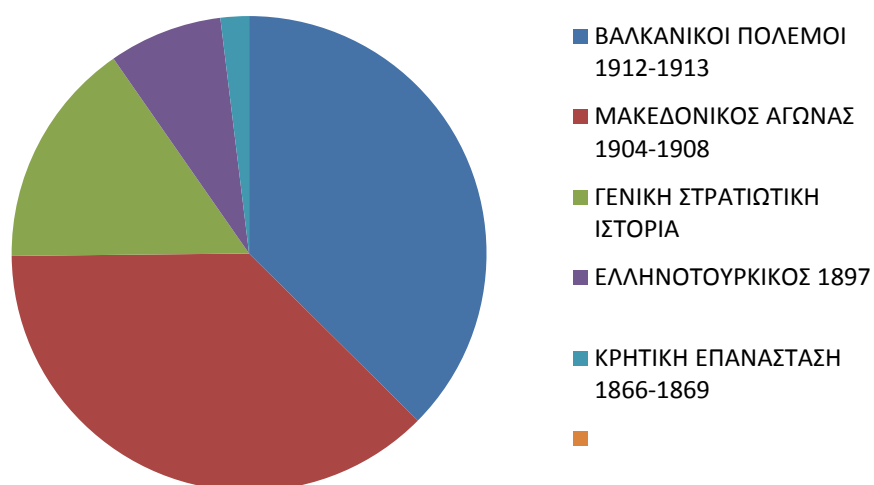
Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913	88.46%
Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908	11.54%
Ελληνοτουρκικός 1897	3.85%
Γενική Στρατιωτική Ιστορία	3.85%

32. ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1933-1974

Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908	51.67%
Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913	30.00 %
Γενική Στρατιωτική Ιστορία	10.53%
Κρητική Επανάσταση 1866-1869	5.26%
Ελληνοτουρκικός 1897	1.75%

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1975-2018

Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913	37.42%
Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908	37.42%
Γενική Στρατιωτική Ιστορία	15.48%
Ελληνοτουρκικός 1897	7.74%
Κρητική Επανάσταση 1866-1869	1.94%